

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

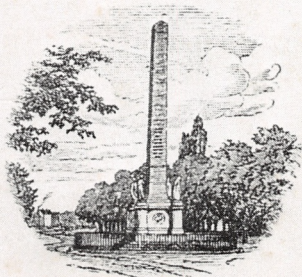
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fyrrethve Fortællinger
af
Fædrelandets Historie.

Af
H. D. Jørgensen.

Med 5 hienrykte Kort og 55 Billeder.

Ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme.

Kjøbenhavn.

I Kommission hos G. E. C. Gad.

Hoffensberg & Trapp's Etabl.

1882.

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER

1982

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAN

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1982

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
DORRIT ANDERSEN
KNUD FANØ
H. P. JENSEN

Indhold

Professor, dr. phil. <i>Otto Norn</i> : Granitkirker i Jylland og Angel. Romansk stenhuggerkunst	side	5– 29
Studielektor, dr. phil. <i>H. V. Gregersen</i> : Gammel Ribervej og Toftlund toldsted	-	31– 44
Stud. mag. <i>Rigmor Lovring</i> : En renæssancebygmester og hans bygningstyper i det sønderjyske område	-	43– 53
Højesteretsdommer <i>Frants Thygesen</i> : Lov og ret i Sønderjylland ca. 1500 til ca. 1750	-	55– 75
Bibliotekar <i>Bjørn Westerbeek Dahl</i> : Gottfried Hoffmanns forsvundne Sønderborgkort og andre kort over byen fra 1650'erne	-	77– 85
Fhv. sparekassedirektør <i>H. P. Jensen</i> : Christian Outzen på Roost Fogedgård (1732–1809)	-	87–120
Dr. med. vet. <i>Erik Blom</i> : En forkæmper for danskheden fra treårskrigen tid. Lærer C. A. Bloms egen beretning om den nationale vækkelse set fra »de otte sogne«	-	121–136
Arkivar <i>Lars N. Henningsen</i> : Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900	-	137–162
Dr. phil. <i>Harald Jørgensen</i> : Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie. Omkring et berømt værks tilblivelse	-	163–193

Anmeldelser

Ribe Excavations 1970–76. Vol. I (ved museumsinspektør <i>Steen Wulff Andersen</i>)	-	194–196
Niels Lund: Svenskevældet i Hedeby (ved museumsinspektør <i>Steen Wulff Andersen</i>)	-	196–198
Poul Svensson: Frølevskrinet (ved. fhv. rektor <i>Georg Buchreitz</i>)	-	198–203
Henrik Becker-Christensen: Hærvejen i Sønderjylland (ved fhv. museumsinspektør <i>Hans Neumann</i>)	-	203–207
Esben Albrechtsen: Herredømmet over Sønderjylland 1375–1404 (ved <i>adjunkt Henrik Fangel</i>)	-	207–211
Johann Runge: Sønderjyden Christian Paulsen (ved højesteretsdommer <i>Frants Thygesen</i>)	-	212–217
Jørgen Paulsen: Augustenborg (ved fhv. landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i>)	-	217–218

Georg Baare-Schmidt: Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851 (ved højesteretsdommer <i>Frants Thygesen</i>)	side 218–221
Lothar Blatt: Die rechtliche Behandlung der dänischen Minderheit in Schleswig-Holstein von 1866 bis 1914 (ved højesteretsdommer <i>Frants Thygesen</i>)	– 221–226
Die deutsche og skandinaviske Amerikaausvandring im 19. og 20. Jahrhundert (ved adjunkt <i>Henrik Fangel</i>)	– 226–227
Jörn-Peder Leppien: Martin Rade og de tysk-danske Relationer 1909–1929 (ved redaktør <i>Bjørn Svensson</i>)	– 227–232
Peter Beck: Nikolai Laurentius Feilbergs levnedsløb og kredsen om ham (ved rektor <i>Knud Fanø</i>)	– 232–234
Niels Bøgh Andersen: Krigsdagbog (ved lærer <i>Nils Vollertsen</i>)	– 234–237

Bognyt

(ved seminarieadjunkt <i>Jørn Buch</i> , rektor <i>Knud Fanø</i> og arkivar <i>Lars N. Henningsen</i>)	– 238–242
Oversigt over årsskrifter og periodica (ved overlærer <i>Ib Andersen</i>)	– 242–245

Noter og nyt

Nekrolog

Morten Kamphövener 1889–1982	– 246–250
--	-----------

Arkiver, samlinger og institutioner

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele – Historiske Samlinger for Sønderjylland – Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – Institut for Grænseregionsforskning	– 251–255
---	-----------

Museer

Haderslev Museum – Aabenraa Museum – Museet på Sønderborg slot – Tønder Museum – Sønderjyllands Kunstmuseum – Midt-sønderjyllands Museum – Kunstmuseet Holmen	– 256–268
---	-----------

Lokalhistoriske foreninger, samlinger og arkiver

LASS – Historisk forening for Vis herred, Bov Museum – Historisk forening for Gråsten by og egn	– 268–271
---	-----------

Historisk Samfund for Sønderjylland

Amtskredsens arbejde – Årsberetning 1981–82 – Regnskab – Til-læg til Medlemsfortegnelsen	– 271–282
--	-----------

Granitkirker i Jylland og Angel

Romansk stenhuggerkunst

Af *Otto Norn*

I forordet til sin ypperlige oversigt *Vore Landsbykirker*¹ skriver forfatteren, Nationalmuseets mangeårige leder, historikeren og arkæologen M. Mackeprang: »Vore Domkirker kan ikke staa Maal med den store Verdens, hvorfra deres Idéer er komne, ofte som halvvejs Kopier«, og denne vurdering er ligeså rigtig som tilføjelsen vedrørende de små landsbykirker, nemlig at det nationale i langt højere grad fremtræder i disse. Ikke så få har tilmed været af en kunstnerisk kvalitet helt på højde med, hvad man kan konstatere i de gamle europæiske kulturlande.

Siden fremkomsten af Mackeprangs bog har arkæologer og kunsthistorikere flittigt forsket både i domkirker og landsbykirker, især ved den til Nationalmuseet knyttede, af Mackeprang i 1933 grundlagte udgivervirksomhed *Danmarks Kirker*, hvis medarbejdere burde skænke nationen en 3., revideret udgave af *Vore Landsbykirker*. Dette ønske fremsættes vel vidende om stabens krævende opgave: at undersøge og beskrive landets gamle kirkebygninger og inventar amt for amt. I 1963 blev Sønderjylland afsluttet, og nu er *Danmarks Kirker* kommet til Ribe amt, hvoraf nylig er udsendt de to første hefter.² Her har redaktøren, arkitekt Elna Møller behandlet Ribe domkirkes bygning i romansk tid. Da det ikke er så længe siden, at Dietrich Ellger på tilsvarende måde publicerede *Slesvig domkirke*,³ kan der være flere grunde til at se lidt nærmere på Valdemarstidens domkirkebyggeri, ikke blot i det sydvestjyske og slesvigske stift, men også i det nørrejyske Viborg, hvor Jens Vellev⁴ har nye undersøgelser i gang, og i ærkestiftet Lund, hvis domkirke i årene 1954–1963 blev grundigt undersøgt af Erik Cinthio⁵ og istandsat af Eiler Græbe. Yderligere anledning til at beskæftige sig med 1100-årenes omfattende kirkebyggeri giver Jane Bossens og Helge Krempins billedbog: *Granit i Angel*.⁶ Denne meget prydelige publikation omhandler en gruppe kvaderstenskirker og granitfonte, der har tilknytning til Slesvig domkirke.

Nu hænger det ganske vist ikke sådan sammen, at landsbykirkernes arkitektur til enhver tid og alle steder lader sig forstå ud fra kendskab til stiftskirkernes, på den anden side kan det ikke overraske, at der fra et stort byggeværksted ved en domkirke nu og da må være udgået kunstneriske impulser til mange landsogne. I adskillige tilfælde kan man konstatere

resultatet af en sådan påvirkning og derfor ikke undgå at spekulere over, hvorpå forholdet har beroet. Her vil faktorer som finansiering, organisation, materiale og teknik først og fremmest komme i betragtning. Da samtiden kun har efterladt meget få og yderst kortfattede skriftlige oplysninger om det storslåede kirkebyggeri i ældre middelalder, er kunsthistorikeren henvist til at »aflæse« bygningerne og jævnføre sine resultater med den smule viden, der er at hente i de gamle skrifter. Det er nytteløst at ærgre sig over, at den i øvrigt så veltalende Saxo ikke har fundet det umagen værd i sin krønike at nævne, hvorledes det gik til, at der i hans tid kunne stå hundreder af større og mindre stenkirker under opførelse.

De årstal, som direkte lader sig knytte til rejsningen af vore domkirker, er hurtigt opregnet. For Lundekatedralens vedkommende er i ærkebispesædets mindebøger nævnt årstallene for nogle alterindvielser, hvoraf med sikkerhed kan sluttes, at det store byggeri er blevet påbegyndt kort tid efter ærkesædets oprettelse i 1104, og at domkirkens kor har kunnet tages i brug ved midten af århundredet. Om vestpartiet forlyder intet, men arkæologiske iagttagelser tyder på, at byggeriet har været sat igang omtrent samtidigt i øst og vest. Helt færdig har Lunds domkirke næppe været før sent i århundredet.

Om Viborg domkirkes opførelse foreligger ingen skriftlig overlevering. I Hellig Kjelds levnedbeskrivelse, forfattet i sidste halvdel af 1100'erne, nævnes et par begivenheder, som historikerne i mangel af direkte information har benyttet til datering af den i slutningen af forrige århundrede næsten totalt fornyede bygning. 1133 blev biskop Eskil myrdet i S. Margrethes kirke i Asmild, som kunne tænkes temporært at have været stiftets bispesæde, ja måske den romanske granitkirkes forløber, og i 1150, kort før sin død, lod den syge Kjeld sig bringe over i domkirkens kor, som formodes at have været granitkirkens, da færdigt og taget i brug. Bevarede bygningsdele, notater og opmålinger viser, at de to vesttårnes øvre partier først kan være rejst et par årtier ind i 1200'erne.

Hvad angår en historisk dokumenteret datering af Slesvig domkirke, er vi ligeså ilde farne. Ganske vist oplyser Saxo og Knytlinge Saga, at kong Niels år 1134 blev myrdet »in aedem Petri«; men heraf kan ikke med sikkerhed sluttes, at udsagnet gælder den fladloftede pillebasilika, af hvilken kun spredte rester er synlige, indkapslet i den nuværende bygning, der i hovedsagen har præg af at være en gotisk halkirke.

Angående Ribe domkirkes alder har drøftelserne været lange og livlige, for de historiske begivenheders vedkommende afhængige af den kortfattede og ikke direkte overleverede bispekrønike, som er nedskrevet o. 1230. Navnlig to af dens optegnelser er af arkæologisk interesse. Den ene gælder biskop Thure, faldet 1134 i slaget ved Fodevig, om hvem meddeles, at han var den

første, som begyndte at lægge grunden til Ribe kirke med stentavleværk (»qui ecclesiam Ripensem primus fundare coepit lapideo tabulatu«). Den anden meddeler, at under biskop Stefan, d. 1177, skal Ribe domkirke være blevet ødelagt ved en brand, tilmed »en dobbelt« sådan, »quia ecclesia cum claustro duplici incendio est uastata«. Ifølge en senere tilføjelse skulle branden have fundet sted 1. oktober 1176 og have ødelagt en stor del af byen og domkirken med alle dens skatte, bl.a. skrinet med biskop Liufdags ben, som af biskop Radulf, d. 1171, var stillet på alteret i den hensigt at få bispestolens første indehaver anerkendt som helgen. At skaffe sig en helgen var tidens ambition også i andre danske stifter, Ringsted (Knud), Viborg (Kjeld), Århus (Niels).

Fuldført kan Ribe domkirke ikke have været før et par årtier ind i 1200'erne. Dette røber vestportalens dekorative former klart. Krøniken meddeler, at biskopperne på den tid gav kirken forskelligt løst udstyr: Omer, d. 1204, bl.a. penge til forgyldning af et alter, Tue fem korkåber.

Sammenfattende kan siges: Kort tid efter det nordiske ærkesædes oprettelse planlagde man opførelsen af nye stenkatedraler i Lund, Viborg, Ribe og Slesvig. Samtidigheden taler stærkt for den opfattelse, at disse grundlæggelser skyldes et overordnet initiativ med nationalt sigte, ved hvilket betydningen af det nye nordiske ærkebispesæde skulle markeres. I hvert enkelt tilfælde må have været lagt et byggeprogram og skabt en plan eller en model, der angav bygningens format og hoveddisposition, i alle fire tilfælde den fladloftede, treskibede pillebasilikas grundtype, således som denne endnu tilkendegiver sig ved opmåling af de eksisterende domkirker. Dog må hertil føjes, at man desværre kun har ringe kendskab til vore domkirkers oprindelige vestpartier, der kan have været planlagt rigt, med tårnprydede forhaller.

Nære slægtsforbindelser mellem de biskoppelige bygherrer, alle af stormandsæt, og med kongehuset har uden tvivl gavnet finansieringen og på anden vis styrket samhörigheden mellem byggepladserne.

De høvdingeætlinge og storbondesønner, som tog styret i den unge danske kirkeprovins, var særdeles velorienterede internationalt, også som byggeledere. Det skal der her nævnes to eksempler på.

I Viborg blev den i 1133 myrdede biskop Eskils efterfølger provst Svend, en broder til ærkebiskop Asser af den mægtige jyske Thrugot-slægt. Svends brodersøn var Eskil, den senere ærkebiskop. Biskop Svend, under hvis styre Viborg domkirkes mure rejste sig, drog på sine gamle dage sammen med broderen Eskil, en jysk herremand, på pilgrimsfærd til Det hellige Land, hvor de begge døde 1153 og blev begravet i Paternosterkirken på Oliebjerget i Jerusalem, til hvis genopførelse de havde skænket en del af deres gods. At

Viborg domkirkes bygherre har bekostet genopførelsen af en af De hellige Steders kirker i Jerusalem og ladet sig begrave der, er et vidnesbyrd om Romerkirkens vide vægge.

Hvor intimt kirkelederne kunne stå i indbyrdes forbindelse vedrørende deres byggefinansiering findes fra tiden 1189–90 et vidnesbyrd om i en henvendelse til biskop Valdemar (Knudsøn) af Slesvig, »proche parent du Roi de Danemark«, fra abbed Stefan ved Sainte-Geneviève-klostret i Paris, om subsidier til sin kirkes restaurering.⁷ Stefan havde som abbed været både Valdemars og den senere Roskildebiskop Peder Sunesøns læremester. Med Peder Sunesøn bevarede Stefan forbindelsen, også sidenhed som biskop i Tournai, hvilket afspejler sig i Roskilde domkirkes kor. Biskop Valdemar var, da han modtog abbed Stefans henvendelse, optaget af etableringen af et cistercienserkloster i Guldholt; fra 1192 sad han som kongens fange på Søborg, så Stefan har næppe fået stor støtte fra Slesvig.

De kongelige patronatskirker ligger gennemgående, hvad størrelse og udsmykning angår, over landsbykirkernes gennemsnit, og selv om deres stiftelsesår ikke er optegnet i de senere kilder, burde en samlet historisk-arkæologisk vurdering af kategorien: stormandskirker, tilvejebringes. Bortset fra, at det er uvist, når tiende indførtes i Danmark, lod en stenkirke sig ikke opføre for et par års kirkeskat. Tiende var som investering langsigtet, men naturligvis rar at disponere over for den, der som stifter havde anbragt en del af sin kapital i et kirkebyggeri. Det er ikke usandsynligt, at næste oversigt over Danmarks bygningskunst i 1100'erne bør begynde med landsbykirkerne og slutte med domkirkerne. At få bøtten vendt på denne måde ville virke forfriskende.

Viborg domkirkes plan er tydeligvis afhængig af Lunds. Slesvigs har sandsynligvis været det. Ribes er noget for sig selv ved (ligesom Slesvig domkirke) at mangle krypt og tillige derved, at apsisrundingen direkte slutter sig til tværskibet. Hensyn til byggepladsen, en flyvesandsklit ved bredden af Ribe ådal, kan have været bestemmende i begge henseender, men yderst gådefuldt er det, at man ikke fra »domkirkebyen«, syd for Ribe å har gjort fund, der er ældre end fra tiden o. 1100.

Af de oprindelige hovedtræk gælder for alle de fire danske domkirker, at de er typiske for kirkerne i det »kunstlandskab«, der stort set omfattede ærkebispedømmet Köln med bispedømmerne Liège og Utrecht. Man har givet området navn efter floderne Rhin-Maas. Her blomstrede den kunstneriske virksomhed kraftigt op efter en ufrugtbar periode mellem 1070 og 1130. Vore romanske domkirkers fælles grundtræk har sin naturlige forudsætning i datidens kulturgeografiske mønster. Østersøområdet, Skandinavien med dets søforbindelse til Rusland var indtil slutningen af 1100'erne spærret ude

fra Vest- og Sydeuropa af de hedenske slaviske stammer, der langs Østersøens nordkyst havde trængt sig frem næsten til Elben. Da samtidig omsejlingen gennem Skagerak var anset for farlig, og det vestre indløb til Limfjorden sandet til i begyndelsen af 1100'erne, måtte fjernhandelen sprænge sig vej gennem den jyske halvø, hvor fjorde og floder gjorde det lettest. Hedeby og dens afløser i begyndelsen af 1100'erne, Slesvig, fik sin store betydning for øst-vest-handelen, men også som knudepunkt på den nord-syd-gående landevejsforbindelse Hærvejen, der under betegnelsen »Der Hellweg« fortsatte gennem Sachsen, overskred Weserfloden ved Corvey og førte videre gennem Vestfalen, hvis handel blomstrede vældigt op i tiden efter 1150. I Soest eksisterer endnu Slesvigfarernes kapel, en fin lille bygning fra slutningen af 1100'erne. I Slesvig ved Danmarks sydgrænse stod Østersøen gennem Slien og Trene i forbindelse med de floder, som skar sig dybt ind i kontinentet, Rhinen fremfor alle. Ribe, Slesvigs arvtager, var endvidere udgangspunkt for Danmarks »Vestervegr«, sejlruten til England, Spanien, Middelhavsområdet og Det nære Østen, hermed nordiske korsfareres og pilgrimmes udskibningshavn.

Det er velkendt, at vi i kirkebygningerne, både i deres byggematerialer og i de former, som bygmestre og billedkunstnere gav dette materiale, har tydelige vidnesbyrd om Slesvig domkirkes slægtskab med de øvrige danske. Dette er umiddelbart at kende, når man står foran kirkens hovedindgang Petersportalen. Endnu tydeligere fremtræder de nationale stiltræk i de granitkirker, som Jane Bossen og Helge Krempin har publiceret, og som senere skal blive omtalt.

Så længe forskningen har beskæftiget sig med middelalderens kirkebyggeri, d.v.s. i de sidste 150 år, har dens metode været at kombinere historiens litterære og arkæologiens materielle udsagn. Medens de skriftlige kilder stort set er de gammelkendte, er de arkæologiske stadig blevet forøget, især ved de seneste års udgravninger under stenkirkerne gulve. Herved er indsamlet værdifulde oplysninger om de ældre trækirker, hvoraf tidligere kun få levn var kendt.

Skønt man kan gå ud fra, at der allerede i slutningen af 9. århundrede var trækirker både i Hedeby, Slesvig og Ribe, findes næppe den mindste splint tilbage af disse danske urkirkebygninger, der, hvor interessante de end må have været, heller ikke ville have videre interesse i denne sammenhæng, ihvertfald ikke direkte. Men helt kan man ikke se bort fra forgængerne, når hensigten er at belyse stenkatedralernes bygningshistorie. Både i Lund, Viborg, Ribe og Slesvig har arkæologerne meget energisk ledt efter spor og rester af de ældre og ældste domkirker, med vekslende held.

Heldigst har Erik Cinthio været i Lund, hvor den biskoppelige kirke, til

hvis opførelse Knud den Hellige i 1085 skænkede rige gaver, lod sig afsløre som en forholdsvis lille og enkel, énskibet stenbygning med kor af kvadratisk plan. Den fungerede kun et halvt hundrede år, indtil man o. 1150 kunne tage den store, nye ærkebiskoppelige kirkes kor i brug. I Viborg skjuler granitkatedralens forgænger sig stædigt under jorden, hvis den ikke som foreslået skal søges i Asmild hinsides søen. De rester af et rektantet kor med halvcirkulær apsis, som A. Kamphausen i 1955 undersøgte under Slesvig domkirkes gotiske kor, kan ikke være levn af en bygning ældre end den af granitkvadre og tuf i begyndelsen af 1100'erne opførte, og fundet bestyrker opfattelsen af dennes samhörighed med søsterkirkerne i kongeriget.

I Ribe, hvor man som tidligere nævnt, har krønikens oplysninger om biskop Thures initiativ for at rejse en kirke af murværk af stentavl, er problemet om denne bygnings mulige tilstedeværelse i det endnu stående murværk atter blevet aktuelt ved Danmarks Kirkers nye undersøgelser og forsøg på en nøjere datering af den romanske bygning, og da Elna Møller på dette spændende punkt i diskussionen om Ribe domkirkes bygningshistorie er kommet til et andet standpunkt end sine forgængere, J. Helms, F. Beckett og M. Mackeprang, findes en rimelig grund til at se lidt nøjere på argumentationen i Danmarks Kirker. Jacob Helms, der efter mange års indgående studier af Ribe domkirke og dens arkitekturhistoriske relationer, 1870 nedfældet i det fremragende folioværk, blev gammel nok til at udnytte muligheden for at revidere sig selv. Anledningen gav den store bygningsrestaurering o. 1900, og resultatet blev arkitektens og arkæologens trykte redegørelse fra 1906,⁸ hvori sidstnævnte, da 82 år gammel, gør sig til talsmand for den anskuelse, at branden af biskop Thures murværk blot kan have levnet det allernederste af bygningens østparti. Resten af den stående kirkebygning måtte Helms herefter anse for hidrørende fra slutningen af 1100'erne. Rigtigheden af denne datering har senere forskere betvivlet ud fra en stilistisk vurdering af bygningsformerne sammenlignet med tilsvarende i Rhinlandet. I Danmarks Kirker skønnes nu i 1981, at kirkens østparti må have nærmet sig fuldførelsen, da den meget omtalte brandkatastrofe indtraf, og redaktøren tager så friskt fat ved helt at fjerne »Thures kirke« fra jordens overflade, hermed også muligheden af, at der nederst i de endnu stående mure kan være indkapslet noget af Thures murværk. Måske inspireret af E. Cinthios held under jagten på Knud den Helliges domkirke i Lund, hvis rester man tidligere mente at kunne spore i den nuværendes østparti, men overraskende stødte på i langhusets nordøstre del, finder Danmarks Kirker plads til sin selvstændige »Thures kirke«, en af omfang beskeden énskibet bygning, som antages at have ligget inden for afgrænsningen af den nuværende domkirkes midterskib med koret ragende ind i dens korsskæring. Motiveringen for den således

foreslåede placering af den i øvrigt direkte totalt upåviselige »Thures kirke« har Danmarks Kirker fundet i en iøjnefaldende anormalitet i den stående domkirkes langhus, hvor fundamentet til nordre sideskibsmur har været lagt ud i et niveau ca. 50 cm højere end søndre med den konsekvens, at man til udligning af forskellen i gulvhøjden ved afgravning og undermuring har måttet gribe til den udvej »at forlænge«, d.v.s. undermure, nordre sideskibsmur nedefter og gøre nordre midterskibsarkader 50 cm højere end de søndre. Denne Ribe domkirkes »skulderskævhed« og et meget lille knæk i midterskibets længdeakse er for Danmarks Kirker beviset for, at »Thures kirke« må have ligget inden i den nuværende indtil det tidspunkt, da dennes kor kunne tages i brug. Ved nedrivningen skulle man så have taget vare på biskopperne Odinkars, Nothulfs og Assers ben og flyttet dem til den her i det følgende omtalte nichegrav, i nordøsthjørnet af den nye, under opførelse stående kirkes nordre korsarm. Ved på denne måde at skaffe sig af med de rester af Thures murværk, som J. Helms mente at kunne påvise i den nederste del af den eksisterende domkirkes apsis, lykkes det Danmarks Kirker at nå frem til en datering af den nuværende domkirkes østafslutning og kathedrædøren, der bedre harmonerer med den almindelige stiludvikling i Rhin-Maasområdet. Men også denne nyopfattelse må naturligvis tage hensyn til bispekrønens oplysninger om branden 1176 og de spor af denne, som de ældre arkæologer har ment at kunne eftervise på apsis, tværskib og under den romanske domkirkes højalter.

På dette punkt i bevisførelsen foreholder Danmarks Kirker læseren nogle oplysninger. Vi står idag både ude og inde spørgende overfor apsis' skalmur og nylagte kirkegulv, men vore spørgsmål preller af på det glatte murværk og blanke gulv med dets varmeriste, og disse kan give enhver gulvarkæolog kuldegysninger ved tanken om det vacuum, der findes herunder. Vi er i Ribe ikke meget bedre stillet end i Viborg og indtil videre udelukkende henvist til at nyvurdere de beretninger og notater, som ældre tiders arkæologer har overladt eftertiden. Hvad angår revnerne i kathedrædørens tympanon og afskalningen på granitsøjlerne i nordre tværskibsarm, bliver disse af Danmarks Kirker nytolket og opfattet som resultat af forkert belastning. Søjleføddernes forvitring får jordfugten skyld for, og brandsporene under hovedalteret reduceres til vidnesbyrd om et lokalt uheld. Da spor efter en ødelæggelse, der fandt sted for 800 år siden, kan være vanskelige at bestemme netop som brandspor, burde notaterne fra de arkæologer, der så bygningen afklædt, have været kommenteret i enkeltheder. Nok er dr. Ellgers skildring af Slesvig domkirkes bygningshistorie tør kost for den almindelige læser, hvad dog lader sig undskylde derved, at forfatteren har villet give læseren mulighed for selv at tage stilling til de allermost prekære arkæologiske

problemer, f.eks. tolkningen af de apsisfundamenter, der i 50'erne kom for dagens lys og straks af A. Kamphausen blev anset for rester af en ældre bygning (Ellger, s. 94).

Det ville dog på dette punkt føre altfor vidt her at gå i enkeltheder, også selvom problemet forekommer vigtigt. Oplysningerne i bispekrøniken, hvis værdi som historisk kilde er omtvistet, har, ikke mindst hvad branden 1176 angår, utvivlsomt i altfor høj grad influeret arkæologernes opfattelse af Ribe domkirkes kronologi. Det samme gælder kunsthistorikernes jævnføring af kathedredørens tympanon med Gjellerup kirkes to, hvoraf det ene er dateret 1140 og derfor blevet taget til indtægt for den tidlige datering af Ribe domkirkes østparti. På denne måde har man forsøgt »at bevise« tilstedeværelsen af stentavleværk fra biskop Thures tid. Hans død 1134 er det andet fatale årstal i bispekrøniken.

Stiller man sig tvivlende overfor bispekrønikens udsagn vedrørende 1176-brandens omfang og kan dele Danmarks Kirkers mistro til, hvad tidligere tiders arkæologer har set, eller ment at kunne se, af brandspor i domkirkens østparti, og begge dele kan som nævnt være berettiget, må heraf følge, at branden har været uden alvorlige konsekvenser for opførelsen af den romanske, endnu stående bygning. Vælger man at stole både på bispekrønikens brandhistorie og på Danmarks Kirkers hypotese om »kirken inde i kirken«, må det være denne, som 1176 blev ødelagt, med alle sine skatte, indbefattet biskop Liufdags ben. Disse har da vist sig ikke at være hellige, og der kan være grund til endnu engang at overveje dateringsproblemet.

Den opmærksomme læser vil forlængst have noteret sig anførselstegnene omkring »Thures kirke«, en benævnelse som yngre arkæologer og kunsthistorikere, sidst Hugo Johannsen⁹ ynder at bruge. Hermed skulle allerede være antydnet, at Thures kirke aldrig har eksisteret, hvilken påstand lader sig begrunde uden brug af graveske.

Thure var biskop o. 1120–1134. Selv om han eventuelt havde påbegyndt sit domkirkebyggeri straks efter sin indsættelse, ville han kun have haft en ti, tolv år til at fuldføre det. Hvor beskeden han end kan have anlagt sin stenkatedral, ville den næppe have kunnet komme under sit brandbare tag inden 1134, endsige 1127, da kong Niels fejrede sin søn Magnus' bryllup i Ribe (DK, s. 115). Og hvorfor i grunden, skulle Thure i den florissante og internationalt orienterede by Ribe have demonstreret så langt ringere ambitioner end sine bispebrødre i Vibog og Slesvig og ladet sig nøje med en katedral i landsbykirkeformat?

Men bispekrøniken meddeler heller ikke, at Thure byggede Ribe kirke af stentavl, men at han begyndte at lægge grunden (»fundare« må her tages bogstaveligt) til en sådan kirke, hvilket ikke helt giver samme mening.

Det må herefter indtil videre forekomme rimeligt fortsat at lade den punkterede linie under apsisvinduerne på planchen i Helms' folioværk fra 1870 stå for at markere, at neden for denne, bag arkitekt Ambergs forblændersten fra 1900 gemmer sig murværk fra o. 1130. Apsis' imponerende sokkel af store, veltilhugne granitkvadre må stadig anses for at være de synlige rester af biskop Thures meget omtalte »stentavleværk«. Hvorledes det kan forholde sig med kathededørens berømte tympanon, skal sidenhen siges nogle ord i forbindelse med det vigtige problem: Den jyske granit-skulpturs opkomst og eventuelle forbindelse med byggepladserne ved domkirkerne i Viborg, Ribe og Slesvig. Men forinden kræver det indtagne standpunkt i diskussionen om Ribe domkirkes bygningskronologi en kommentar til Danmarks Kirker's opfattelse af forholdene omkring bispegravene.

Den såkaldte nichegrav i nordøsthjørnet af Ribe domkirkes nordre korsarm anses af Danmarks Kirker (s. 115) som et indirekte bevis for, at den eksisterende bygning står på forgængerens »Thures kirke«s plads. Denne påstand er interessant og fortjener nærmere overvejelse, så meget mere som behovet for at finde den nuværende domkirkes forgænger stadig eksisterer, uanset at den ikke kan kaldes Thures.

Graven, der rummer de jordiske rester af biskopperne Odinkar, d. 1043, Nothulf, d. 1140 og Asser, d. 1142, er ikke som stiftergravene i Roskilde domkirke en i selve kirkevæggen udsparet niche, men et ossuarium i form en meget korrekt efterligning af et oldkirkeligt arcosolium, opmuret og skævt anbragt i kirkevæggens murblending; den lader sig derfor bedre end med pilleggravene i Roskilde domkirke typologisk sammenligne med stifteren biskop Peder Vognsens sekundære grav i Århus domkirkes kor fra o. 1480. Man noterer sig, at Adam af Bremen nævner Odinkar som stifter af bispestolens gods, og at de to andre bisper næppe vil kunne kaldes stiftere, men at de var Thures nærmeste efterfølgere, tilsammen dog kun en fem, seks år. Arkosolgraven må være etableret efter 1142, næppe ret længe efter, at koret var rejst, dens indhold må stamme fra den ældre Ribe domkirke og overflytningen må være sket som konsekvens af dennes nedrivning og ibrugtagning af den nye bygnings kor.

Thure var den første, som byggede eller mere præcist, efter bispekrønens ord, begyndte at lægge grunden til Ribe kirke af stentavl. I disse ord ligger underforstået, at domkirken før Thure må have været en træbygning, måske den yngste af flere sådanne på stedet, hvori Odinkar har haft sin grav. Da som tidligere her påvist »Thures kirke« må være en fiktion forstået som en fuldført, i brug taget bygning, må også Nothulfts og Assers grave have ligget under trækirkens gulv. Men hvor kan så denne trækirke have stået?

Rimeligvis på stedet, omend ikke nødvendigvis, hvor Danmarks Kirker har foreslået »Thures (sten)-kirke« anbragt. Det er ikke i dennes tilstedeværelse, at man skal se årsagen til højdeforskellen i langhusets side- og arkademure. Det kan meget vel være den gamle trækirke »inde i stenkirken«, som har narret arkitekt og håndværkere ved afsætningen. Det har ikke været muligt at finde en eneste genanvendt sten i den nuværende Ribe domkirke. Men træ har jo også lettere ved at forsvinde sporløst end sten.

Danmarks Kirker (s. 229) har ved omhyggeligt at iagttage den nuværende domkirkes murværk kunnet konstatere, at langhusets søndre sideskibsmur er opført i tilslutning til byggeriets første fase, der omfattede korrunding og tværskib. Herved må et gulvniveau være blevet fastlagt, som viste sig at ligge 50 cm under det tilsvarende for nordre sideskibsmur, da dette nogen tid senere blev fastlagt. Årsagen til fadæsen kan være uagtsomhed forvoldt ved tilstedeværelsen af trækirken indenfor rammen af den under opførelse værende stenkirke. Førstnævnte kan have vanskeliggjort nivelleringen og konstateringen af det naturlige terræns, flyvesandklittens stigning mod nord. Præcist hvor trækirken har ligget under den nuværende kirke, dens midterskib eller et af dens sideskibe, er vanskeligt at afgøre. Sandsynligheden taler mest for nordre sideskib, altså tilsvarende forholdet i Lund. At Nothulf og Asser fik den ære at blive stedt til ny hvile side om side med stifteren Odinkar uden selv at have dennes høje rang, lader sig forklare derved, at deres første grave ikke lod sig respektere, da man så sig nødsaget til at sænke gulvniveauet i nordre sideskib. Det forekommer meget sandsynligt, at gulvet i trækirken kan have ligget i et lidt højere niveau end det omgivende terræn syd herfor, et forhold, man let kan have overset ved udlægningen af fundamentet til stenkirken. Som følge af den sænkning af gulvet i stenkirkens nordre sideskib, som fejlregningen nødvendiggjorde, og hvorved de sidste svage spor (stolpehuller) af trækirkens velsagens er blevet fjernet, lod det sig ikke gøre at bevare bispegravene på deres oprindelige pladser; i stedet for gav stenkirkens bygherre, det vil utvivlsomt sige biskop Elias, deres indhold en ærefuld ny placering i den nichegrav, som blev muret op ad nordvæggen i det kort tid forinden rejste tværskib. Efter bortfjernelsen af den gamle, ærværdige trækirke kunne Elias' nye kor tages i brug, hvilket som af det følgende vil fremgå, først kan være sket o. 1180. I det ydre kan Ribe domkirkes apsis have stået færdigt lidt tidligere, omtrent samtidig med Lund domkirkes i dennes ombyggede stand, måske også, som af F. Beckett¹⁰ foreslået, i sine arkitektoniske former påvirket af denne. Ribe domkirkes apsis må betragtes som biskop Elias' værk, selvom det er blevet rejst på forgængerens Thures fundament og sokkel med anvendelse af enkelte formhuggede sten fra tiden o. 1130–40.

Bispekrøniken oplyser intet om, hvor Thure blev begravet, derimod at Radulf, d. 1162, stødte sin forgænger Elias til hvile ved »den hellige« Liufdags side, om før eller efter dennes forhastede og ulovlige skrinlæggelse kan ikke udledes af teksten. Sandsynligheden taler for, at det er sket før. Da Radulf selv døde 1171, fik han sin grav foran Helligkors altret, der utvivlsomt traditionelt har stået i østenden af den nye kirkes midterskib, hvis mure på dette tidspunkt har været under opførelse. Radulfs efterfølger, Stefan, d. 1177, blev ifølge krøniken begravet »ad australem parietem ex opposito chori«, hvorved må forstås den romanske stenkirkes, den nuværende domkirkes, søndre tværskibsarm, idet korrumbet omfattede apsis og korsskæring.

Under biskop Stefan fandt så den meget omtalte brand sted, vistnok i 1176. Den egentlige årsag til ulykken ser bispekrøniken i Guds indgriben overfor Radulfs egenmægtige forsøg på at gøre Liufdag til helgen og skrinlægge hans ben, en forklaring der kan få eftertiden til at betvivle, at ulykken har været så stor og så omfattende som beskrevet. Arkæologerne har ofte ved deres bygningsundersøgelser kunnet påvise, at de skriftlige kilder overdriver, når de beretter om middelalderens hyppige kirkebrande. Det står til troende, at kirken med klostret blev ødelagt og Liufdags ben fortæret af ilden; men ved kirken må forstås den nuværende bygnings forgænger, trækirken, som man således på et meget bekvemt tidspunkt blev af med. Til kirken kan kannikeboliger, »klostret«, have været knyttet. Det er rimeligvis ved rydning af brandtomten, at man fandt anledning til at regulere terrænet og at flytte Odinkars, Nothulfs og Assers ben til arkosolgraven i stenkirkes, nogle få år forinden opførte tværskib.

Konklusionen af disse betragtninger over Ribe bispekrønike set i forhold til den romanske stenbygning kan her til slut sammenfattes således: Den nuværende Ribe domkirke må således som af Jacob Helms, i overensstemmelse med bispekrøniken antaget, være påbegyndt opført fra øst o. 1130, i biskop Thures tid. Rigtig gang i arbejdet kom der først under de magtfulde biskopper Elias, da domkirken fik bekræftet sine privilegier og oprettet et domkapitel 1145, og Radulf, der var kongens kansler. Branden 1176 ødelagde trækirken, men synes ikke i synderlig grad at have skadet stenkirken, af hvilken på dette tidspunkt østenden, apsis og tværskib har været højt rejst, omend endnu ikke taget i brug. Efter brandtomtens rydning, bispegravens nyordning og terrænets regulering kunne man færdiggøre stenkirkes korperti og tage fat på at rejse det før branden delvist påbegyndte langhus.

Ved et forsøg på at vurdere omfanget af de store kirkeværksteders indflydelse på bygningskunstens almindelige udvikling i 1100-tallets Danmark, må man erindre katedralernes umådelig lange opførselsperiode. Virksomheden er blevet afbrudt eller indskrænket på grund af kapitalmangel. Ændringer (ofte forenklinger) i den oprindelige plan har af samme eller andre grunde vist sig nødvendige. Byggeværksteder er blevet opløst, andre kommet til, nye materialer bragt til anvendelse (for Ribe domkirkes vedkommende tuf fra Eifel, sandsten fra Vestfalen), tegl af hjemlig produktion, i enkelte tilfælde måske også importeret, o.s.v.

Den arkitekt («architectus magister huius operis»), uden tvivl Donatus, som kort tid efter ærkestiftets oprettelse kom til Lund, leverede planen til den nye kirke og ledede opførelsen af dens østparti med krypten; han må være død omtrent samtidig med Asser (1137). Tyske forskere foreslår, at Donatus kan være kommet fra Speyer, hvor kejser Henrik IV (d. 1106) havde sat et stort fornyelsesarbejde igang bl.a. ved norditalienske billedhuggere. Om Lund domkirkes plan er inspireret direkte af kejserdomen ved Rhinen kan betvivles lige så stærkt som teorien om dens direkte afhængighed af anglo-normannisk arkitektur. Der kan meget vel være tale om flere inspirationskilder, sandsynligst i Rhinlandet. Men ét er sikkert: Lunde-katedralens rige lombardiske skulptur optræder først efter Donatus' tid. Da kom, hvad man kunne kalde, et hold af »dekoratører« til Lund for at smykke den under opførelse stående domkirke. Hertil findes adskillige sidestykker, især i Rhinlandet fra Mainz, Maria Lach ned langs floden helt til Utrecht (denne bys nedrevne Mariakirke, 1130'erne), der tillige med Deventer var omladningsplads for tufstenen fra Andernach (Eifel). Königsslutter, o. 1150–70 er et sachsisk modstykke til kejserkatedralerne og til Lund.

De lombardiske billedhuggere ved Lunds domkirke var fremmede fugle, som for en stund slog sig ned i det fjerne Nord, og deres indflydelse på Skånes rige skulpturproduktion, hovedsaglig fonte, var mest indirekte. Gode, lettilkommelige brud af den letbehandlelige sandsten har her ligesom på Gotland været basis for oprettelsen af stenhuggerværksteder, hvis produkter, især fontene, udgjorde en fortrinlig eksportvare. Herom vidner de mange romanske stenhuggerarbejder fra Gotland, som findes på de syddanske øer fra Bornholm til Sydslesvig og spredt i danske kirker markerer den vigtige handelsrute på langs gennem Østersøen.

Bevæger man sig fra Øst- til Vestdanmark, fra Skåne til Jylland for at undersøge de romanske stenkirker og deres skulptur, er forholdet et helt andet, hvilket fremfor alt beror på de naturgivne forudsætninger: Jyllands fattigdom på brudsten egnet til byggeri. Kridtstenen på Djursland er en lokal forekomst, den porøse frådsten (kildekalk), skønt udbredt over større

områder i Østjylland, ligeledes. Alen forekom kun brugbar til bygning i ringe mængder på Midtjyllands hedesletter. Tilbage er så blot istidens aflejringer: Den skandinaviske granit og enkelte ligeså hårde bjergarter, i form af vandreblokke efterladt i morænelandskabet, tættest i de såkaldte, nu så sjældne »stenbestrøninger«. Kun i Jylland, enkelte steder på Nordfyn og på de sydfynske øer er disse løse sten blevet forarbejdet til kvadre, brugt til murbeklædning og udnyttet til skulptur, bygningsudsmykning og inventar, især døbefonte.

Man kunne vel, negativt, udtrykke sig således, at det er manglen på tilstedeværelse af et velegnet byggemateriale, der må være årsag til, at jyderne skabte de ca. 700 granitkvaderkirker. Denne store byggevirksomhed i Valdemarstiden, o. 1150–1225 er af den tyske kunsthistoriker Richard Haupt¹¹ kaldt den mest bemærkelsesværdige præstation, som et germansk folk har ydet i stenbygning. Bygningsforskningen har derfor også gang på gang måttet rejse spørgsmålet: er impulsen til denne præstation kommet udefra, først til domkirkeværkstederne i Viborg, Ribe og Slesvig i begyndelsen af 1100'erne, og er kunsten at frembringe og anvende granitkvadre herfra spredt ud over hele den kimbriske halvø fra Vendsyssel i nord til Slesvig i syd, men så ikke et skridt længere, derimod, dog kun i beskedent omfang, i østlig retning, følgende de tidligere omtalte naturlige søforbindelser, men modsat den, de gotlandske fonte har fulgt.

Det synes stadig at være vanskeligt at give et klart og entydigt svar på disse spørgsmål, som allerede Jacob Helms formulerede. Som her nævnt er det umuligt med sikkerhed at sige, hvor man i Viborg, Ribe eller Slesvig er kommet først med tilvirkningen af store granitkvadre.¹²

Store – indtil et par meter lange – kvadre, karmsten, tympana m.v. lader sig kun frembringe ved kilespaltning, en teknik, som romerne havde udviklet til fuldkommenhed, men som gik tabt under folkevandringstiden. Et eneste sted synes dog denne meget krævende stenbehandling at have overlevet, nemlig i basaltbruddene ved Mayen vest for Koblenz, hvorfra i vikingetid udgik en stor eksport af møllesten, også til Danmark, bl.a. over Ribe. Den bløde tufsten, der i store mængder er brugt til Ribe domkirke og til landsbykirkerne på Ribegnen, men som også ad Trene via Hollingsted blev fragtet tværs over halvøen til Slesvig, kom fra omtrent samme sted. Det er derfor nærliggende at formode, at stenhuggere fra Eifelbruddene, fortrolige med at kilespalte hårde bjergarter, kan have bragt denne tekniske viden til Jylland, da man i begyndelsen af 1100'erne åbnede de store byggepladser i Ribe og Slesvig, og det faldt Helms naturligt at give Ribe forrangen i denne henseende. Ved den til 1140 daterede Gjellerup kirke er benyttet store veltildannede granitkvadre, hvilket klart demonstrerer, at man på dette tidspunkt fuldtud beherskede

fremgangsmåden i Jylland. Men helt på bar bund er man næppe begyndt i Ribe og Slesvig et par årtier tidligere.

Vil man studere granitmurværk i Jylland, er Lime kirke i Salling et fremragende objekt, hvad allerede J. Helms har gjort opmærksom på. Denne kirkes skib er opført af kløvede marksten af moderat størrelse og har en nordportal, hvis dekorative former er af udpræget anglo-normannisk herkomst. Heri har man utvivlsomt med rette set en påvirkning fra England, kommet til Jylland ad søvejen gennem den indtil begyndelsen af 1100'erne mod vest åbne Limfjord. Lime kirkes kor med de mærkelige fremspringende dyrefigurer øverst på hjørnerne og apsis er opført af, eller mere korrekt, udvendig beklædt med granitkvadre af vekslende størrelse, flest små, og muret i uregelmæssigt forbandt. De bevarede nederste partier af tårnet i vest er derimod opmuret af mere regulære granitkvadre og stammer sandsynligvis fra tiden før 1176, da kirken blev lagt under domkapitlet i Viborg. Lime kirkes østparti, kor og apsis med dens skulpturer, kan således være ligeså gammelt, måske endog lidt ældre end de jyske domkirkers kvadermurværk. Her og flere andre steder kan jyderne have eksperimenteret både som kvader- og billedhuggere. Men storværker kunne der ikke komme ud af en marksten, før man ved kilespaltning havde lært at udnytte de helt store blokke, til tympana, karmsten, søjler og fonte, og storværket inden for den jyske granitskulptur er fremfor alt Ribe kathedrals tympanon. Kunsthistorikeren har fået dette billedhuggerarbejde til at indgå i biskop Thures o. 1130 påbegyndte kirke ved at henvise til Gjellerup kirkes tympana, hvor indskriftene ligesom i Ribe er anbragt langs kanten. Denne dateringsmulighed må Danmarks Kirker kassere sammen med »Thures kirke«.

Efter i det foregående at have gjort gældende, at det var en ældre trækirke, som brændte i 1176, og at murværk fra den af Thure påbegyndte bygning stadig findes i den nuværende Ribe domkirke, må denne opfattelse også få konsekvenser for dateringen af kathedrals relieffet. At dettes revner snarere skyldes forkert belastning end brand kan meget vel være korrekt (jfr. tilfældet i Nr. Brarup, Bossen, s. 82), da det som tidligere her nævnt ikke var »Thures kirke«, men trækirken, som 1176 gik op i luer. Ved forsøget på en nøjere datering af korsnedtagelsesrelieffet inddrager Danmarks Kirker indskriften, der læses således, at den, ligesom tilfældet er med Gjellerups, kan gælde synd og bod. Det forekommer overbevisende i betragtning af, at bodssakramentets symbolladede riter nøje var knyttet til kirkedøren, gennem hvilken synderen bortvistes Askeonsdag og ved reconciliationen Skærtorsdag atter blev indladt. Bogstavformerne peger efter Erik Moltkes undersøgelse på 1100'ernes sidste halvdel; men den epigrafiske analyse har den svaghed, at materialet er så begrænset, og mærkeligt nok

nævner Danmarks Kirker ikke, at bogstavformerne i Ribe meget ligner dem på Gjellerup kirkes tympana, hvis sikre datering på grund af indskriftens anbringelse på kanterne så ofte er taget til indtægt for den direkte sammenhæng mellem de to bygninger. Kunsthistorisk står korsnedtagelsesrelieffet absolut isoleret ikke blot i Ribe, men i hele landet, og hvad angår dets datering, kan 1134 ikke benyttes som nogen terminus ante quem. Det er som alle romanske tympana et teknisk uafhængigt byggeelement, derfor også uden bærefunktion (revnerne!), og kan have foreligget færdighugget et helt andet sted forinden portalens opsætning; men det kan dog også tænkes hugget i forbindelse hermed. På grund af transportbesvær, navnlig på landjorden, fandt grovhugning som oftest sted, hvor naturkræfterne havde efterladt råblokken, og i Jylland kan »stenbestrøninger« for en tid have været stenhuggerværksteder, ligesom af samme årsag en gruppe stendysser. Dateringen af tympanon over Ribe domkirkes kathoveddør kan næppe angives mere præcist end o. 1150 indenfor et interval på en snes år.

Hvad her er nævnt, gælder også de desværre stærkt forvitrede skulpturer af menneskeslugende løver, der bærer kathoveddørens søjler. Motivet er velkendt i Lombardiet, hvorfra det er vandret mod nord til Rhinegnene, ja helt til Lund; men i Ribe har den hårde granit påtvunget det en særegen form. Det er overhovedet karakteristisk for den jyske granitskulptur, at materialet i så høj grad begunstiger enkle, i særlig lykkelige tilfælde, storladne former.

En af hjørneknopperne på Ribe Domkirkes apsissøjler. (Efter Danmarks Kirker).

Hjørnekvader på Slesvig Domkirkes nordre tværskib. (Efter Granit i Angel).

Skønt næsten ligeså stærkt forvitrede som kathededdørens løvefigurer er hjørneknopperne på Ribe domkirkes apsisøjler (Danmarks Kirker, s. 202–203) mere interessante, dels fordi de som led af den imponerende sokkel må høre sammen med biskop Thures murværk fra tiden o. 1130–1140, dels fordi enkelte stiltræk, især øjnenes indramning, fremkalder erindring om Slesvig domkirkes berømte løvekvadre (Bossen, s. 19ff.), som er, og nok vedblivende vil være, gådefulde, især fordi de ikke længere sidder på oprindelig plads. Det gør derimod de to store løvekvadre, der flankerer vinduet i Viborg domkirkes apsisokkel længst mod øst. Disse løver af høj kunstnerisk kvalitet kan i kraft af deres placering dateres til begyndelsen af

1100'erne, men de står isoleret blandt Jyllands talrige løvefigurer, ligeså isoleret som korsnedtagelsesrelieffet i Ribe, og de kan derfor ligeså dårligt som dette tages til indtægt for domkirkeværkstedernes betydning for skulpturfrembringelsen ude i landsognene. Heller ikke kan Slesvigløverne have haft en sådan direkte kunstnerisk befrugtende betydning. De må oprindelig have været indmuret i granitkvaderkirkens østparti, må derfor ligesom Viborgløverne anses for »gamle«, muligvis lidt ældre end de norrøjske rovdyr. Slesvigløverne er særlig interessante ved at være rundskulptur, men som sådan karakteristisk derved, at dyreformen ikke helt er frigjort fra den kasseformede råblok, et træk der kunne tyde på, at billedhuggeren har været uvant med behandlingen af det hårde materiale.

De senere års undersøgelser af vore domkirker bekræfter således Mackeprangs antagelse,¹³ at den hjemlige granit har været taget i anvendelse til skulpturfremstilling ved domkirkeværkstederne i Viborg, Ribe og Slesvig i begyndelsen af 1100'erne, muligvis tidligst, d.v.s. o. 1120, sidstnævnte sted. Hermed skal ikke være udelukket, at man hist og her i jyske kirker vil kunne påvise tympana (Skibet kirke ved Vejle f.eks.) eller fonte af ligeså stor ælde. Ved domkirkerne har dog været en overlegen teknisk sagkundskab tilstede, den helt nødvendige forudsætning for udnyttelsen af de store stenblokke ved hjælp af kilekløvning, og fra domkirkerne kan denne fremgangsmåde i løbet af ti–twe år have spredt sig til de små byggepladser ude i landsognene, hvor det ikke var en arkitekt (architectus, magister operis), men blot en stenmester (lapicida), der havde ledelsen, også i henseende til, hvad vi i dag kalder det kunstneriske. En sådan praktisk uddannet mand kan ofte have fundet sine forbilleder ved den nærmeste domkirke. Således f.eks. kan søjleportalen have vundet den store yndest blandt jyder. Men også hvad angår dette karakteristiske led i den jyske kvaderstenskirkes arkitektur, er vi ilde stedt på grund af den tilstand, i hvilken de romanske domkirker er overleveret nutiden.

Af Viborg domkirkes portaler har man kun, og det ufuldstændigt, kendskab til den firesøjleportal, som sad vestligt i søndre sideskib, og som Jens Vellev (s. 5ff.) har studeret. To af søjlekapitælerne var af Wesersandsten, og, hvad formerne tydeligt afslører, fra Ribe domkirkes værksted eller materialgård. De er stærkt beslægtet med triforiesøjlerne kapitæler i søndre galleri og må af den grund dateres til tiden efter 1100'ernes midte. På dette tidspunkt har det altså været mere fordelagtigt at hente færdige skulpturdele af sandsten fra Ribe end selv at fremstille dem af granit i Viborg. Men uanset, hvorledes Viborg domkirkes øvrige portaler har set ud, skal de nok have tjent adskillige af stiftets stenmestre til forbillede.

Endnu mere sammenstykket end portalen i Viborg domkirkes søndre sideskib viser sig at have været, er Petersportalen i Slesvig, adgangsdøren til

domkirkens søndre tværskib. Den har seks søjler, af hvilke det forreste pars skafter er af gotlandsk kalksten, og samme materiale er benyttet til nogle af kapitælerne. Petersportalens granitsøjleskafter er blankpolerede, hvad i hele den jyske granitarkitektur kun har ét sidestykke, to af kryptsøjlerne i Viborg domkirke. Fænomenet kan begge steder skyldes efterbehandling, en »op-pudsning«, måske foretaget lang tid efter søjlens opstilling.

Petersportalens ofte omtalte tympanon er udført af rødlig sandsten fra Skåne, hvor dets fladhugne relief, der viser en fremstilling af Kristi overdragelse af nøglemagten til Peter og loven til Paul (»*Traditio legis*«), med den kongelige stifterfigur kan være blevet til. Kongefiguren lader sig mest sikkert identificere med Valdemar I, der o. 1175 skænkede biskop Frederik den halve Slesvig mønt og en del af sit gods. Herpå fulgte så 1187 Knud 6.'s store immunitetsprivilegium.

Petersportalen i Slesvig er ofte blevet jævnført med kathededdøren i Ribe, hvilket har mere historisk end kunsthistorisk rimelighed for sig, navnlig efter at sidstnævnte er blevet suppleret med det såkaldte trekantsrelief (Danmarks Kirker, s. 222f). Dette omfangsrige billedhuggerarbejde af Wesersandsten betegner sig selv som en fremstilling af »*Civitas Hierusalem*« og viser under Mariafiguren en kongeskikkelse, som Danmarks Kirker identificerer med Valdemar 2. Kongefiguren i Slesvig kan med sikkerhed opfattes som stifter, hvilket utvetydigt fremgår af den kirkemodel, han rækker op til Kristus. Ribe-kongen på trekantrelieffet ses at modtage et kors fra Jomfru Maria, der her symbolsk er at forstå som Jesu brud, kirken. Dette bestyrker opfattelsen af, at denne kongefigur skal forestille Valdemar 2., der i 1215 »tog korset« og af paven blev anerkendt som korsfarerkonge. Relieffet må være blevet til ca. 1220.¹⁴ Men Danmarks Kirker opfatter (s. 225ff.) kongens kors som symbol på en bøn, der rettes til Maria og gør således relieffet til epitafium.

I den nedre del af Slesvig domkirkes søndre tværskibsarm består byggematerialet ligesom i Ribe domkirkes ældre partier af granit og tuf, i den øvre af teglsten, og portalen kan være indsat, da man havde opgivet den besværlige kvadertilvirkning til fordel for teglbrændingen, der fra o. 1160 i stor målestok var sat igang ved opførelsen af de store sjællandske klosterkirker og – vel omtrent på samme tid – af Valdemarsmuren på Danevirke, altså i kort afstand fra Slesvig domkirkes byggeplads. Hermed er berørt et vigtigt problem: Forholdet mellem kirkebyggeri af brudsten (i Jylland granit) og teglsten, et problem, der ikke er tilstrækkeligt grundigt behandlet og heller ikke kan blive det her, skønt det ingen steder trænger sig stærkere på end omkring Slesvig.

Ud fra vor tids materialistisk-teknologiske betragtning ville det være

naturligt at antage, at indførelsen af en »ny« teknik som teglbrænding hurtigt måtte have slået de ældre materialer af marken, især granitkvadrene, der var besværlige at fremstille og at bruge. Men teglstenen, som straks blev en succes ved de store klosterbyggerier, gjorde sig forholdsvis sent gældende på domkirkernes da forlængst etablerede byggepladser, og synligt kun i Viborg og Ribe domkirkers vestfronter, hvor teglsten stødte sammen med granitten i portalerne, således som tilfældet også er ved den kgl. patronatskirke, nu kaldt Vor Frelzers kirke i Horsens, en senromansk pseudobasilika, der som sådan og ved sin vestportal viser afhængighed af Ribe domkirke. Men i det lange løb slog teglen den jyske bygningskulptur af marken, og hvad der i Danmark, bortset fra Skåne, er frembragt af romansk bygningskulptur ud over den jyske granit, er næppe værd at nævne.

Bogen *Granit i Angel* behandler en lille, egnsbundet gruppe monumenter, men så kyndigt og på så bred en baggrund, at denne bog, hvis billeder og tekst så smukt følges ad, side over for side, lader sig bruge som indføring i hele den jyske granits store og spændende verden, også dens idéverden. Og måske er det i denne, at vi skal søge forklaringen på jydernes halsstarrige vedholden ved granitten.

Det antages almindeligt, også af Jane Bossen, at kirkerne i Sørup, Munkbrarup, Husby og Nr. Brarup, i visse henseender også Ulsnæs kunstnerisk står i gæld til domkirken i Slesvig. Forskerne har til støtte for denne antagelse især henvist til søjleportalerne, både hvad angår deres arkitektoniske type og skulpturudsmykning.

Man kan i almindelighed undre sig over, at jyderne så længe, et godt stykke ind i 1220'erne, vedblev at tildanne marksten til kvadre og forme dem til skulptur. Her i vor sammenhæng må vi nøjes med at se lidt nærmere på slægtsforholdet mellem Slesvig domkirke og kvaderstenskirkerne i Angel.

Også i denne forbindelse trænger dateringsproblemet sig stærkt på. Angels kvaderstensbygninger anses traditionelt for »sene«, dvs. fra tiden o. 1200. Til støtte for denne antagelse henvises gerne til bygningernes høje rejsning og til lighedspunkter inden for det skulpturelle område med domkirkens Petersportal. Unægtelig er især Sørup kirke, den ypperste af dem alle, høj og flot, hvilket måske skyldes, at den fra første færd kan have været kongeligt patronat. Det spidse tag kan dog ikke bruges som argument for den oprindelige bygnings sene datering. Men kirkens nordportal virker både ved sin anbringelse i et murefremspring og ved tympanons nøglemagtssymbol som en beskeden efterligning af Petersportalen. I skulpturformerne leder man dog forgæves efter lighedspunkter. Det er en meget folkelig stenmester, der her nok har set på domkirken, men i øvrigt fuldkommen selvstændigt udfoldet sit

frodige, uskoledede billedhuggertalent. Hans figurer har slet intet at gøre med domkirkens løveskulpturer, og Petersportalen kan som nævnt ikke bevidne, at der så sent i 1100'erne har været knyttet et billedhuggerværksted til Slesvig domkirke. Sørup kirke synes at være et eksempel på, hvorledes afhængighedsforholdet som oftest har været, også i Nørrejylland: Domkirkeværkstedet kunne levere forbilleder og teknisk viden til en lokal håndværker, der på en gang var stenhugger (*lapicida*) og stenlægger, murer (*murator*, *caementarius*), det vi som oftest på dansk kalder en stensemester og regner for en kunstner. Størsteparten af den jyske granitskulptur må bedømmes som folkekunst, udslag af en frodig formglæde, der frimodigt sprænger de klassiske normer og derfor også i enkelte lykkelige tilfælde hæver sig til det helt usædvanlige, således to steder i Angel, i Ulsnæs og Munkbrarup.

De skulpturer, som pryder den stærkt ombyggede Ulsnæs kirke, en bygning af kløvet kamp og tuf (langt mod øst, men tæt ved Slien!) står domkirkens så nær, at Jane Bossen (s. 35) med rette i dette tilfælde regner med en direkte forbindelse. Ganske særlig smukke er »Det omfavnende par« (s. 39) og hjørnekvadren »Havmanden og akrobaten« (s. 41), smukke på grund af figurernes bløde, runde former og rolige, rytmiske samspil. Men svært er det at tage stilling til, om mesteren er kommet fra et større professionelt værksted, eller om han blot i et sådant har lært et håndværk. Ligeså vanskeligt er det at tolke Ulsnæskvadrenes billedsprog; Jane Bossen forsøger forsigtigt og velovervejede. Sydportalens tympanon med Kains og Abels ofring som skulptur er et sjældent eksempel på den store betydning, som middelalderens exegeter tillagde typologien. Relieffet viser, hvorledes de to gammeltestamentlige skikkelser rækker deres ofre op til den tronende Kristus, kendbar ved korsglorie og bog (evangeliar). Således er dette billede en tydelig henvisning til messeofret, og man kunne have forventet det anbragt i korbuen. Men under alle forhold er der god mening i at pryde kirkedøren med billedet af den tronende Kristus, al den stund Kristus kalder sig selv døren (Johs. 10,9), og nøglemotivets yndest beror på, at Peter, og efter ham kirkens biskopper, fra Kristus har modtaget magten til at løse og binde (Matth. 16,19).

Når som tidligere nævnt Ribe domkirkes kathoveddør et halvt århundrede efter portalens opmuring blev suppleret med det store relief af det himmelske Jerusalem, har denne placering sin teologiske begrundelse ved henvisning til Johs. 10,9; både Sicardus (d. 1215) og Durandus (d. 1296) tolker kirkedøren (Kristus) som indgangen til det himmelske Jerusalem, hvortil Jesus har åbnet adgangen, jfr. Brevet til Hebræerne 12,22–24, hvis ord helt direkte må have inspireret Ribe-relieffets billedhugger. Dette og endnu et bibelord kan have stået at læse på det øverste par engles nu tomme skriftbånd, der synes at være

udplanede ved efterhugning, en behandling, som i det hele vanskeliggør en stilhistorisk bestemmelse af det store billedhuggerarbejde.

Sidste halvdel af Granit i Angel er viet omtalen af egnens døbefonte og en sammenfatning på tysk af hele bogens indhold. Indledningsvis erindres om, at der i middelalderen fandtes specielle fonteværksteder, som ikke blot arbejdede for at tilfredsstille et lokalt behov, men for eksport. En af Gotlands pragtfuldste fonte er endt i Sørup. To af granitfontene i Angel (Grumtoft og Hyrup) har taget vejen fra det såkaldte »Horder-værksted« på Djursland, velsagtes sammen med den mørtel, som fandt anvendelse ved opførelsen af Kong Valdemars mur på Danevirke, måske også af Slesvig domkirke. Men langt mere interessant end Horders sirligt huggede fonte er de figurrige i Husby og Munkbrarup. Førstnævnte udmærker sig ved et klart teologisk billedprogram, der sætter menneskets syndefald over for dets forløsning ved korsofret (Rom. 6,4), Adam overfor Kristus. Hertil er føjet en advarsel mod vellysten. Djævluddrivelsen var et vigtigt led i dåbsritualet. Det skal i parentes bemærkes, at spydbæreren Longinus ikke græmmer sig, men peger på sit øje, der ramt af en dråbe af Frelserens blod gjorde den romerske soldat, den kristne ridders »arketype«, seende, dvs. troende. Jane Bossen spørger s. 42, hvad en ridder som Satrup-relieffets meget elegante figur har at gøre på en kirkemur. Den kristne ridder kan også her være symbol på fortitudo, åndelig styrke eller tapperhed, en højt værdsat kristelig dyd.

Munkbrarups kirkes herlige granitfont er lige usædvanlig ved sin form og sin forkyndelse, hvor svært end nutiden kan have ved helt at forstå dens symboler. Hvad især gør denne font interessant er forholdet mellem brugstingens abstrakte form (karret) og udsmykningen. Stenhuggeren har utvivlsomt ladet sig inspirere af et metalkar understøttet af tolv ben, tolv-tallet er afgørende, jfr. kobberkarret i Templet (1. Kongebog 7,25). Påfaldende ved Munkbrarupfonten er, at mesteren ikke har holdt sig til at reliefgive kummens sider, men ved udformningen af sit hovedmotiv: Kampen mellem mennesket og løven, ladet den overfaldne stå på fontens frem-springende plint, således at figuren fra hoftehøjde og nedefter er næsten frigjort fra dåbskarret og fejlagtigt kan virke svævende. Dette er et dristigt, også helt usædvanligt træk. Jane Bossen kritiserer med rette tidligere forskeres opfattelse af den kongefigur, der med velsignende oprakt højre hånd og opadvendt sværd i venstre indtrængende henvender sig til beskueren fra sin borgs tinde. Forfatteren henviser til Christus majestatis-motivet. Det vil, uden dog her at se problemets endelige løsning, i den forbindelse være naturligt at minde om den hymne, der blev sunget ved dåbsvandets indvielse påskelørdag nat: *Rex sanctorum angelorum, De hellige engles konge*. Den er fra Slesvig stift bl.a. overleveret i Notmark manualen fra 14. århundrede.¹⁵

Kampscene fra Munkbrarup kirkes døbefont. (Efter Granit i Angel).

Majestatsfigurens attribut er dog ufravigeligt evangeliaret (jfr. tympanon fra Ulsnæs), men Guds Ord tolkes ofte i middelalderen symbolsk som Åndens sværd (Efeserbrevet 6,17). Tager man middelalderens allegoriske fortolkningsmetode i anvendelse, kan Munkbrarupfonten give stof til en hel

afhandling, og, hvad tidligere blot blev anset for drolierer, finde forklaring i en meningsfyldt liturgisk sammenhæng, således for eksempel den siddende mandsfigur på plinten (s. 55), hvis fallos, avlekraftens tegn er symbol på den åndelige styrke fortitudo, en af de fire kardinaldyder. Tallet fire har sin særlige betydning: De fire evangelier, de fire verdenshjørner, paradisloder m.v., og med disse er døbefonten, således som den oprindelig må have været opstillet i kirkens skib, i meningsfuld sammenhæng med det kristne kosmos og med dåben. Den lille fallosfigur, der afbildes s. 55 i Granit i Angel, har en ligeså udtryksfuld kollega på helsidebilledet s. 32, der viser kraftkarlen bære en søjle i Nr. Brarup kirkes portal ligesom tilfældet er med en yngre broder i Ribe domkirkes midterskib (Danmarks Kirker, fig. 162), hvis byrde er en af hvælvingernes jordbuer. Men et så karskt symbol på den styrke, som holder kirken oppe, tænkte den viktorianske tid ilde om. Ribe-manden blev 1865 skamferet og ærbart iført et par gymnastikbukser.

I det foregående er givet et par eksempler på, hvorledes billedtolkningen kan drage nytte af den allegoriske skriftudlægning. Metoden har ikke blot gyldighed overfor tekst og billeder, men lader sig også tage i brug overfor selve kirkebygningens naturgivne materialer og dens rent arkitektoniske former. Dette skal her til slut erindres i forbindelse med spørgsmålet: Hvorfor gjorde jyderne sig så store anstrengelser for at bygge kirker af granitkvadre?

Som nævnt havde istiden også været gavmild med stenlevering til øerne, men sjællænderne lod sig nøje med at håndkløve de mindre og sparede sig således for kiling og udglatning. Det er en gammel vittighed, givetvis af jysk oprindelse, at årsagen skal søges i sjællændernes dovenskab. Vittigheden bliver dobbelttydig, når man tager i betragtning, at de sjællandske kirker af rå kløvet kamp har vist sig at være langt solidere end de fine jyske kvaderstensbygninger. At disses ydre murskal næsten altid har måttet sættes om, skyldes netop, at materialet var så glat og fint. Indvendig blev kvadrene sjældent brugt til andre dele af murværket end triumfmuren, der var ganske særlig betydningsfuld, fordi den afgrænsede det allerhelligste, korrummet med højalteret. Der er i denne anvendelse et fingerpeg i retning af, at de så fint tildannede sten blev tillagt en særlig betydning i åndelig henseende, og at jyder, når det kom til stykket, ikke var flittigere, men muligvis frommere end øboerne.

Vi må under sådanne overvejelser helt se bort fra vor egen tids æstetiske betragtninger og derfor finde det ligegyldigt, hvor skøn vi umiddelbart anser en kvaderstensmur at være. Sagen drejer sig om middelaldermenneskets syn på det skønne, derfor har også i denne sammenhæng »sensus allegoricus« gyldighed, som anvendt på kirkebygningen er lettest tilgængelig gennem

Joseph Sauers berømte bog.¹⁶ Forfatteren henviser heri til periodens liturgiske forfattere, især Honorius Augustodunensis, der om bygningsstenen udtaler, at den helst skal være firkantet. Om middelalderens talmystik, in casu firetallet er ovenfor lige ytret et par ord. Samtiden benævnte murværk af sådant formede sten, kvadre for »structura quadrata«, hvad i Frankrig i 1100-tallet var gået af mode; her kaldtes det »le grand appareil«. Liturgikerne siger videre, at kvaderstene er menneskene i fuldkommenhedens højere stand, som ved fortjeneste og bøn holder kirkens svagere led sammen. Med disse eksempler står vi overfor et vigtigt princip i middelalderens opfattelse af (bygge-)materialet, nemlig at dette ved tildannelse, finhugning, polering o.l. forøger sin sjælsopløftende (anagogiske) egenskab. Man kan derfor, ud fra en historisk betragtning af det skønne, værdsætte de så fint tilhugne granitkvadre og samtidig undre sig en smule over, at et historisk museum, Nationalmuseet, nylig har kunnet finde på at lade vore lueforgyldte romanske alterprydelser virke på en skærmvæg af rå stenfliser. Brutalisme er ikke middelalderens skønhedsopfattelse.

Den jyske granit kan ikke være udtryk for, at den nøgne kvinde har lært sig at spinde, ihvertfald ikke udelukkende dette. Ej heller lader kvaderstenskirkerne sig tage til indtægt for overlegen teknisk formåen, i så fald ville jydernes façadekvadre ikke have haft omsætning behov. Hvis man har svært ved at forestille sig en særlig stor folkefromhed nord for Ejderen og vest for Lillebælt, må forklaringen på kvadermurværket og den hermed sammenhørende granitskulptur være flerfoldig og bero på et folkegeni, som ydre naturgivne og historisk betingede omstændigheder bragte til frodig udfoldelse. Heraf fremgik værker, som eftertiden ikke kan blive færdig med at glæde sig over og at forske i. Danmarks Kirkers hefter om Ribe domkirke, billedværket Granit i Angel er nye vidnesbyrd herom, to veltilhugne kvadre i lærdommens mur, som her er poleret lidt på.

NOTER

1. M. Mackeprang: Vore Landsbykirker. En Oversigt. Kbh. 1920, (2. udg. 1946).
2. Danmarks Kirker. Udg. af Nationalmuseet. Ribe amt ved Elna Møller under medvirken af Ebbe Nyborg, 1. bd. Nationalmuseets Forlag. Kbh. 1979 fl. forkortet DK.
3. Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig II. Der Dom und der ehemalige Dombezirk. Bearbeitet von Dietrich Ellger, unter Mitwirkung von Johanna Kolbe, Rudolf Zöllner und Susanne Lücke-David. Deutscher Kunstverlag 1966. Her forkortet Ellger.
4. Jens Vellev: Viborg Domkirke. Artikler fra tidsskriftet Skalk. Forlaget Hikuin. Århus 1981. Endv. Middelalderstudier I. Viborg Stiftsmuseum. Viborg 1970.
5. Erik Cinthio: Lunds domkyrka under romansk tid. Lund 1957.
6. Jane Bossen – Helge Krempin: Granit i Angel. Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 1980. Her forkortet Bossen.

7. Motet-Dechamps: *Receuil de textes II*, Paris 1929, s. 158.
8. Dr. Jacob Helms og prof. H. C. Amberg: *Ribe Domkirke. I Anledning af Kirkens Hovedistandsættelse 1882–1904*. Kbh. 1906.
9. Hugo Johannsen, i *Danmarks Arkitektur. Kirkens huse*. Kbh. 1981, s. 29.
10. Francis Beckett: *Danmarks Kunst I*. Kbh. 1924, s. 74.
11. *Repertorium für Kunstwissenschaft* 1925.
12. Otto Norn: *Jydsk Granit*. Kbh. 1968, s. 10ff. Knud Høgsbro Østergaard: *Kvaderstenteknik*, i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Kbh. 1962. Jfr. smstds., 1954, O. Norn: *Det grumme Dyr fra Skibet*, s. 208f.
13. M. Mackeprang: *Jydske Granitportaler*. Kbh. 1942, s. 331.
14. O. Norn: *At se Det usynlige*. Kbh. 1982, (under udgivelse).
15. Erling Rump: *Inskriptionen på Øster Hornum fonten*, i *Fra Himmerland og Kjær Herred* 1972. Heri andre eksempler på sammenhæng mellem dåbsritualer og fonteudsmykning.
16. *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung des Mittelalters* 1902, 2. udg. 1924. Det er videnskabshistorisk ganske interessant at konstatere, hvor ringe betydning Sauers værk havde for den positivistiske kunsthistorikering således som i Danmark repræsenteret af M. Mackeprang og P. Nørlund. Først da Panofsky-skolen o. 1930 havde vakt kunsthistorikernes interesse for ikonologiens problemer, fik middelalderens liturgikere en indflydelse på fagets forståelse af middelalderkunsten, som er i overensstemmelse med denne periodes begreb om Det skønne.

Gammel Ribervej og Toftlund toldsted

Af H. V. Gregersen

Ribes store ælde er nu bevidnet takket være de arkæologiske undersøgelser, der har fundet sted i 1970'erne. Allerede i 700-årene var Ribe én af vort lands porte ud mod havet, og vikingebyens placering nord for åløbet vidner klart om, at det især har været landtrafikken fra nord og nordøst, altså fra store dele af det nørrejske område, der har været grundlaget for Ribes storhed i gammel tid. Herfra gik vejen over havet ud til den store verden.

En stor del af den færdsel, der opsamledes i Ribe, er dog også gået videre ad landevejene fra Ribes Sønderport. Ikke mindst gjaldt dette for eksporten af levende dyr, især heste og stude. Da denne handel først for alvor kom i gang – i tidlig middelalder vel først med heste og derefter siden slutningen af 1300-årene også med stude – kom landevejstrafikken til at spille den største rolle, men allerede inden da vidner afgrænsningen af Ribe stift i forhold til Slesvig stift (måske foretaget på Knud den Stores tid), at Ribe også har haft et stort sønderjysk opland. Det er karakteristisk for den sydlige afgrænsning af dette opland, at det er Vidåens brede mundingsområde, der har skabt skellet.

I gammel tid betød et bredt åløb en alvorlig hindring for færdselen, og ældre tiders færdsel søgte derfor uden om brede åløb og moser og lerede bakkedrag. Derfor dannedes den jyske halvøes gamle nord-sydgående færdselsstrøg netop der, hvor naturen frembød de færreste hindringer. Hærvejen blev det navn, denne vej har fået.

Også fjerntrafikken ud af Ribes Sønderport fulgte et vejforløb, der søgte uden om alle naturgivne forhindringer. I sydøstlig retning fulgte den i hovedtrækkene vandskellet mellem Gelså (Ribe ås sydlige tilløb) og åerne ved Rejsby, Brøns og navnlig Brede. Sorrebækken ved Hellevad er kun en bæk og stedet – som navnet antyder – et vad. Her var det derfor let at krydse vandløbet, og færdselen kunne uhindret fortsætte, indtil den ved Toldsted blev optaget i Hærvejen eller Oksevejen. Det er denne vej fra Ribe til Toldsted, som i Sønderjylland kaldtes Ribervej eller Gammel Ribervej. Lad os følge den lidt nøjere!

Ved Sønderport i Ribe krydser den åen ved Stampemøllen og går – ikke langt fra den gamle bispegård Lustrupholm – i sydøstlig retning gennem et oprindeligt næsten mennesketomt terræn. Dens sigte er Spandet kirketårn;

men inden da var Nordhøj ved Fjærsted et godt holdepunkt for den vejfarende.

Op til selve vejen ligger Spandet kro, og det er til dette sted, at det gamle mundheld er knyttet: »Det går an, sagde Spandet præst, da de bar ham fra kirken til kroen!« Hans kirkelige foresatte havde forbudt ham at gå til kros! På tavlen over præsterne i Spandet kirke knyttes udsagnet til Jens Pedersen Møller, der var præst i Spandet fra 1658 til 1682. Det har nok været ham et kærkomment tidsfordriv at opholde sig i kroen, når vejfarende langvejs fra tog ind her. Sognets egne var der på hans tid kun få af, da ca. 80% var døde i peståret 1659.

Spandet er utvivlsomt en meget gammel bebyggelse, og kirkens beliggenhed uden for den egentlige landsby i nærmeste nærhed af Spandetgård er tankevækkende. Er det en genspejling af den førkristelige tids forbindelse mellem helligstedet og den stormand, der forestod kulten? Vi ved det ikke. Ej heller er det sikkert, om det var her, at Sorte Plov havde til huse – den sønderjyske stormand, der i 1137 myrdede Erik Emune. En adelsgård var Spandetgård derimod, indtil den blev udparcelleret i slutningen af 1700-årene. Dens kendteste ejer var Claus Sehested, der i 1543 blev lensmand på Riberhus.

Fra Spandet fortsætter Ribervej gennem Spandet Skrøb til Fårmandsbjerg, som man har ment skulle have navn af »de farende mænd«, men vel snarere indeholder et gammelt navn for en fårehyrde. Forbi Arnum og den syd derfor liggende Lindetskov, hvor røvere holdt til, går vejen videre i retning af Højrup, og dermed er vi ude af Hviding herred.

Toftlund kirke, synlig langvejs fra, udgør det næste naturlige sigtepunkt. I Toftlund boede herredsfogeden for Nørre Rangstrup herred, og her opkrævede sognepræsterne gennem mange år told af de handelsmænd, der færdedes ad Ribervej.

Kirken hed egentlig Herrested kirke, et navn, der endnu anvendtes højt op i 1700-årene, og et af de almindeligt udbredte kirkeflytningssagn fortæller, at det skyldtes, at en røst havde lydt, da kirkens plads skulle bestemmes: »Her er stedet!« Det har naturligvis intet på sig; men navnet Toftlund er tydeligvis yngre. Det dukker først op efter 1500 for landsbyen nord for kirken, og det er ikke usandsynligt, at sagnet har ret, når det mener, at bebyggelsen blev flyttet efter en brand, idet marknavnet »Brændsand« syd for kirken antagelig peger hen på landsbyens oprindelige plads. Hvis det er rigtigt, skulle man her have chancen for at udgrave en middelalderlandsby.

Herrestedgård ved Toftlund kirke er en udflyttergård inde fra Toftlund by. Toldopkrævningen, som sognepræsterne forestod, foregik derfor ikke her. Den er næppe heller foregået, hvor nu det moderne gadenavn Toldbodgade

findes. Nej, toldbrættet var – som det hedder i en indberetning fra 1940¹ – anbragt ved landevejen i nærheden af Vestermølle, hvor vejen fra Højrup kom ind i Toftlund, og herfra gik den videre vest og syd om landsbyen og kirken. Hvor toldbrættet var, skulle kirken egentlig have ligget, fortæller Ove Thorning, der var sognepræst i Toftlund fra 1761 til 1774, i en indberetning om sit sogn, skrevet 1766.² Der tales om »det Sted, hvor nu kgl. Toldbræt udhænger (hvor Told nedlægges til Forpagterne i Toftlund med en saare liden Tribut, nemlig 1–2, 3 Sk. af Lossegodset, Købmandsvarer og andet som Potter, Fisk, Træ etc. fra Aabenraa til Ribe, som er den alfare Vej, og ½ Sk. af hver Stk. Stud af Nør Jylland til Holland eller Hamborg)«.

Toftlunds beliggenhed ved alfarvej findes også nævnt i en klage til hertug Hans den Ældre. I 1568 havde Ribe-bispen påduttet de toftlunder en sognepræst, som de ikke syntes om. Han var fra den kongerigske del af stiftet, og de hævdede, at hverken ung eller gammel kunne forstå hans prædikener, fordi han læspe! De klagede derfor til hertugen i Haderslev, deres verdslige øvrighed, og bad ham skaffe sig en anden, og de tilføjede: »helst én, der også evner at udtrykke sig på tysk, eftersom vores kirke ligger ved alfarvej, og der tit kommer både tyske og danske for at høre Guds ord«.³ Med omtalen af tyskere menes uden tvivl de mange handelsmænd udefra, hvis vej faldt forbi Toftlund, altså atter engang en understregning af det liv, der rørte sig på den gamle Ribervej.

Inden vi kommer nærmere ind på dette handelsliv, vil vi følge vejen på dens videre forløb i sydøstlig retning. Næste kirkeby er Agerskov, og vejen fra Geestrup til Agerskov kaldes endnu Ribervej. Ligeledes er en stump af den gamle vejbane endnu bevaret ved den lille lokalitet Fårhus sydøst for kirkebyen.

Ved Oksgårde – nævnt 1524, bemærk navnet! – overskrides herredsskellet, og vi er nu i Sønder Rangstrup herred, der ligesom den øvrige del af Åbenrå amt hørte under Gottorp fra 1544 til 1720. Vejen går østen for Hellevad kirke og landsby, men i nærheden af den fandtes den i ældre tid så bekendte helligkilde ved Hellevad, og i romerkirkens tid, ja i lang tid derefter, har adskillige rejsende gjort holdt her.

Inden Sorrebækken nås, passerer den gamle kro med det ejendommelige navn »Kløver Es«, et navn, der er bevaret fra 1700-årene. Sagnet fortæller,⁴ at en fremmed kom ind i krostuen, hvor nogle mænd sad og spillede kort. Altmens søgte de jævnligt at afstive deres personlighed ved at udstøde grimme eder og forbandelser. Inden længe deltog også den fremmede i spillet, og han tog det ene stik hjem efter det andet. Da hændte det, at en af spillerne tabte et kort. Da han bukkede sig ned for at samle det op, lå det med billedet opad. Det var Kløver Es. Deraf kroens navn! Men samtidig bemærkede han,

at den fremmedes ene fod var en hestehov. Så vidste han, at det var selveste Fanden, der deltog i spillet, og han fik hurtigt travlt med at forføje sig bort. Som det gik ham, gik det efterhånden også de øvrige spillere, og snart var værten alene med den uhyggelige gæst. Det lykkedes først at blive ham kvit, efter at præsten var blevet hidkaldt og havde fået den onde manet bort.

Der er her tale om et ret udbredt vandresagn. Fanden med heste- eller æselshov kan forfølges helt tilbage til »spotkrucifixet« fra Pompeji (senest år 79 e.Kr.), og kortspillet med den ukendte gæst siger noget om den usikkerhed, der ofte rådede ved alfarvej. Det var en udsat post at bo op til et strøg, hvor alskens mennesker havde deres gang. Ingen kunne her vide sig sikker.

Det sidste stykke af vejen fra Hellevad gik af brug, da broerne blev bygget over vesteregnens åløb. Derfor er det ikke indtegnet på Videnskabernes Selskabs kort fra 1836. Det var tværvejene i retning af Åbenrå, der på det sidste stykke drog trafikken bort fra den gamle Ribervej. På Johannes Mejers kort fra midt i 1600-årene er den derimod klart markeret helt frem til Toldsted. Efter Hellevad passeredes Rødeå ved Hønkyss, og derefter er vejen gået østen om Nørre Ønlev, hvor der indtil begyndelsen af 1400-årene var en sognekirke,⁵ og ligeledes østen om Hjordkær kirke, der byggedes kort efter 1520.

Herfra er der ikke langt til Hærvejen, der nås umiddelbart nord for Toldsted. Her var der et vældigt leben. Her skulle der rastes for at betale told, her fandtes der i den store dam rigeligt med drikkevand til okser og heste, hertil bragte omegnens beboere foder til de mange dyr, og i kroen her kunne der huses mange mennesker. Toldsted ved Hærvejen var simpelthen mødestedet for nær og fjern.⁶

Livet på den gamle Ribervej fortøner sig nutildags i det dunkle. Men meget må være foregået her, da den sammen med Hærvejen udgjorde hovedvejen mellem Sønderjyllands to ældste og største byer, Ribe og Slesvig. Konger og bisper og andre stormænd, der har færdedes mellem disse i vor middelalder så vigtige centre, har benyttet Ribervej fra Ribe til Toldsted og Hærvejen videre fra Toldsted til Slesvig, og naturligvis også omvendt. Enhver kan i sine tanker ved et studium af vort folks ældre historie finde belæg for denne færdsel.

De sikreste oplysninger om færdselen ad Ribervej giver dog de toldregnskaber, der findes bevaret fra forskellige år i 1500- og 1600-tallet, men det ville være et stort og uoverkommeligt arbejde at gennemgå alle regnskaber fra Ribe-tolden og sammenholde indførslerne med regnskaberne fra toldopkrævningen længere sydfra, f.eks. fra Toldsted, Bov, Gottorp og Rendsburg. Handelshistorikeren Poul Enemark har dog givet et uomstødeligt bevis for denne trafik ved at følge alle de studehandlere, der på en enkelt dag forlod

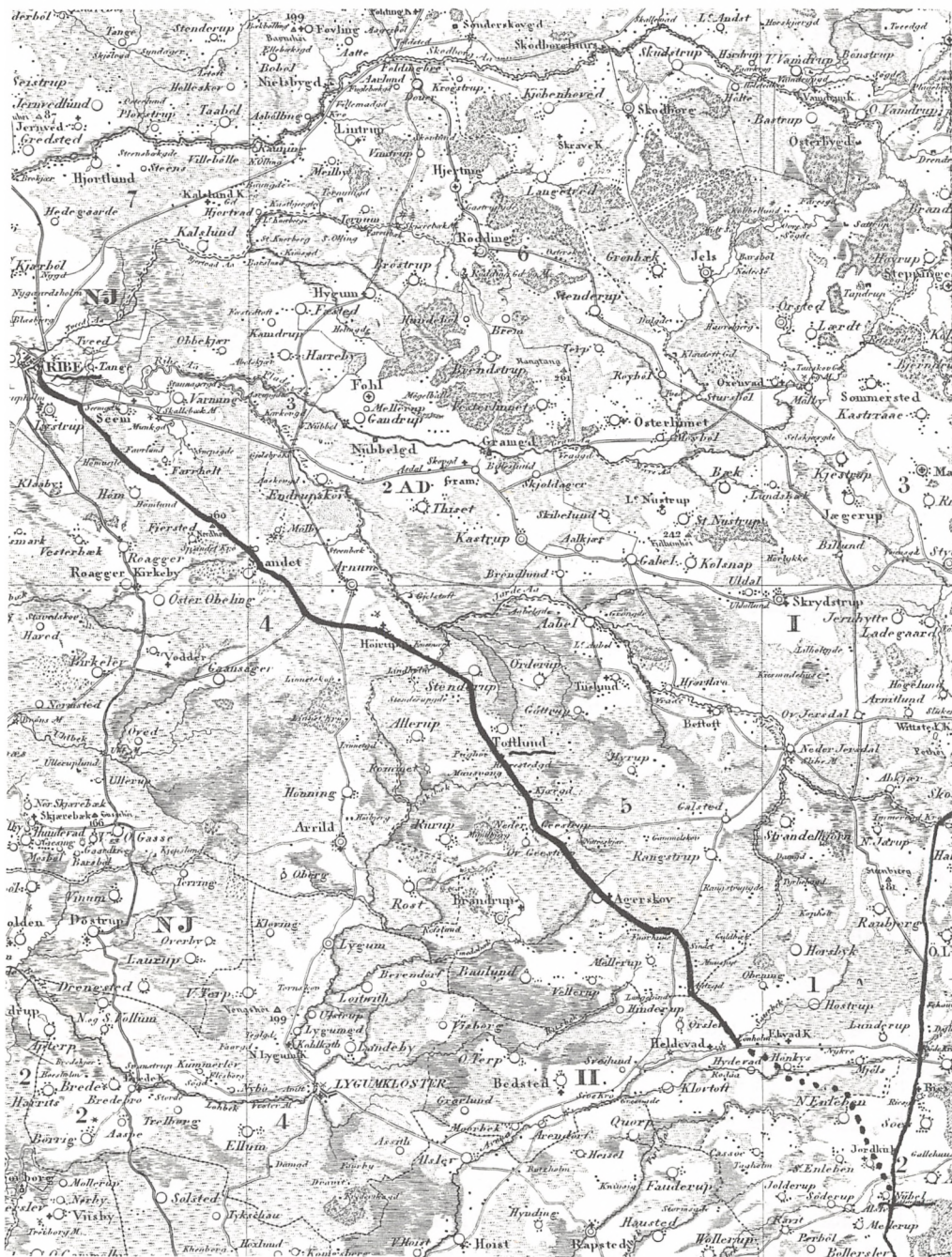
Ribe med deres stude.⁷ Han har valgt den 8. september 1501 og sammenholder de studedrifter, der på denne dag forlod Ribe, med toldregnskaberne fra Gottorp, og det viser sig da, at de alle er nået frem til Gottorp toldsted i dagene mellem den 11. september og den 20. september 1501, dog således at hovedparten af studedrifterne var ved Gottorp mellem den 12. og den 14. september. Det skal tilføjes, at frem til Christian 2.'s tid var efterårsdrivningen af størst betydning. Regnskaber fra 1519 og alle de følgende mange år viser, at det siden da var forårsdrivningen, der havde størst betydning.

Fra en række år i 1600-tallet er der bevaret regnskaber fra den toldopkrævning, der fandt sted i Toftlund, og takket være dette materiale er det muligt at skaffe sig en sikker viden om Ribervejs benyttelse som handelsvej. Toldopkrævningen her har skullet give kongens nordligste del af Sønderjylland en indtægt af handelen, inden hertugen af Gottorp tog sin part på Toldsted ved Hærvejen (Åbenrå amt). Derefter opkrævede kongens embedsmænd igen en afgift ved Bov i det kongelige Flensborg amt, og så kom hertugen atter engang med sin told ved Gottorp toldsted. De handlende måtte således atter og atter punge ud ved de mange passage-toldsteder, der fandtes på hele vejen gennem Sønderjylland, og som også fandtes undervejs gennem Holsten.

Det første toldregnskab fra Toftlund, der er bevaret, er påbegyndt den 1. december 1629 efter afslutningen af Kejserkrigen, og det går til slutningen af april 1630, idet regnskabsåret på den tid gik fra 1. maj til sidste april.

I alt er der bevaret ni efter hinanden følgende regnskaber fra 1629/30 til 1637/38. Derefter savnes et enkelt år, og så følger fire regnskaber fra 1639/40 til 1642/43. Torstensson-krigen medfører en lakune, og først »fra Fienderne droge aff Landett« (nemlig den 20. oktober 1645) kunne opkrævningen atter tage fart. Der er derefter igen bevaret nogle fortløbende regnskabsrækker, nemlig fem fra 1645/46 til 1649/50 og fem fra 1652/53 til 1656/57. Svenskekrigene afbrød al toldopkrævning mellem 1658 og 1660, og for Toftlunds vedkommende er de først igen bevaret fra 1669/70 og 1672/73. Derefter følger tre regnskaber fra 1674/75 til 1676/77 og to regnskaber fra 1679/80 og 1680/81. Til sidst er følgende fire enkeltregnskaber bevaret: 1685/86, 1687/88, 1689/90 og 1698/99, samt et enkelt fra 1720.⁸ Lad os se, hvilke oplysninger de kan give!

Der er først oplysningerne om studehandelen gennem alle de mange år. Umiddelbart efter Kejserkrigen er det en hamburger, Dietrich Knipper, der i årene fra 1630 til 1633 medfører 398, 250 og igen 250 stude. Ebbe Lassen i Ribe tegner sig i 1630 for 600 stude. Han nævnes ikke siden, og der har nok

Udsnit af artillerikaptajn O. N. Olsens kort over Sønderrjylland eller hertugdømmet Slesvig, udført 1836 af Det kgl. danske Videnskabernes Selskab.

været tale om opstaldede dyr fra krigsårene. I Toldsted-regnskaberne er han nævnt 1623/24 og 1626/27.⁹

Trediveårskrigen har tydeligvis virket bremsende på handelslivet ad landevejene. Mens der i 1630 kun gik 998 stude ud af Ribes Sønderport, var der over havnen tale om en eksport på 2.497 stude. I 1631 blev 1.331 stude fortoldet ved Toftlund, 1632 1.024 og 1633 var antallet nede på 782. I sidstnævnte år sendtes der 3.677 stude over Ribe havn, altså atter engang en klar overvægt til søtransporten. Fra 1638 findes endnu et sammenligningsgrundlag. Da gik der 4.882 stude over Ribe havn, men kun 473 ad landevejen. Ribe-historikeren J. Kinch, fra hvem de anførte tal på havnetrafikken stammer, oplyser, at det først er efter 1624, at der bliver tale om en stor søtransport med stude,¹⁰ og det synes at bekræfte, at det var krigen, der drog de handlende bort fra landevejen.

I første halvdel af 1600-årene var det især hamburgske studehandlere, der satte deres præg på studeeksporten ad Ribervejen, men efter århundredets midte glider de ud af regnskaberne.¹¹ Blandt de kongerigske studehandlere kom en hel del fra Lemvig,¹² mens Holstebro, Ringkøbing og Varde kun undtagelsesvis nævnes. I 1642 drev Mads Jensen fra Ringkøbing 380 stude forbi Toftlund; men ellers drejede det sig kun om mindre flokke. Handelsmændene fra Lemvig optrådte gerne i kompagniskab, og det kunne tyde på, at de kun har haft begrænset kapital.

Fra 1635 dukker en enkelt ripenser op i regnskaberne. Det er den 29-årige Johan Ratlev, der i 1650 udnævntes til rådmand og døde 53 år gammel under pesten i 1659.¹³ Han nævnes år efter år med godt et par hundrede stude. I 1646 nåede han op på 308 stude; men efter udnævnelsen til rådmand synes han at have opgivet den risikofyldte studedrivning.

I tiåret 1640 til 1650 optræder en anden ripenser, rådmand og tolder Peder Baggesen, i Toftlund-regnskaberne. Hans bedste år var 1643 med 432 stude. Det var det år, han blev tolder! Ellers holdt også han sig omkring et par hundrede stude om året. Hans fader, Bagge Pedersen, havde før ham været studehandler. Da han var død, havde enken, Margrethe Bagges, 1622/23 sendt stude forbi Toldsted,¹⁴ men fra 1623/24 var det Peder Baggesen, der fortsatte denne handel indtil sin død i 1650.

Den tredje ripenser, der jævnlige findes i Toftlund-regnskaberne, er borgmester Anders Svane (død 1657). Hans virketid faldt også i 1640'erne, og det højeste eksporttal var 321 stude. Det er – ligesom Johan Ratlevs højeste tal – fra 1646, altså umiddelbart efter Torstensson-krigen.

Fra det nordlige Jylland var det især studehandlere fra Ålborg, der undertiden lagde vejen over Toftlund. Der var også en enkelt fra Randers, Mads Hansen. Blandt ålborgenserne er Christoffer de Hemmer nok den

kendteste. Han er nævnt i Toldsted-regnskaberne fra 1617/18.¹⁵ I de fleste år har han nok foretrukket Oksevejen gennem Haderslev. Det ses f.eks. i 1641,¹⁶ men efter 1646 nævnes han år efter år i Toftlund-regnskaberne. I regelen var hans studedrifter på godt 400 stk. Han fortsatte til 1654, og derefter nævnes i de følgende to år Poul de Hemmer (sikkert en søn).

Af de kongerigske studehandlere nås det højeste eksporttal gennem Toftlund af Laurids Christensen med 700 stude i 1653 og 1.196 i 1654. Efter sidstnævnte år nævnes han ikke mere; men siden da optræder Bagge Lauridsen, antagelig hans søn, indtil 1677.

Claus Thomsen (Høgh) fra Ålborg kom i gang med sin studehandel i 1648. Han arbejdede sig støt opad med større og større studedrifter og lod i 1675 555 stude fortolde ved Toftlund. Undervejs til Toldsted havde han mistet et enkelt af sine dyr, og her betalte han told for 554 stude.¹⁷ I 1681 sendte Claus Thomsen 719 stude forbi Toftlund, men hans afløser i eksporthandelen, Anders Jensen (Høgh), var allerede begyndt på egen hånd i 1677, og 1680 optrådte de i kompagniskab. Siden da udviklede Anders Jensen en eksporthandel, der oftest gik ad den østlige Oksevej.¹⁸ I 1699 sendte han dog 710 stude via Toftlund.

Anders Jensen (Høgh) blev den sidste studehandler fra kongeriget, der holdt de stolte traditioner i hævd fra før Christian 4.'s deltagelse i Tredivårskrigen, og Ålborg blev således den by i kongeriget Danmark, hvorfra der sidst blev drevet studehandel i den store stil.

Men syd for Kongeåen stod deres afløserer parat. De sønderjyske landprangere fra Haderslev, Tønder og Åbenrå amter var ved at overtage en betydelig del af studehandelen. Så tidligt som i 1638 nævnes Jes Møller fra Hellevad vandmølle med 40 stude; men først efter århundredskiftet kom disse handelsmænd fra de sønderjyske landsbyer for alvor i gang.¹⁹

En anden kreds af studehandlere kom fra Husum og nærmeste omegn (Rødemis, Mildsted, Rantrum etc.). I 1631 passerede Marcus Hansen fra Husum Toftlund med 407 stude; efter 1646 nævnes Carsten Petersen fra samme by med årlige studedrifter på et par hundrede stykker, snart fulgt af Jens Thiessen fra Rantrum. Det var dog først hen i 1670'erne, at Husums handlende rigtigt gjorde sig gældende. Broder Ingwersen fik i 1673 291 stude fortoldt i Toftlund, og i de følgende år nævnes han og andre fra Husum – f.eks. i 1686 Hans Ingwersen, Claus Schmidt, Lorenz Owens, Thomas Albrechtsen m.fl. – jævnlige med sammenlagt over 500 stude.²⁰

Snart var studehandelen på Ribervejen ligesom på den østlige Oksevej, Hærvejen, dog i hænderne på helt andre, nemlig på handlende fra Nederlandene. Det var en udvikling, der havde taget fart efter afslutningen af Tredivårskrigen i 1648. I 1653 nævnes Gert Jochumsen fra Nijkerk nordøst

for Utrecht med 600 stude som den første nederländer, der er fundet i toldregnskaberne fra Toftlund, men derefter er de også nævnt i resten af de bevarede regnskaber, når der ses bort fra krigsårene i 1670'erne, da Louis 14.'s Frankrig angreb deres hjemland.

Det var store flokke, studehandlerne fra de nederlandske provinser – Holland, Utrecht, Geldern, Brabant – mødte frem med. I 1655 lod således Gert Petersen fra Weesp ved Amsterdam 1600 stude fortolde ved Toftlund, og år efter år bragte nederlænderne ganske anselige studedrifter forbi dette toldoprævningssted. Det var helt tydeligt, at det nu var dem, der havde overtaget studehandelen ned gennem den jyske halvø.

I de år, hvor det er muligt at sammenligne studedrivningstallene fra Toftlund med de tilsvarende fra Toldsted ved Hærvejen, ses det, at flere og flere nederlændere siden slutningen af 1670'erne har foretrukket Ribervejen frem for den østlige Oksevej gennem Kolding og Haderslev. Regnskaberne fra året 1699 giver et udmærket sammenligningsgrundlag. I dette år passerede der forbi Toldsted ved Hærvejen i alt 11.620 stude, der ejedes af nederlandske studehandlere,²¹ men af disse havde 7.856 passeret Toftlund! Det vil sige, at Ribervejen er blevet benyttet af godt to tredjedele af de nederlandske studehandlere, nemlig af 67,6%.

De nederlændere, der i 1699 passerede Toftlund, var følgende:

Navn (efter Toftlund-registeret)	Antal stude ved	
	Toftlund	Toldsted
Hinrich in De Bettud (skal være: Betuwe)	1346	1346
Johan van Dam	632	631
Wessel Deutz	813	813
Hieronimus Jacobsen (von Amsterdam)	1143	1143
Ditrich Cleibruch (Toldsted: Kleybrock)	1244	1244
Ditrich Cnöping (Toldsted: Kniping)	395	395
Johan Osterlau	727	727
Hans Stein v. Holland	845	845
Adrian von De Werde	200	206
Thomas Willumsen	511	516
I alt Toftlund:	7856 stude	

Nederlændernes kraftige brug af Ribervejen i slutningen af 1600-årene afspejler den strukturændring, der havde fundet sted inden for dansk landbrug. I studehandelens gyldne år før Kejserkrigen talte Odense og de øvrige fynske byer, ja selv København og andre sjællandske byer med blandt studehandelsbyerne; men efter århundredets midte hører man ikke mere om studedrifter fra de danske øer. Derimod fortsatte studeoprættet uanfægtet i det vestlige Jylland, og her forblev det en væsentlig indtægtskilde helt op til

det danske landbrugs omlægning i 1870'erne. Det er på denne baggrund, at Ribervejen blev den foretrukne Oksevej frem for Hærvejen.²² Efterhånden som der blev lagt broer over åernes nedre, brede løb, kom studedrifterne til at foregå ad den vestlige Oksevej fra Ribe over Tønder til Husum.

På den tid var imidlertid den nederlandske studedrivning forlængst ophørt. I regnskabet fra Toftlund i 1720 savnes den totalt. De største studedrifter forbi Toftlund ejedes da af tre ditmarskere, som i april 1720 førte 80, 502 og 105 stude forbi toldoprævningsstedet.

For at få det fulde udbytte af landevejstrafikken gennem Haderslev amt blev der i 1668 ved siden af de gamle toldoprævningssteder ved Haderslev og Toftlund indrettet et oprævningssted ved Neder Jerstal, og her fik toldopræveren i 1727 endda tilladelse til desuden at »opsætte et toldbræt« ved Over Jerstal,²³ således at al trafik vest for Oksevejen ned mod Immervad kunne komme til at skæppe i amtets kasse. På samme måde gik det vesterude. Her blev der taget en toldafgift af færdselen ved Lindetskov, Roager og Brøns.²⁴

Fra 1720 er der bevaret et sammenligningsgrundlag for stude- og kvægdriften forbi disse tre vestlige toldoprævningssteder:

	Lindetskov, Roager, Brøns	Ndr. Jerstal	Toftlund
okser	103	208	
kvæg	346	315	
I alt:	449	523	1.337

Det er på denne tid helt tydeligt den sønderjyske bondehandel, der er blevet den dominerende inden for afsætningen af kreaturer.

I sammenligning med studehandelen blegner den øvrige handel med levende dyr ganske og aldeles.

Af størst betydning var hestehandelen, men f.eks. i 1640 blev der i alt kun fortoldet 379 heste, og de er i regnskabet fordelt over ikke færre end 54 indførsler. I nogle ganske enkelte tilfælde er der tale om regulære hestehandlere, der bringer en halv snes heste ad gangen forbi toldstedet. En enkelt fra Ribe havde endda et kobbel på 30 heste med sig. Men ellers er det studehandlere, humleførere og andre handlende, der tager nogle få heste med på deres vej mod syd. Og så er der de mange sønderjyske bønder, der bringer en hest eller et par stykker til nærmeste marked.

Hestehandelen er nogenlunde fordelt over hele året. For bøndernes vedkommende er det de særlige markedsterminer, der er bestemmende for, hvornår hestene føres forbi toldstedet.

Handelen med svin var kun af ringe betydning. Den 20. september 1640 førte et par svinedrivere fra Ribe 200 svin gennem Toftlund, men – selv om en sådan flok nok har vakt opsigt – var det alt inden for nævnte kalenderår.

Derimod var handelen med lam og får noget større. Den lå i hænderne på handelsmænd, der havde specialiseret sig på dette felt, og de kom som regel fra de græsrigge egne mod sydvest. I 1630 gjaldt det om Peter Karstensen, »thom Braken« (11/6: 163, 16/7: 143 og 12/8: 160 lam), Matthias Erichsen, Vanderup (17/6: 80, 6/7: 80 og 23/7: 90 lam), Henning Frantzen, Heide (26/5: 150, 24/6: 72, 31/7: 150 og 16/8: 160 lam og får). Dertil Hans Swart, Krempe (21/6: 44 lam), Peter »Ditmarsker« (23/7: 50 lam), Dose Godsche, Heide (4/8: 35 lam). Året efter (23/8 1631) lod Christian Rantzau til Breitenburg 240 lam og får føre forbi toldstedet i Toftlund.

I de følgende år nævnes en handelsmand fra Itzehoe og én fra Eckernförde (Hans John fra »Eggleføhr«). Senere gik handelen med lam og får dog meget tilbage. I 1675 var der en enkelt fra Flensborg med 40 lam, og så Jes Petersen fra Toftlund med sammenlagt 149 lam og får, som han til dels havde købt på Nybøl gods ved Gram, men det var også alt.

Bort set fra studehandelen var handelen med levende dyr således ret beskedet.

Toftlund-regnskabernes væsentligste betydning ligger nok i det bidrag, som de yder til belysning af landhandelen tværs gennem den nordlige del af Sønderjylland.

En af hovedindførselsvarerne var humle til ølbrygningen, og det var i 1600-årene hovedsagelig humleførere fra Gardelegen i Altmark nord for Magdeburg, der havde specialiseret sig i denne handel. Kun i få tilfælde nævnes der også handlende fra det nærliggende Haldensleben og fra Braunschweig.

Humleførerne betalte som regel told pr. humlekærre, men undertiden også pr. sæk humle, og det årlige antal kærre på Ribervejen svingede gerne fra godt ét hundrede til henimod to hundrede. I nogle få år kunne antallet dog synke til ned imod et halvt hundrede. En sammenligning med det antal humlekærre, der i det samme tidsrum passerede Haderslev toldsted, giver til resultat, at trafikken med humle alt i alt var noget større på Oksevejen fra Immervad til Kolding; men også her hørte det dog til sjældenhederne, når der i Haderslev blev fortoldet mere end to hundrede humlekærre.²⁵

Humleførerne forsøgte gerne at skaffe sig en vare med tilbage som returfragt; det ville jo øge udbyttet af rejsen. Hertil egnede sig alle mulige danske landbrugsprodukter, såsom smør, flæsk, huder etc., der kunne tages med på kærreterne. Til belysning af denne form for handel skal nogle få eksempler fremdrages fra Toftlund-regnskabet for året 1630:

Steffen Berns, Gardelegen:

1630 14/8: 3 kærre humle, *samme dag* »Endnu tilbage fra Ribe« med en hest; 17/9: 2 kærre; 26/10: 1 kærre, 4/11 og 7/11: 2 tønder smør; 5/12: 1 kærre; 10/12: 2 tønder smør.

Michel Bunemann, Gardelegen:

1630 8/4: 1 kærre; 17/4: 1 kærre; 20/4: 1 tønde talg; 6/8: 2 kærre; 11/9: 1 kærre; 23/10: 2 kærre, 29/10: 1 hest og $\frac{1}{2}$ tønde smør.

Güntzel Dornbusch, Gardelegen:

1630 5/2: 2 kærre; 5/3: 1 dege huder; 26/3: 2 kærre; 20/11: 1 kærre; 5/12: 1 kærre; 10/12: 2 tønder smør.

Hans Gagelmann, Haldensleben:

1629 17/12: 2 kærre; 1630 16/1: 1 skippund gods; 20/4: 2 kærre; 10/5: 2 kærre; 30/5: 2 kærre, 10/6: 1 tønde smør; 8/8: 2 kærre; 13/8: 1 skippund flæsk og 1 hest; 18/9: 2 kærre; 2/11: 1 kærre, 30/12: 1 dege huder.

En handelsvare, der jævnlige påkalder sig opmærksomhed på grund af de mange indførsler i toldregnskaberne, er hør til fremstilling af lærred. År efter år lader småhandlende især fra Flensborg, men også nogle enkelte fra Åbenrå, hør fortolde i Toftlund. I regelen drejer det sig om kvantiteter på fra $\frac{1}{2}$ til 3 skippund ad gangen, og da der i maj/juni 1630 var tale om i alt 80 skippund og i september samme år om 82 $\frac{1}{2}$ skippund – og ti år senere i maj/juni 1640 om 124 skippund og i september 1640 om 123 skippund – giver det naturligvis anledning til overordentlig mange indførsler i regnskaberne.

I de følgende årtier gik denne handel øjensynligt en hel del tilbage; men det kan give anledning til, at det spørgsmål melder sig: hvor repræsentative er i grunden de bevarede toldregnskaber?

Vi ved nemlig, at der i 1600-årenes slutning blev indført ret så betydelige mængder af hør fra de baltiske havne, især fra Riga. Tilbagegangen kan derfor skyldes, at der kun blev betalt told af hjemmeavlet hør (fra Angel, Sundeved m.m.), mens importeret hør har været toldfrit, fordi der var blevet betalt told ved indførselen over havnen, den såkaldte »licent«. Vi ved nemlig fra licent-regnskaberne fra Åbenrå havn,²⁶ at der foruden hør er blevet sendt betydelige mængder af tømmer og træprodukter ind i Nordslesvig ad landevejene – også ad Ribervej – men regnskaberne fra Toftlund melder intetsomhelst herom. Kun de varer, der var toldpligtige, findes indført i toldregnskaberne, en kendsgerning, der ikke bør glemmes.

Ældre tiders kornhandel er det også ofte vanskeligt at belyse ved hjælp af toldregnskabsmateriale. Der var jo dengang stort set tale om et selvforsynende samfund, og var der knapt med korn, ja, så måtte man spænde livremmen ind eller simpelthen sulte. Det var de barske vilkår i de såkaldt »gode, gamle dage«!²⁷

Når høsten havde været utilstrækkelig, blev der nu og da af regeringerne udstedt forbud mod eksport af korn, men den slags hindrede jo ikke den indenlandske omsætning af korn, og her giver Toftlund-regnskaberne den

interessante oplysning, at der hvert år blev sendt rug i retning af Ribe, altså til Vestjyllands magre egne, og dette korn blev leveret af bønder fra strøget mellem Toftlund og Åbenrå. I 1630 var der tale om 89½ tønne rug, og den, der i dette år kom længst borte fra, var en bondemand fra Uge ved Tinglev. I 1640 er transporten af rug forbi Toftlund opgjort til sammenlagt 308 tønner, hvortil der kom nogle tønner tadder (boghvede) og malt (af byg).

I de følgende årtier er der helt stille om kornhandelen, og det skyldes utvivlsomt, at tolden på korn er blevet ophævet. En kornetold vil jo altid virke fordyrende, og som en afgift på det daglige brød rammer den samfundets dårligst stillede hårdest. Det var også småkårsfolk, der var de hårdest ramte, når kornkræmmerne – som Niels Heldvad oplyser²⁸ – »gemte til en dyrere tid«, inden de solgte deres korn. Toftlund-regnskaberne bekræfter den gamle præst og kalendermands påstand, idet det tydeligt ses, at rughandelen altid var på sit højeste, umiddelbart før den nye høst var i hus.

Markedernes overordentlig store betydning for den indenlandske vareomsætning fremgår af indførsler fra 1600-årenes sidste årtier (idet de anførte datoer selvsagt er det tidspunkt, da den handlendes vare er indført i Toftlund-regnskabet):

Marked	1685/1686	1687/88	1689/90	1698/99
Åbenrå	4/7	6/7	6/7	?/7
Tønder	5/8		5/-7/8	
Kliplev	18/8	12/8	14/8	
Løgumkloster	22/-24/8		19/8	
Flensborg	26/-27/9	17/9		?/9
Åbenrå (»Gallus«)	3/-10/10	1/-10/10		10/10
Kliplev	15/3	14/3	6/-9/3	
Løgumkloster	8/4	4/-7/4	6/4	

Toldopkræverne i Toftlund var først sognepræsten fra 1615–1648, Marcus Stuer, i perioden 1639/40 til 1656/57 afløst af tingskriver Niels Jepsen. Derefter er det atter sognepræsten, nemlig Anders Clausen (Slange), der forestår opkrævningen. Han var præst i Toftlund sogn 1648–1704.

NOTER

1. Sønderjyske Stednavne, Haderslev Amt, s. 665. – Om kirkeflytningssagnet, se: H. V. Gregersen: Sønderjyske kirkeflytningssagn (Sønderjysk Månedsskrift 1952, s. 145–150).
2. Sønderjyske Årbøger 1913, s. 157.
3. H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 338–339.
4. Frederik Fischer: Slesvigske Folkesagn, 1929, s. 403–405; Peter Hansen: Småglimt fra Hellevad sogn, 1980, s. 23ff.

5. H. V. Gregersen: Forsvundne kirker langs med Hærvejen i Nordslesvig (Sønderjysk Månedsskrift 1974, s. 237ff.). En arkæologisk undersøgelse i 1981 ved Birgitte Wistoft har fastslået Ønlev kirkes nøjagtige placering.
6. H. V. Gregersen: Toldsted ved Hærvejen, 1978.
7. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale fra begyndelsen af det 16. århundrede, II, 1971, s. 200; Toldsted ved Hærvejen, s. 65.
8. Toldregnskaberne ligger som bilag til Haderslev amtsregnskaber for de pågældende år (Rigsarkivet).
9. H. V. Gregersen: Toldsted ved Hærvejen, 1978, s. 103. Smstds. s. 106 findes Diedrich Knöper nævnt under Hamburg.
10. J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II, 1884, s. 827.
11. Der nævnes: Diedrich Grove, Hinrich Arndts, Jochen Jastrum, Hinrich Filter, Arndt v. Ginckel, Johann Göcken. Sidstnævnte i 1653, og derefter forekommer der ikke mere hamburgere i de regnskaber, der er bevaret.
12. Handelsmændene fra Lemvig var Oluf Jensen, Per Trans, Peder Lang, Anders Høst, Jens Høst, Christen Simonsen og Jacob Olufsen (søn af førstnævnte?). Smlgn. iøvrigt: Toldsted ved Hærvejen, s. 102.
13. Personalier fra Ribe i disse år efter: Ole Degn: Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser, 1971.
14. Toldsted ved Hærvejen, s. 103.
15. Smstds., s. 104.
16. Smstds., s. 124.
17. Smstds., s. 132.
18. Sammenlign smstds., s. 152.
19. Om det sønderjyske landprangeri, se: Toldsted ved Hærvejen, s. 149–151.
20. Toldsted ved Hærvejen, s. 152.
21. Smlgn. tallene i: Toldsted ved Hærvejen, s. 145–146. Det vil her ses, at tolderen i Toldsted som oftest meddeler den lokalitet, hvorfra den handlende stammede, mens det i Toftlund-regnskaberne kun angives i nogle få tilfælde.
22. Dette forhold er ikke blevet påagtet i: Ludwig Andresen: Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern og i hans Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg, 1939. Her er der derfor fortrinsvis tale om udskibning af stude over Tønder og Højer.
23. H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens, 1977, s. 184.
24. Ludwig Andresen har i Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern benyttet materialet fra de mange små toldoprævningssteder inden for det gamle Tønder amt.
25. Jvf. Th. O. Achelis: Vom Hopfenhandel (Deutscher Volkskalender 1943, s. 80–85).
26. H. V. Gregersen: Bidrag til Aabenraas økonomiske historie indtil ca. 1730 (Sønderjyske Årbøger 1949, s. 56–91).
27. Jvf. Lars N. Henningsen: Misvækst og kornspekulation (Sønderjyske Årbøger 1981, s. 5–56).
28. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi, 1957, s. 80ff.; sm.: Slesvig og Holsten indtil 1830, 1981, s. 290.

En renæssancebygmester og hans bygningstyper i det sønderjyske område

Af Rigmor Lovring

Sønderjylland var den del af Danmark, hvor renæssancens arkitektur blev præsenteret og accepteret, før den for alvor slog igennem i den øvrige del af landets byggeri. For fremstødet i det sønderjyske område stod en bygmester ved navn Hercules von Oberberg, hvis indsigt og forståelse for tidens arkitekturopfattelse fik stor betydning for det sønderjyske herregårdsbyggeri i sidste halvdel af 1500-tallet.

De begivenheder, som havde udspillet sig i riget, dannede forudsætning for det nybrud, som kom på arkitekturens område. Ved grevefejdens ophør i 1536 var adelens økonomiske magt svækket. Mange af dens borge var ødelagte eller nedbrændte. Landets økonomi, der samtidig var svag, gjorde, at ved genopbygning af borgene var det kun kongen, som kunne tillade sig et stærkt forsvar.

Kongens byggeri bestod først og fremmest i at forstærke og befæste sine borge rundt i landet, og der var for største delens vedkommende tale om ombygning, hvor det middelalderlige bygningskompleks blev inddraget ved genopførelsen.

Anderledes forholdt det sig med adelens byggeri. Dens økonomi tillod ikke det store forsvar, og her blev der kun tale om voldgrave og en udkraget skyttegang. Dette forsvar kunne holde oprørske bønder på afstand; men i krig ville det ikke være meget bevendt. Derimod kom dens byggeri til at spille en væsentlig rolle i stiludviklingen inden for arkitekturen. Efterhånden som landet igen kom på fode, og den ikke længere behøvede at frygte noget angreb, begyndte adelens byggeri at blomstre. Nu, hvor borgen blev lagt fri, sås nye former at vinde indpas. En gryende dansk renæssance begyndte at vise sig inden for arkitekturbyggeriet, og i den forbindelse er det, at Hercules von Oberberg bliver fremtrædende som bygmester.

Det er ikke meget, man med sikkerhed ved om Hercules von Oberberg (ca. 1520/30–1602), før han i 1557 blev ansat som kongelig bygmester under Christian 4.

I sin ungdom havde han arbejdet for markgreve Johan af Brandenburg-Küstrin på slottet i Küstrin, hvor han formodentlig har været ansat ved

befæstningsarbejdet, da hans første arbejder i Danmark er af denne karakter. Han nævnes i forbindelse med bl.a. projektering ved Københavns befæstning, mindre istandsættelser på Koldinghus og Nyborg Slot samt Sønderborg Slot og det bastionære befæstningsanlæg på Krogen (Kronborg).

Hans arbejde som arkitekt må have været af betydning, hvilket beror på, at han få år efter sin ankomst ansattes som kongelig bygmester. I de to år, 1557–59, han arbejdede under Christian 3., var han beskæftiget rundt i riget ved de kongelige borge. Da Frederik 2. blev konge 1559, afskedigedes Hercules von Oberberg. Men dermed var hans karriere ikke slut. Tværtimod syntes han nu at få mulighed for at vise sine kundskaber inden for renæssancebyggeriet i det civile herregårdsbyggeri, og det blev nu i det sønderjyske område.

De grundtyper, han benyttede i sine bygningsværker, viste et klart brud med den middelalderlige tradition. Tidligere var bygningens regularitet gerne brudt ved forskellige fremspring på bygningen, og symmetrien manglede ofte

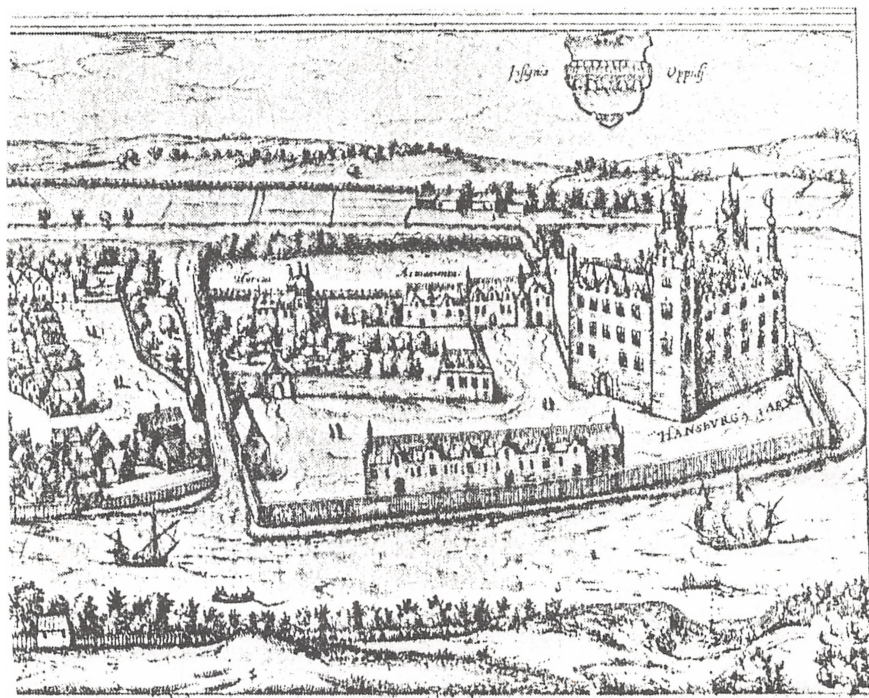

Fig. 1. Hansborg. Det eneste eksisterende billede, der er fra ca. 1600, findes i Braunius' *Theatrum Urbium*.

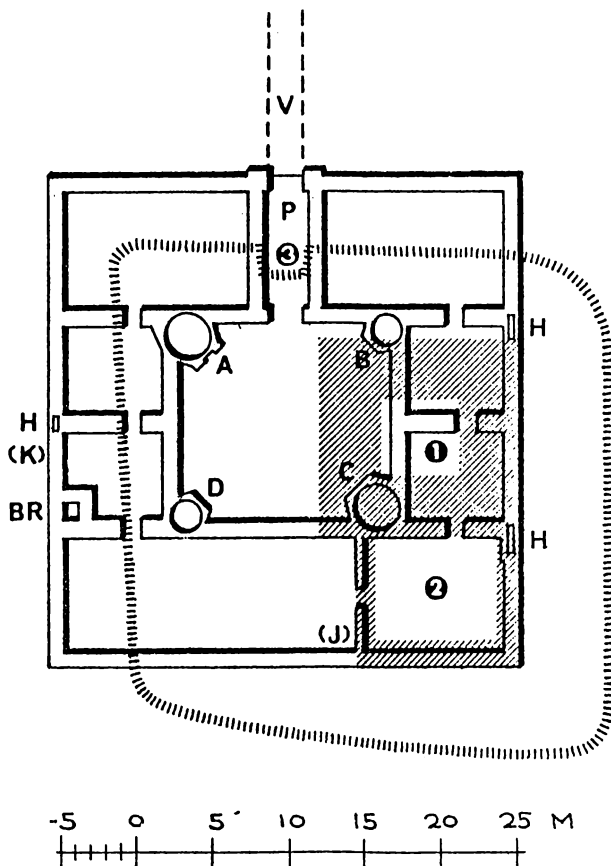

Fig. 2. Trøjborgs grundplan. (Efter Trap Danmark).

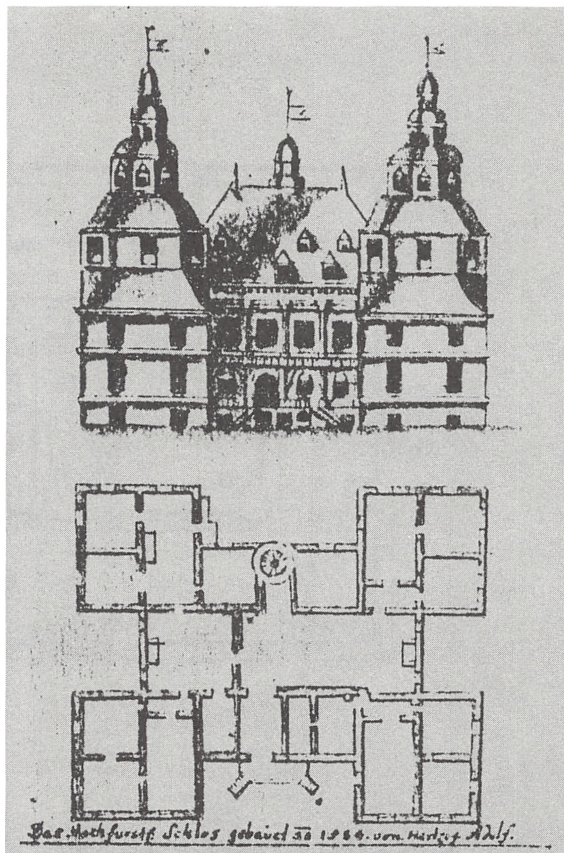
helt. Oberberg havde klart forstået den symmetri, som prægede renæssancens byggeri, hvilket ses i de tre grundtyper, han anvendte i sit byggeri.

Den første grundplan er det firfløjede bygningskompleks, hvor fløjene står vinkelrette på hinanden, og med to diagonaltårne. Et tydeligt eksempel herpå er Hansborg (fig. 1).

Den næste grundplan er ligeledes et firfløjet kompleks med fløjene vinkelrette på hinanden, men med en fremherskende aksefasthed. Trøjborg (fig. 2) opfylder disse krav fuldt ud.

Den tredje og sidste grundplan er den såkaldte »une maison tout une masse«. Dvs. et kvadratisk eller rektangulært centralhus, hvortil følger sig fire tårne eller pavilloner. Af de bygningsværker af denne type, hvortil Oberbergs navn er tilknyttet, kan nævnes Tønning Slot (fig. 3).

Fig. 3. Tønning Slot – prospekt og grundplan. (Efter Peter Hirschfeld: *Herrenhäuser und Schlösser in Schleswig-Holstein*).

De første bygningsværker af civil karakter, Sønderborg Slot (fig. 4) og Hansborg, som Hercules von Oberberg kom til at beskæftige sig med, havde allerede en fastlagt grundplan. Sønderborg Slots gamle ringmur måtte ved ombygningen indgå i slotsanlægget. Derfor er grundplanens regularitet ikke helt gennemført. Men Oberberg har til fulde benyttet sin arkitektoniske viden, så bygningskomplekset kom til at fremtræde som et homogent hele. Bygningens skævhed modgås ved afmåling og opsætning af bygningens dekorative elementer. I slottets ombygning indgik også de gamle runde hjørnetårne.

Ved Hansborg var arbejdet lettere. Her havde den tidligere bygmester Rübensaar påbegyndt opførelsen af vestfløjen; men da arbejdet ikke var så vidt fremskredet, kom opførelsen af slottet til at påhvile Oberberg. Om han har fulgt grundplanen eller eventuelt udbygget den, vides ikke med sikkerhed.

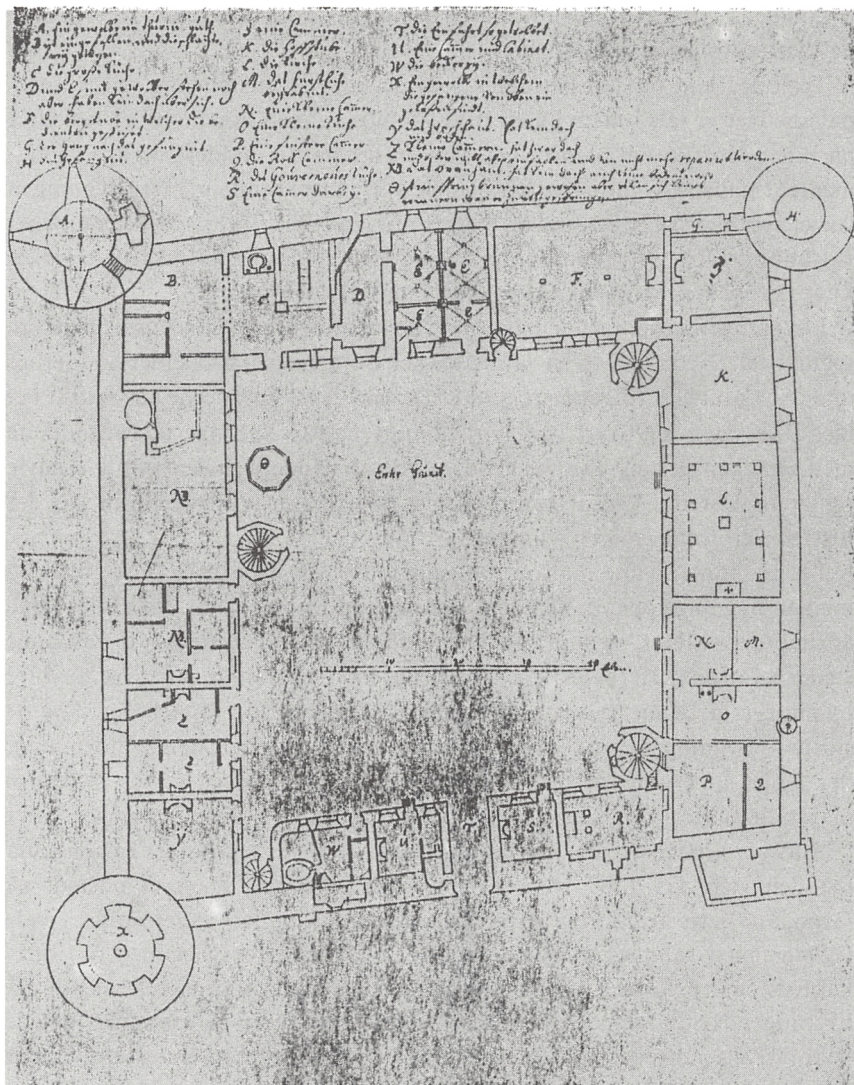

Fig. 4. Sønderborg Slot – planen af stueetagen. (Efter Otto Norn: Christian III's borge).

Bygningen fremtrådte som en firfløjet regulær bygning. To diagonalt stillede hjørnetårne, næsten helt indbygget i bygningen, indgik i den afbalancerede grundplan. Bygningen var i tre stokværk, hvor diagonaltårnene var et stokværk højere end den øvrige bygning. I eksteriøret sås en klar symmetri. Her var vinduerne anbragt aksefast over hinanden, så det ene fag svarede til det andet. Kun de indre trappers vælske buer samt enkelte småspir brød

bygningens symmetri. Renæssancens principper kom til udtryk i de regulære og klart definerede enkeltheder.

Trøjborg kan næsten betragtes som en kopi af et italiensk renæssancepalads. Her er tale om en kvadratisk grundplan med fløjene stillet vinkelret på hinanden. En del af østfløjen var opført på de middelalderlige fundamenter, medens bygningens øvrige dele var på nye fundamenter. Bygningen var et symmetrisk firfløjsanlæg bygget i to stokværk. I slotsgårdens hjørner var anbragt fire polygonale trappetårne med etagespir. Deres kupler rakte knap op over taget for ikke at bryde bygningens symmetri.

I bygningens ydre facade havde han gennemført renæssancens princip om regularitet. Nederst var en granitsokkel, som nåede til kældervinduernes underste kant. De følgende to stokværk var i tegl. Vinduerne var indsat i et fast aksesystem og hvert vindue med en trekantgavl. Etagerne var inddelte med sandstensgesims. Der var gennemløbende saddeltage med svungne gavle og gavlskorstene. Ved at betone begge hovedakserne i bygningen var der tilstræbt en fuldkommen symmetri.

I grundplanen »une maison tout une masse« er Oberberg fuldt fortrolig med en bygningstype, italieneren Sebastiano Serlio nøje har behandlet i sine arkitekturtraktater, og som i sidste halvdel af 1500-tallet vandt indpas mange steder i Europa. Hercules von Oberbergs navn sættes i forbindelse med tre bygninger af denne type: Tønning Slot, Grøngård og Østerholm. For de sidste to bygningers vedkommende er det grundplanen og dens udformning, der ligger til grund for tilskrivningen til Oberberg, da der intet skriftligt materiale findes, som sammenkæder hans navn med disse bygninger.

Ældst er Grøngård, der var hertug Hans den Ældres jagtslot. Tidsmæssigt må den være fra 1567, da breve udsendt af hertug Hans er udstedt på Grøngård dette år. Slottet var næsten kvadratisk og har været opført i røde teglsten med sandstensornamenter. Det har været forsynet med fire ottekantede hjørnetårne, hvoraf de to sydlige var anbragt lidt skævt på bygningen. Grundplanen (fig. 5) viser slottets regularitet, der sammen med de dekorative sandstensfragmenter, man har fundet, peger på en bygmester, der har forstået og været kendt med de nye arkitekturstrømninger.

Efter hertug Hans den Ældres død blev bl.a. Grøngård overdraget til hertug Adolf af Holsten-Gottorp, som i 1580 lod Oberberg bygge Tønning Slot. Der er her tale om et centralhus med hjørnetårne. Blot var tårnene denne gang blevet til mægtige pavilloner, der hver kronedes af dominerende tårne. Husets rektangulære grundplan blev fuldstændig domineret af de fire kvadratiske hjørnepavilloner. Centralhuset må tænkes som en slags gennemgangsløkke og opholdsrum, der samtidig dannede forbindelse mellem de fire beboelsespavilloner. En indvendig vindeltrappe, som var indfældet i central-

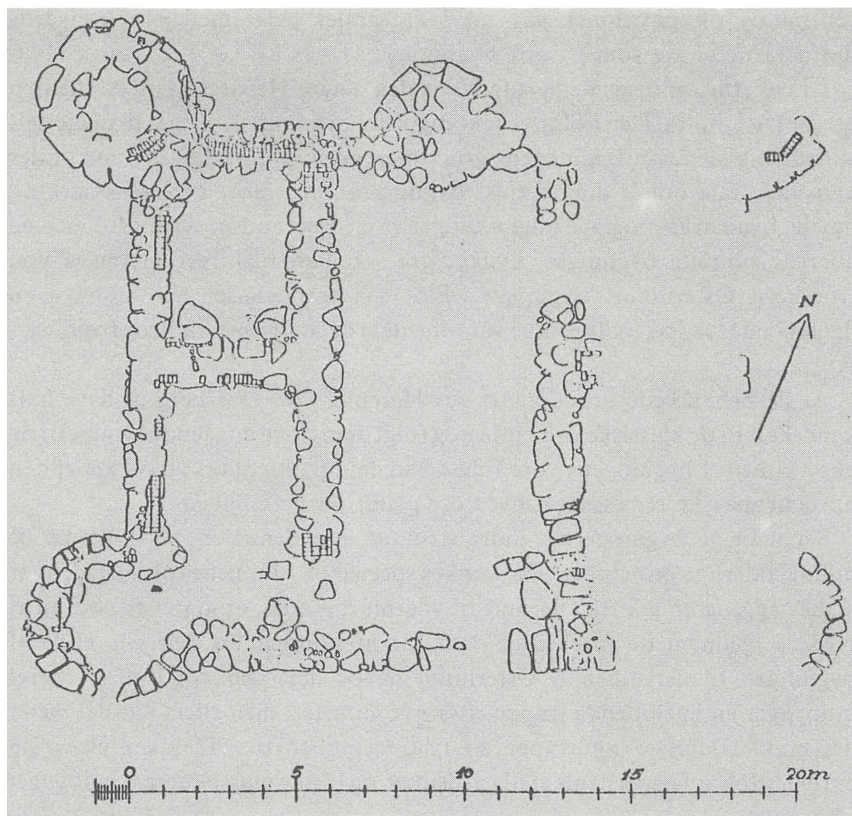

Fig. 5. Grøngårds grundplan. (Efter Nationalmuseets Arbejdsmark 1956).

husets bagside, dannede forbindelse mellem de forskellige stokværk. Centralbygningen var opført i to stokværk, medens hjørnepavillonerne var i tre stokværk. Bygningens eksteriør viste vinduerne indsat i et fast akse-system, hvor gesimsbånd adskilte de forskellige stokværk. Over andet stokværk kronedes bygningen af en balustrade, der løb omkring både centralbygningen og pavillonerne. Et stejlt saddeltag kronede centralbygningen, og over hjørnepavillonerne rejstes fire mægtige ottekantede tårne. Et mindre tårn var anbragt over den omtalte trappe, som forbandt de forskellige stokværk. Bygningens hovedparti havde en rig udsmykning med pilastre, medens hovedindgangen var anbragt lidt skævt på facaden.

Grundplanen viser en gennemtænkt regularitet, der får pavillonerne til at føje sig til bygningens kerne og danne en geometrisk helhed. Sammenlignet med Grøngårds grundplan, ses Tønning Slot at udvise en enhed, hvor

centralhus og pavilloner går op i et samlet hele, medens Grøngårds hjørnetårne virker som påsatte bygninger.

I 1590'erne ombyggede hertug Hans den Yngre Helvitgård og kaldte den nu for Østerholm. Den tidligere rektangulære bygning fik tilføjet to diagonalt stillede hjørnetårne. Bygningens grundplan giver en formodning om, at der kan være tale om et dobbelthus. Bygningen var opført i tre stokværk og havde, hvad arkæologiske udgravninger viser, været udsmykket i stil med de allerede omtalte bygninger, hvilket gør, at man tilskriver Hercules von Oberberg Østerholms bygninger. Blot sås trappehuset her at have en ligeløbende trappe, hvilket ikke var tilfældet i de øvrige behandlede bygningstyper.

Af de behandlede grundplaner ses Hercules von Oberberg at have haft kendskab til de klassiske principper og fulgt deres love angående symmetri og aksefasthed. I bygningens ydre fulgte han det op, dog stærkt påvirket af den nordeuropæiske renæssance, hvor det gjaldt udsmykningen.

Ser man på bygningernes indre struktur, har denne endnu hvilet på de middelalderlige principper. Her tænkes specielt på rummenes placering, hvor skillevægge, som gik fra ydermur til ydermur, gjorde, at man var nødt til at passere igennem de forskellige rum for at komme fra den ene ende af bygningen til den anden. I Østerholm havde der, som før omtalt, været indbygget en ligeløbende trappe efter nyt mønster; men ellers har det været den middelalderlige rundtrappe, som har været benyttet. Trappens placering er for firfløjsanlægget henlagt til gårdsiden, og i »une masse« er den indbygget i huset.

I udsmykningen sås renæssancens påvirkning f.eks. i vinduernes aksefaste placering samt den rige sandstensudsmykning omkring disse. Gesimser delte de forskellige stokværk, og portalerne var gerne smykket med søjler.

Et nederlandsk præg havde de svungne gavle med sandstensindfatninger, smykket med volutter, kugler og obelisker, og mange gange gennembrudte af gesimser og pilastre. Også de små kvistgavle, der enten som rundbuer eller trekantgavle med kamstillede pinakler, samt trappetårnernes kuplede hætter, var med til at føre tanken hen på den nederlandske renæssancearkitektur.

Betegnende for Hercules von Oberberg var også hans kapelarkitektur. Her viste han sig som en af renæssancens mest modne mænd. I Haderslev indrettede han et af det danske riges første lutheransk-evangeliske fyrstekapeller. At han til fulde havde forstået og fuldbragt opgaven, må ses ved, at han indrettede både slotskapellet på Sønderborg Slot og som næsten 80-årig blev udpeget til at forestå kirkebyggeriet på Koldinghus.

Hercules von Oberbergs arkitektur varslede den begyndende renæssance i dansk civilbyggeri, en ny arkitekturform, som man på dette tidspunkt endnu

ikke herhjemme var i stand til at honorere og forstå fuldt ud. Hans arbejder var hovedsageligt koncentreret i Sønderjylland, og det var først efter Oberbergs død, under Christian 4., at renæssancen for alvor satte sit præg på dansk civilarkitektur. Som foregangsmand inden for renæssancebyggeriet var Hercules von Oberbergs indsats betydelig. Men i tidens løb er næsten alle hans bygningsværker forsvundet, og i dag er kun Sønderborg Slot, omend i ombygget stand, og tårnet på Koldinghus slotsruin samt enkelte sparsomme bygningsfragmenter tilbage.

Lov og ret i Sønderjylland ca. 1500 til ca. 1750

Af *Frants Thygesen*

Sønderjylland som brydningsområde mellem dansk og tysk er et langt og spændende udsnit af vort lands historie. Det gælder ikke blot mødet mellem dansk og tysk magt, men også sammenstødet mellem dansk og tysk ret. Fra traktaten i 811 med Karl den Store til 1864 gik grænsen for det danske rige i princippet ved Ejderen; men ved nærmere betragtning af Sønderjyllands retsforhold ser man hele udviklingen fra middelalderen, da området var en almindelig dansk landsdel, der dog tidligt blev et særligt hertugdømme som dansk len, men gennem 500 år nøje forbundet med det tyske Holsten, ned til nyere tid, da skellet ved Kongeåen blev trukket skarpt op – som forspil til den fuldstændige afståelse i 1864. Denne udvikling har præget befolkningen, idet man groft tegnet kan sige, at sønderjyderne i hovedsagen har en *dansk oprindelse og natur*, men gennem langvarigt tryk sydfra og ovenfra er blevet stærkt påvirket af *tysk sprog og kultur*. Denne forbindelse eller modsætning mellem nordisk natur og tysk kultur lever i mange slesvigere som enkeltpersoner, og for landsdelen som helhed er det foreløbige resultat, at over halvdelen af den i dag er tysktalende og under tysk styre.

Sønderjyllands retsstilling før reformationen

Den nævnte dobbeltstilling afspejles i brugen af de to navne Sønderjylland og Slesvig. Da hertugdømmet blev til, kaldtes hertugen på latin »dux Jutiæ« (Jyllands hertug); det ændredes siden til »dux Slesvicensis«, hertug af Slesvig, som det hed i den danske konges titel lige til Margrethe 2. Navnet Slesvig for landsdelen træffes første gang 1340 i en skrivelse fra den holstenske grev Gert (ham, som jyderne kaldte »den kullede«, men holstenerne »den store«), og det kom af byen Slesvig, som var de holstenske grevers fast holdepunkt i det sydlige Sønderjylland og senere de gottorpske hertugers residensby, mens Flensborg oftest var kongens by. Dengang var dog hertugdømmets stilling som len af Danmark helt klar, og indtil 1459 sad de holstenske grever som hertuger af Slesvig i det danske rigsråd; men efter Ribe-aftalen af 1460 var Sønderjylland i *en slags realunion med* det tyske grevskab *Holsten*. Denne aftale var jo indgået på den ene side af det holstenske ridderskab, som nu havde overtaget i Slesvig, og på den anden

side den tyske grev Christian, som netop var blevet konge over Danmark, Norge og Sverige. Fælles landsherre for de to provinser var dog stadig kongen af Danmark eller de slægtninge, han delte dem med, og navnlig var Sønderjylland stadig dansktalende bortset fra friserne på vestkysten fra Tønder til Ejderen. Kun det sydøstligste hjørne til nord for Egernførde var for alvor tysktalende; desuden havde tysk sprog fået overtaget i byerne Husum og Slesvig og tildels i Flensborg.

Ved aftalen 1460 blev den tidligere appelvej fra Sønderjylland til Viborg landsting eller kongens retterting afskåret; den politiske hensigt hermed understreges af, at der fra Holsten stadig kunne appelleres til tyske rigsdomstole. I øvrigt var *Ejderen endnu* ved middelalderens slutning et *klart skel mellem tysk og dansk ret*, bortset fra at Tønder havde fået lybsk stadsret ligesom Rensborg, der halvvejs lå i Holsten, og så Burg på Femern, der oprindeligt lå under Fyns stift, men siden hørte til hertugdømmet Slesvig. I Holsten gjaldt tysk ret, hovedsagelig Sachsenspiegel fra ca. 1235, i Østholsten dog endnu delvis vendisk ret. Nord for Ejderen gjaldt som almindelig landslov Valdemar Sejrs Jyske Lov af 1241 ved siden af købstædernes stadsretter eller bylove, der klart fremtrådte som danske, både i Slesvig, Flensborg, Åbenrå, Haderslev samt Egernførde og det noget yngre Sønderborg. At de gamle danske bylove tildels havde tyske forbilleder, er en anden sag; det gjaldt også for de middelalderlige stadsretter nord for Kongeåen som i Lund, Helsingborg, Roskilde, København og Viborg. Slesvigs gamle bylov fra ca. 1200, som er den ældste stadsret i Danmark, byggede sikkert i vidt omfang på vedtægter i forgængerens Hedeby; men den viser også slægtskab med gamle handelsstæder i Rhin-egnene som Dortmund og Soest, hvis stadsretter er skrevet omkring 1150.

Også senere danske rigslove blev i et vist omfang brugt i Sønderjylland. Mellem 1326 og 1460 gjaldt naturligvis tillige de særlige bestemmelser for hertugdømmet eller dele af det, som blev givet af greven af Holsten som landsherre i Sønderjylland. Greverne synes dog ikke at have gjort større indgreb i landsdelens danske retssystem. I hvert fald blev Jyske Lov i 1300-tallet oversat til det plattyske sprog, som dengang og indtil ca. 1600 var regeringsproget i Sønderjylland (og Holsten). Jyske Lov brugtes også ganske fast selv på Helgoland, som hørte til Nordfrisland og dermed til Sønderjylland, men havde nogle særlige love, og på Femern, der havde sin egen landret.

Efter reformationen ændres Sønderjyllands retsforhold

I de første tiår efter Christian 2.'s fald skete der flere ting, som tilsammen kom

til at bevirke en væsentlig begrænsning af det danske retsgrundlag i Sønderjylland.

Reformationen begyndte i Sønderjylland allerede i 1522 – i Husum – og navnlig 1525 i Haderslev provsti. Den fik sin endelige form 1542 ved en tyskspræget kirkeordning, fælles for hertugdømmerne Slesvig og Holsten, med udelukkende tysk kirkesprog op til Flensborg fjord uden hensyn til det danske – på vestkysten frisiske – folkesprog. Det berørte også retsudviklingen, da man nu ikke længere brugte den katolske kirkes kanoniske ret og i høj grad begrænsede de kirkelige domstoles virkefelt. Til gengæld begyndte man ligesom nord for Kongeåen og i de andre protestantiske lande at bruge det Gamle Testaments retsregler (Mose Lov), især i straffesager; det gav indpas for regler som »øje for øje, tand for tand, liv for liv«. I Sverige blev Mose Lov ligefrem ved lov gjort til gældende svensk ret.

Da den jyske højadel 1523 undsagde Christian 2. og indkaldte hans farbror hertug Friedrich på Gottorp som ny konge, havde kong Christian også i Sønderjylland støtte hos borgere og bønder – forresten da også fra nogle adelsmænd – ligesom på Sjælland, i Skåne og Vendsyssel m.m. På det gamle sønderjyske landsting Urnehoved samledes bønderne for at støtte kongen; herredsfoged Nis Henriksen, der talte hertugens sag, blev jaget væk med pile i sin kappe. Men da Christian drog af lande, fik Friedrich magten som konge i Danmark og Norge og eneherre i Holsten og Sønderjylland. Året efter ophævede han tinget på Urnehoved og erstattede det med en årlig landdag for Sønderjylland, i første omgang i Flensborg. Her var bønderne ikke med, og landdagen beherskedes af adelen, altså holstenerne. Efter reformationen forsvandt også kirkens repræsentanter fra landdagen, som nu dirigeredes helt af det slesvig-holstenske ridderskab og oftest blev slået sammen med landdagen for Holsten. – Syd for Kongeåen havde adelen i forvejen fået domsmagt (hals- og håndsret) på sine godser, og det begrænsede den sønderjyske almues medvirken i retsplejen til de resterende herreds- og byting.

Hertug Friedrich var udpræget holstensk og lærte vist aldrig at tale ordentligt dansk (det er tankevækkende, at kong Frederik 9. var den første af vore 9 Frederik'er, som var døbt Frederik og ikke Friedrich). Også som konge blev Frederik 1. boende på sit kære Gottorp, hvorfra han styrede begge hertugdømmer i deres helhed gennem sit tyske kancelli. Landet nord for Kongeåen styredes derimod fra København gennem rigsrådet og kongens danske kansler. Denne deling af styret fastholdtes også, da sønnen Christian 3. fik København som fast residens, blot sådan, at Tyske Kancelli flyttedes fra Gottorp til Slotsholmen i København. Fra 1536 styrede kongen af Danmark altså det danske hertugdømme Sønderjylland (eller sin del af det) fra

Danmarks hovedstad København, men gennem et tysk kontor og på tysk – sammen med det tyske Holsten.

Christian 3.'s endelige deling af de to hertugdømmer med hans brødre i 1544 betød også en deling af retsvæsenet. Gottorp blev påny regeringsæde, nu for hertug Adolf, hvis kansler og hofret fik opsynet over de gottorpske dele af Sønderjylland og Holsten. De kongelige dele af hertugdømmerne lå fortsat under kongens Tyske Kancelli i København, men fik nu en melleminstans i et kongeligt regeringskancelli i Glückstadt i Holsten. Hele retsvæsenet både i de kongelige og de hertugelige dele af Sønderjylland styredes altså fortsat sammen med holstenske områder – af tyskere og på tysk. Det kunne ikke undgå at få følger.

Alligevel gjaldt dansk ret dog foreløbig ret uindskrænket ned til Ejderen. Og de tre første danske konger efter reformationen havde en så stærk stilling, at deres vigtigste nye love i vidt omfang brugtes i Sønderjylland, selv om de ikke direkte var givet for hertugdømmet. Det var love af stor praktisk betydning, både Christian 3.'s recesser, Frederik 2.'s gårdsret, hans søret og hans ægteskabsordinans og endelig Christian 4.'s store reces af 1643. Under Christian 4. autoriseredes 1592 en ny plattysk udgave af den ærværdige Jyske Lov til brug i Sønderjylland; den indeholdt også en oversættelse af Christian 3.'s og Frederik 2.'s recesser. Haderslev amts herredsstretter brugte dog en dansksproget udgave af 1590.

Syd for Ejderen romerret og kejsrerret

Sydpå var oldtidens romerret påny kommet til ære og værdighed. Den var oprindeligt skabt i det romerske kejserrige i de første århundreder efter Kristi fødsel af meget dygtige jurister ud fra dagliglivets praktiske behov og var siden samlet til et stort lovværk under den østromerske kejser Justinian omkring år 550. Denne Corpus Juris var gået af brug, men blev taget op igen i middelalderen ved de universiteter, der da opstod i Vesteuropa, først i Bologna. De tyske kejsere herskede på den tid over store dele af Italien og følte sig – gennem Karl den Store – som arvtagere efter de gamle romerske kejsere. Da rigskammerretten i Wetzlar oprettedes i 1495, anerkendtes romerretten i den fornyede skikkelse som gældende »kejsrerret«. Det gamle germanske retsvæsen var mange steder gået i forfald, og i det vidtstrakte rige med mange uensartede lande var der trang til et samlet retssystem. Hertil brugte man den gamle romerret, der ganske vist var blevet til over 1000 år tidligere og i et helt andet samfund; derfor udvikledes den videre ved fortolkning og ny lovgivning. Med de universitetsuddannede fagjurister slog den tysk-romerske ret også igennem i Nordtyskland, derunder i Holsten, men

i første runde ikke længere; ved Ejderen måtte den gøre holdt. Sønderjylland var stadig et dansk len og hørte ikke til det tyske kejserrige. I tilknytning til denne kejsrerret udgav kejser Karl 5. i 1532 en ny straffelov (Halsgerichtsordnung) for hele riget med mange regler om retsplejen og en række nye, strenge straffebestemmelser. Den ny lov, som efter sin giver kaldtes Carolina, henviste iøvrigt til gældende lokal ret. Den var allerede før 1600 i fast brug i Holsten ved siden af den gamle Sachsenspiegel.

I Danmark var man mindre energisk end tyskerne med at dyrke teoretisk jura (det gælder også i nutiden). Vi havde i middelalderen en hel række dygtige kirkefolk, som samtidig var fremragende retslærde, f.eks. biskop Gunner i Viborg, som var med til at skrive Jyske Lov. Efter reformationen faldt denne gruppe retslærde væk, og det varede længe, før der påny kom gang i dansk retsvidenskab; men gennem praksis skabtes der ny ret i betydeligt omfang ved domme afsagt af Kongens retterting. Når det kneb at finde hjemmel i dansk ret for en fornuftig afgørelse, skete det, at dommen henviste til en egnet udenlandsk regel som eksempel på en rimelig måde at afgøre dette forhold på. Fra 1500- og 1600-tallet kendes flere danske retssager, hvor man frejdigt dømte med henvisning til »kejserreren«. Nogen stor direkte anvendelse af tysk og romersk ret blev det dog aldrig til i Danmark. Romerretten fik betydeligt større indflydelse i Sverige, navnlig ved påvirkning fra de baltiske og nordtyske provinser, Sverige erobrede dengang. Selve Sverige lå jo ikke direkte op til Tyskland og behøvede derfor ikke i samme grad som danskerne at være på vagt over for en stærk tysk indflydelse.

Fra ca. 1600 begyndte tysk ret at sive over Ejderen

I Sønderjylland opstod der efterhånden forskellige revner, hvor tysk-romersk ret begyndte at trænge ind.

I hertugens område i det sydvestlige Sønderjylland blev der i nogle lokale retsordninger givet udtrykkelig hjemmel til at bruge tysk romerret, når områdets sædvanlige retsregler ikke slog til (det kalder man subsidiær gyldighed). Begrundelsen var, at romerretten var »grundet i naturlig billighed« som »det skrevne udtryk for sund fornuft« (det var nu ikke altid rigtigt). Det skete først for halvøen Ejdersted, da den fik en ny landret 1591, skrevet på Gottorp. Det fik også virkning for de to nye købstæder i Ejdersted, Tønning og Garding, og siden for en stor del af de koge, som blev inddiget i de næste 200 år på den slesvigske vestkyst, helt op til Frederikskog og Rudbølkog, der kom med til Danmark i 1920. Et ganske lille hjørne af det nuværende Danmark har altså haft romerret som gældende ret. Også byerne Husum og Frederiksstad fik en lignende hjemmel for subsidiær brug af tysk-

romersk ret ved deres stadsretter af 1608 og 1633. Sådan hjemmel var der ikke i Egernførdes (nye) stadsret af 1635; men den indeholdt enkelte regler, som er taget fra romerretten.

Romerretten fik også delvis indpas på en anden led, nemlig for størstedelen af den tyske overklasse i Sønderjylland. Til at afgøre alle sager mod adelige og gejstlige oprettedes en særlig domstol, kaldet landretten. Dens »landrets-ordning« af 1573 henviste til tysk-romersk og saksisk ret, hvilket var ret naturligt, da ridderskabet var næsten rent holstensk og en meget stor del af præsterne kom sydfra. En revideret landrets-ordning for begge hertugdømmer, udgivet af kongen og hertugen 1636, skelnede dog klart mellem kap. II om hertugdømmet Slesvig, hvor man skulle dømme efter Jyske Lov og gammel sædvane, og kap. III om hertugdømmet Holsten, hvor sagerne skulle afgøres efter holstenske sædvaner, saksisk ret og subsidiært efter romerretten. Men samme år udgav de to landsherrer i fællig en anden forordning for begge hertugdømmer om oprettelse af en specialdomstol (consistorium) for adeliges og kirkefolks ægteskabssager og visse straffesager mod adelige; deri blev det direkte påbudt at bruge kejser Karls »pinlige halsretsordning«, altså klar hjemmel for brug af tysk straffelov også i Sønderjylland, men kun for en snæver befolkningsgruppe.

I samme tidsrum indførtes også den nye tyske skik med universitetsuddannede advokater i retssager. De kom ind i Holsten sammen med brugen af Carolina. I Sønderjylland dukkede allerede før år 1500 af og til tyskuddannede advokater op, derimellem enkelte kejserlige notarer, og landretsordningen tillod at bruge advokater og prokuratorer uden at udelukke udlændinge. I kongeriget klarede man sig endnu næsten uden studerede jurister, da de gamle danske retsregler var mere enkle og overskuelige end det brogede retssystem i Tyskland. Den danske retspleje kunne derfor fortsat administreres af forstandige bønder og borgere (som det den dag i dag foregår med de fleste straffesager i England, der afgøres af fredsdommere). Først 1638 var man også i kongeriget så vidt, at der kom en kongelig forordning om prokuratorer.

I Sønderjylland fik advokaterne en stærkt voksende indflydelse, og de var alle tysk uddannede. Derfor kendte de ofte meget lidt til dansk-slesvigske love og regler og kørte i mange tilfælde også i Sønderjylland glad løs med tyske retsplejeregler i stedet for reglerne i Jyske Lov (altså bestemmelser i landretsordningen og Carolina), med strafferegler fra Carolina og også tildels med romerret, selv om den i begyndelsen normalt blev afvist. I det lange løb satte tysk jura et ret stærkt præg på retsforholdene i Sønderjylland, navnlig efter 1700, da de fleste dommerembeder blev besat med tysk uddannede jurister.

Senere har enkelte tyske forfattere hævdet, at den tyske romerret i sin helhed blev gældende også i Sønderjylland ved landrets-ordningen af 1636; de ser helt bort fra, at bestemmelsen om brug af romerret netop kun fandtes i kapitlet om Holsten. Idag er der dog nogenlunde enighed om, at romerretten i Sønderjylland kun fik gyldighed i meget begrænset omfang uden for retsplejen og strafferetten og bortset fra hjørnet med Ejdersted, Husum osv. Inden for civilretten (det, man kalder borgerlige retssager) ansås romerretten ikke for gældende i Sønderjylland; den brugtes kun som forbillede, men fik dog stor betydning for retsudviklingen ved den tankegang, der var skolet ved studiet og brugen af romerret, hvorfra vi har fået en del begreber, der idag føles som god gammel nordisk ret. Dette gælder også nord for Kongeåen, men den romerretlige påvirkning blev naturligvis stærkere i hertugdømmet på grund af de mange tyske jurister, der optrådte i retssalene.

Særligt om hekseprocesser

Som eksempel på den stærkere indvirkning sydfra i Slesvig i forhold til det øvrige Danmark kan nævnes heksebrændingerne. Ordet heks kom for resten ret sent i brug nord for Ejderen; det kan på tysk bruges både om en kvinde (Hexe) og om en mand (Hexer). I Norden har vi de gamle ord trolddom, trold, troldkvinde og troldmand; allerede i tidlig middelalder kendes nordiske sager mod troldfolk, i nogle tilfælde med bålstraf, og Jyske Lov fik længe efter Valdemar Sejr en tillægsparagraf om trolddom. Den egentlige heksejagt startede med en tysk bog af 1487, og Carolina fastsatte bålet som straf for skadelig trolddom. Efter reformationen flammede heksebålene over hele Europa, ikke mindst i de protestantiske lande og først, længst og mest i Tyskland; det sidste tyske heksebål blev afbrændt 1775. I selve kongeriget Danmark brændtes den første heks 1540 på Møen og den sidste 1693. For Sønderjylland ligger de heksebål, jeg har kunnet opspore, fra 1543 (på Als) til 1686 (i Angel, på godset Runtoft). I Holsten brændte det sidste heksebål 1687. Denne rædsel sluttede altså nogenlunde samtidig i monarkiets forskellige dele. – Som »bevismiddel« i trolddomssager brugtes i Tyskland vandprøven; den kendes for resten langt tilbage og brugtes mod forbrydere allerede i det gamle Assyrien og i Babylon under Hammurabi. Den brugtes også i mange hekseprocesser i Holsten og Sønderjylland, derimod sjældent nord for Kongeåen, hvor jeg kun har fundet den anvendt i Rugårds birk. I Sønderjylland har jeg optalt ca. 45 sager med heksebål; men der var nok mange flere. I mange af sagerne blev der brændt flere kvinder, i et tilfælde en troldkarl. Ordet heks har jeg set anvendt i Sønderjylland fra 1635, mens det i kongeriget først brugtes i 1693. På Als slap en troldkone, der havde haft

forbindelse med en sort dreng, kaldet Liden Trold, i 1670 med halshugning. I årene omkring 1600 dømtes en del flensborgske hekse. Flere af dem brugte trylleord på dansk, nogle med afslutningen »I Jesu navn, Amen«. En af disse arme kvinder tilstod, at hun havde haft omgang med »en tyk, kold patron«, som talte dansk og hed Nis.

Han var måske i familie med vor julenisse. Kun få danske tænker på, at nissen må være sønderjyde. Ordet Nis kommer fra den hellige Nicolaus ligesom den hollandske og engelske Sanct Claus; nord for Kongeåen blev Nicolaus til Niels. I Sønderjylland kom den lille mand til at hedde både Nis og Puk eller Nis Puk, og han var dansk. Et gammelt ord i Sydslesvig siger: »Nissen vil ikke over Ejderen«, altså til Holsten og Tyskland; nissen kendes dog også i Ditmarsken, som har haft en del indvandring nordfra. Navnet Puk gik med anglerne til England, hvor den lille fyr kaldes Puck, mens navnet Nis som »nissen« har bredt sig over hele Danmark. – Nå, det var et sidespring fra retshistorien.

Ophævelsen af dansk lenshøjhed over Sønderjylland

Selv om lovgrundlaget i Sønderjylland i 1600-tallet for den brede befolkning fortsat var dansk-slesvigsk bortset fra sydvesthjørnet, var der altså inden 1650 lagt grund for et stærkt indbrud af tysk jura og retspleje.

Muligheden herfor øgedes i høj grad ved den ulykkelige Roskilde-fred 1658, hvor Danmark ikke blot mistede hele Skåne, Halland og Blekinge til Sverige, men også måtte opgive suveræniteten over den hertugelige del af Sønderjylland, da hertugen på Gottorp, som var svigerfar til Karl 10. Gustav, havde indgået forbund med Sverige mod Danmark. Denne store gevinst for Gottorp opretholdtes mærkeligt nok ved fredsslutningen 1660 efter Sveriges nederlag og den svenske konges død. At København holdt under den lange svenske belejring, så krigen endte med, at Danmark overlevede, skyldes iøvrigt bl.a. en hel række fremragende sønderjyders modige og dygtige indsats, især ved forsvaret af hovedstaden (Hans Nansen, Hans Schack, Claus Ahlefeldt fra Gelting og Frederik Ahlefeldt fra Maslev i Svans samt de to snilde og tapre ridefogder Lorenz Tuxen og Hans Rostgaard). Det er værd at notere, at hovedstadens og rigets redning i den yderste nød for en stor del skyldtes dels en del gæve folk fra Sønderjylland, grænselandet i sydvest, dels Svend Gønge og hans folk i Sydsjælland og nogle kompagnier gønger i København, altså folk fra Gønge herred i Skåne, fra grænsen mod nordøst. – Når hertugen blev suveræn i sin del af Sønderjylland, måtte det samme gennemføres også for kongens dele af hertugdømmet (derimod var der jo slet ikke tale om at fjerne Holstens lenstilknytning til Tyskland!). Danmark

mistede altså lenshøjheden over hele Sønderjylland. Dette stod både for samtiden og for eftertiden i skygge af tabet af de keredanske Skåne-lande, 1/3 af kongeriget; Slesvigs forbindelse med riget var jo forlængst blevet noget løs. Alligevel var det et skridt, som fik meget alvorlige følger. Opgivelsen af Danmarks højhedsret over det danske hertugdømme Sønderjylland betød ganske vist ikke, at det blev et led af det tyske kejserrige. Men Sønderjylland kom statsretligt til at svæve for sig selv – ved siden af Danmark, og det var stadig i det daglige nøje forbundet med det tyske Holsten, hvis overklasse fortsat regerede den slesvigske befolkning. Jeg har en fornemmelse af, at danske historikere ikke har tillagt opgivelsen af højhedsretten over Sønderjylland alt for stor betydning. Vi danske hænger os ikke så meget i det formelle. Det kan ofte være praktisk; men til andre tider kan det være skæbnsvangert, hvis man overser, at der af det formelle kan følge solide realiteter.

Tyske jurister og historikere har lagt betydeligt større vægt på denne vigtige ændring i Sønderjyllands statsretlige stilling. Den fik også indgribende betydning for den indre retsudvikling i hertugdømmet; det er ganske tydeligt, når man studerer slesvigske domme fra de følgende 100 år. Flere ting viser, at både Frederik 3. og Christian 5. var klar over rækkevidden af denne afståelse mod sydvest. De stræbte i hvert fald begge efter at omgøre dette farlige skridt eller dog afbøde dets virkninger. Frederik 3. befalede i sit sidste regeringsår, at Tyske Kancelli ikke længere måtte beskæftige sig med sager fra kongens dele af Slesvig, og at disse sager skulle overtages af Danske Kancelli. Derfor fik Sønderborg i 1670 kongelig bekræftelse på sine privilegier gennem Danske Kancelli og på dansk, noget helt nyt. Denne helt naturlige nyordning blev dog væltet samme år, efter at en ny kongelig instruks havde lagt de slesvigske sager vedrørende kongens og hertugens fællesregering i hertugdømmet (over adelige områder m.m.) under Tyske Kancelli. Det stred tilsyneladende ikke mod befalingen fra 1669; men Tyske Kancelli benyttede lejligheden til påny at sætte sig på alle kongens slesvigske sager – eller meget svagt over for kongens holstenske embedsmænd (Danske Kancelli må have sovet eller været ligeglad). Dette forhold ændredes heller ikke, da Griffenfeld i sin tid som rigskansler flyttede udenrigstjenesten fra Tyske til Danske Kancelli, hvilket Tyske Kancelli også fik »rettet« efter Griffenfelds fald. – Når man selv har gjort tjeneste i Den Røde Bygning, aner man bag disse manøvrer den indre magtkamp, som den dag i dag kendes mellem forskellige ministerier og departementer.

Christian 5. understregede, at Sønderjylland ikke var noget tysk land. Over sydporten til fæstningsbyen Rensborg, ved grænsen til det tyske rigslen Holsten, lod han opsætte en sten med en latinsk indskrift, som kunne forstås

Ejderstenen. – Som et udtryk for sin vilje til at bevare Sønderjylland som et dansk land lod Christian 5. ca. 1690 denne tavle opsætte over én af Rendsborgfæstningens porte på grænsen til det tyske rigsland Holsten. Indskriften betyder: Ejderen er det (tysk-)romerske riges grænse. Ejderstenen findes nu i Tøjhusmuseet i København.

af alle, der havde studeret romerret: »Eidora Romani Terminus Imperii« (Ejderen, det romerske riges grænse). Hertil og ikke længere gjaldt kejserretten. Han havde et meget dårligt forhold til den nye hertug Christian Albrecht, der under Københavns belejring havde opholdt sig i Karl Gustavs lejr ved Brønshøj som Danmarks fjende. Da kongen i 1684 fik en anledning til det, besatte han hertugens dele af Slesvig og forenede dem med de kongelige områder af hertugdømmet. Derefter oprettede han et særligt justitskancelli på Gottorp som kongeligt regeringskontor og overret for hele Sønderjylland og understregede, at der i hertugdømmet skulle dømmes efter Jyske Lov. Den helt nye Danske Lov af 1683 blev altså ikke gjort til almindelig landslov også i hertugdømmet; men kongen nedsatte en kommission til at udarbejde en ny lovbog for Slesvig i stedet for Valdemar Sejrs lov, der nu var over 400 år gammel. 5 år efter måtte kongen imidlertid under pres fra Sverige, Tyskland og Frankrig igen udlevere de gottorpske områder til hertugen. Så var Sønderjylland tilbage under den efterhånden tilvante delte styreform, hvor styret var tysk og overvejende udøvedes af holstenerne. Scenen var ved at være klar til det næste store skift i landsdelens retsudvikling.

Efter 1683 gjaldt syd for Kongeåen stadig Jyske Lov, men under stigende pres fra tysk jura

Bortset fra Christian 5.'s 5-årige eneherredømme over Sønderjylland pegede hovedlinien i hertugdømmets udvikling gennem 1600-tallet klart i retning af mere tyskpræget jura. Det ses også af landsdelens forhold til Danske Lov af 1683. Denne velskrevne lov, som var udpræget dansk-nordisk og meget lidt påvirket af romerret, blev givet for kongeriget Danmark (altså nord for Kongeåen), mens søsterriget Norge fik sin egen Norske Lov 1687; Norske Lov gælder forøvrigt stadig på Færøerne, der jo var et norsk land til 1814. De tidligere recesser fra Christian 3., Frederik 2. og Christian 4. var heller ikke givet direkte for Sønderjylland, men blev dog som danske rigslove uden synderlig diskussion faktisk brugt også i hertugdømmet, som var et dansk len. Nogle retshistorikere skriver, at dette skete i kraft af en retssædvane; men de nævner ikke, hvorfor den sædvane ikke kom til også at omfatte Danske Lov. Forklaringen er vel ganske enkelt, at Sønderjylland efter 1658 ikke længere var under dansk overhøjhed, men et suverænt hertugdømme. Danske Lov gjaldt altså principielt ikke syd for Kongeåen; der var dog vigtige undtagelser. Den gjaldt naturligvis fuldt ud i de *nørrejyske enklaver* i Vestslesvig; de hørte jo med til kongeriget og lå under Viborg landsting. Øerne Als og Ærø var slesvigske, men hørte under Fyns stift og tilhørte dengang endnu forskellige yngre grene af kongeslægten som små hertugdømmer; disse var ikke omfattet af suverænitetssaftalen 1658 og ansås derfor stadig som danske len. Følgelig blev Danske Lov i dens fulde omfang taget i brug på disse to øer.

Desuden blev Danske Lovs 2. bog om gejtstigheden også anvendt i Haderslev provsti (Tørning len), der hørte under bispem i Ribe, ikke til Slesvig stift.

Danske Lovs 4. bog om søretten anvendtes ligesom tidligere Frederik 2.'s søret almindeligt i Sønderjylland, herunder i Slesvig by. De sydligste byer Rendsborg, Husum, Tønning, Burg og Egernførde brugte dog lybsk søret ligesom Tønder (hvis denne by endnu havde søsager).

Ellers gjaldt som hovedregel stadig Jyske Lov, undertiden kaldet »den gamle danske lov« (til forskel fra den nye D.L.). Den virkede nu meget forældet, selv om det delvis var afhjulpet ved recesserne og ved en del nye forordninger for Slesvig. Der var derfor en ret stærk trang til at bruge mere moderne ret, og nu begyndte virkningen af de tyskuddannede advokater at vise sig. På grund af hertugdømmets ejendommelige statsretlige stilling er det ikke mærkeligt, at juristerne i vidt omfang søgte at bruge den jura, de havde lært på tyske universiteter. I et stigende antal tilfælde begyndte advokater at

diske op med lange skriftlige indlæg på tysk – tilmed på Luthers højtyske, der nu var regerings sproget i hertugdømmerne – isprængt en hel del mere eller mindre korrekt latin og med henvisninger til tysk-romerske retsregler og sprænglærde tyske forfattere. Det var det rene volapyk for almindelige sønderjyder, hvad enten de talte dansk, frisisk eller plattysk.

Man finder i sønderjyske tingbøger i 1600-tallet og ind i 1700-tallet en hel del klager fra danske slesvigere over, at de ved herredstinget bliver mødt af en modpart med advokat, og at de ikke forstår advokatens tysk og latin og hans mange henvisninger til fremmed ret. I enkelte tilfælde afviste herredsfogden de lærde indlæg og en sjælden gang endda advokaten selv på grund af »utilbørlig skrivemåde«. Værre var det, at de lægdommere, som dengang medvirkede ved herredsretterne, oftest uden juridisk bistand, heller ikke forstod al den juridiske snak, selv om de kunne læse tysk. Herredsfogden var ligesom nord for Kongeåen normalt en dygtig bonde, og købstadens byfoged var oprindelig en solid borger. Men allerede i 1500-tallet begyndte man at besætte byfogedstillingerne med landsherrens egne tjenere, senere også herredsfogedposterne. Også de andre folkelige tingmænd – sandemænd og nævninger – blev trængt i baggrunden. I 1600-tallet begyndte man at besætte fogedstillingerne i Sønderjylland med fagjurister ligesom i Holsten. I kongeriget skete dette 100 år senere. Først 1736 indførtes der overhovedet en juridisk embedseksamen ved Københavns universitet; til den blev der ikke blot undervist i romerret og naturret, men også i dansk og norsk lovkyndighed, noget helt nyt. Det er næppe tilfældigt, at denne ordning i København blev gennemført af en mellemslesviger, den dygtige Andreas Hojer, præstesøn fra Karlum lidt syd for 1920-grænsen.

En kongelig forordning af 1685 og en hertugelig af 1710 forbød at bruge kejserlige notarer i Slesvig, nok mest for at beskytte landsdelens egne advokater; men 1708 forbød hertugen helt brugen af advokater ved herredsting. Alligevel trængte advokaterne ind overalt, og i Sønderjylland fik de en særlig magt netop på grund af hertugdømmets indviklede retsforhold, som de selv bidrog til at gøre endnu mere uoverskuelige. I byerne var *retssproget tysk* allerede før 1600, ligeså i Sydslesvigs herredsretter trods dansk og frisisk folkesprog. I en del nordslesvigske landdistrikter holdt dansk retssprog længere, men også her forsvandt dansk fra tingbøgerne i løbet af 1700-tallet. I takt dermed mistede lægdommerne det meste af deres indflydelse, især i Nordslesvig, hvor de normalt slet ikke kunne følge med i de tyske indlæg.

Retsplejens forfald i Sønderjylland viste sig også ved, at amtmanden efterhånden overtog en hel del af afgørelserne både i straffesager og i borgerlige sager; i andre tilfælde virkede han som en slags overinstans. Det

skete først i herrederne, senere også i byerne – undtagen den selvbevidste handelsstad Flensborg. På dette område sås tydeligt forskellen over for de kongerigske enklaver, hvor herredsfogden bevarede sin stilling som selvstændig dommer.

Også en anden tysk skik optog man i Sønderjylland efter holstensk forbillede, nemlig at indhente vejledende udtalelser fra tyske universiteter i særlig vanskelige retssager. En del af disse udtalelser, der i mange tilfælde afgjorde sagen, blev hentet fra universitetet i Kiel, som hertugen oprettede i 1665, og som bidrog væsentlig til at fortyske Sønderjylland (ligesom det af forbundsfællen Sverige få år efter oprettede universitet i Lund var med til at gøre det danske Skåne svensk). Men i mange tilfælde rådspurgte man også andre tyske universiteter, som naturligvis udtalte sig ud fra tyske retsregler, da de ikke kendte Sønderjyllands gamle danske ret.

1713 forsvandt gottorperne, men Sønderjylland blev ikke indlemmet

Det sønderjyske retsvæsen blev altså på mange måder trukket stadig længere i tysk retning. Men så kom den stund, Danmark havde ventet på siden 1658, da det omsider lykkedes at drive den gottorpske hertugslægt helt ud af Sønderjylland. Under den store nordiske krig optrådte Gottorp påny som Sveriges faste allierede og Danmarks fjende, og denne gang kunne den danske konge slå til og gøre ende på den stadige trussel i ryggen på Danmark. 1713 lod han sine tropper besætte hertugens sønderjyske områder, og ved fredsslutningen 1720 blev hans stilling som eneherre i Sønderjylland fastslået. Nu skulle man tro, at tingene endelig kom på plads, så Sønderjylland igen blev en dansk provins som før 1326, 1460 og 1658, og det forkvaklede styre i landsdelen kunne afskaffes. Det er også helt tydeligt Frederik 4.'s ønske. I 1713 måtte han dog nøjes med en foreløbig ordning, indtil der kunne sluttes fred. Ligesom ved Christian 5.'s inddragelse af de hertugelige områder i 1684 oprettedes der på Gottorp en midlertidig regeringskommission for Sønderjylland. Den skulle også være overret for både de kongelige og de gottorpske dele af hertugdømmet og skulle fortsat bruge Jyske Lov som almindelig landret, »indtil vi forordner noget andet«. Man brugte dog stadig de tyske procesregler fra landretsordningen af 1636; men kongen ønskede at indføre appel til den danske Højesteret i slesvigske sager. Det prøvede han 1718 at gennemføre i en kaperi-sag fra Helgoland; men trods gentagne påbud fra kongen nægtede de sagsøgte helgolændere at møde i København og holdt fast ved, at de kun skulle møde for overretten for Slesvig. 1722 gav kongen efter og lod sagen sende til Gottorp. – I en røverisag fra Husum amt lod kongen i

1720 indhente udtalelser fra Københavns universitets teologiske og juridiske fakulteter, skønt overretten i forvejen havde skaffet en erklæring fra Kiels juridiske fakultet. Jeg sad i landsarkivet på Gottorp med denne sags papirer og faldt der over et ret sensationelt dokument. Det var ikke bare på dansk i modsætning til alle sagens andre papirer; det var en votering i denne slesvigske sag i Danmarks Højesteret efter anmodning fra kongen (som også afgjorde sagen som indstillet af Højesteret). Det skete af og til, at kongen pålagde Højesteret at afgive en udtalelse om en sag efter at have drøftet den i lukket møde; men dette er det eneste kendte eksempel før 1920 på, at Højesteret har behandlet en slesvigske sag.

For Frederik 4. fik ikke indlemmet Sønderjylland i Danmark. 1713 havde han magt til at gøre det og ville det også. Men i de 7 år, der gik, til freden blev sluttet, kom ridderskabet atter til kræfter; det udgjorde fortsat en enhed tværs over Ejderen og ville ikke opgive den magtstilling i Sønderjylland, det havde oparbejdet i 3–400 år. Kongehusets gamle betroede rådgiver, sakseren v. Breitenau, der boede i Lübeck, fremhævede i en erklæring af januar 1721 over for fordelene ved at indlemme Sønderjylland i kongeriget en hel række modargumenter, navnlig de store vanskeligheder, kongen ville få med ridderskabet, men også at det kunne være praktisk for kongehuset at have Slesvig som et særligt område til eventuel forsørgelse af yngre sønner, hvilket for kongerigets vedkommende var forbudt i kongeloven; han glemte at nævne, at også en sådan brug af hertugdømmet kunne støde på stærk modstand hos det ridderskab, han netop havde fremhævet som den største vanskelighed ved en indlemmelse (i kongeriget var kongen jo efter 1660 fri for det adelige rigsråd som modspiller). Andre rådgivere gik ind for fuld indlemmelse i overensstemmelse med kongens eget ønske; men i den givne situation savnedes der en stærk og klartskuen dansk statsmand til at føre dette synspunkt igennem. Afgørende blev det nok, at Frederik 4. og hans hof var langt mere tyskpræget end f.eks. Christian 4. og 5., og at kongen netop i de måneder var stærkt optaget af en helt anden sag; straks efter sin dronnings død indgik han regulært ægteskab med Anne Sofie Reventlow og gjorde hende til dronning – hvilket medførte yderligere fortykning af hoffet. Tyske Kancellis embedsmænd støttede naturligvis v. Breitenaus erklæring (de var jo ikke interesserede i at afgive et stort sagsområde og dermed en del af deres magt og mulighed for gode stillinger). Enden blev, at kongen på indstillingen fra kancelliet skrev, at indlemmelsen af Sønderjylland i kongeriget skulle gennemføres »lidt efter lidt«, idet hertugdømmet i første omgang kun skulle »genforenes med kronen«, et noget uklart udtryk, som danske og tyske siden har fortolket helt forskelligt. Der gennemførtes i september 1721 en arvehyldning på Gottorp slot ved repræsentanter for de slesvigske stænder,

og Frederik 4.'s navnetræk anbragtes på alle offentlige bygninger i hertugdømmet.

Men kongens titel var stadig »Konge til Danmark og Norge, hertug til Slesvig, Holsten osv.«, altså med Slesvig som et særligt område ved siden af Danmark. Det blev også resultatet af det hele; for man nåede ikke videre, heller ikke lidt efter lidt. Den eneste væsentlige faktiske ændring i Sønderjyllands styreform var altså det, der allerede skete i 1713, nemlig en genforening af de gottorpske områder med den kongelige del af hertugdømmet og så oprettelse af nogle fælles slesvigske institutioner uden forbindelse med Holsten. I de første år var der dog tilløb til at gå videre i dansk retning. Alle slesvigske domstole fik ordre til at anskaffe en ny udgave fra 1717 af Jyske Lov i tysk oversættelse med udførlige noter. Kongen gentog også forbudet mod at bruge fremmede notarer i Sønderjylland; det blev dog ikke brugt til at udelukke holstenere og bortfaldt, da der blev udstedt en ny advokat-ordning i 1740. Denne forbød derimod at henvise til fremmed ret eller at bruge usædvanlige latinske vendinger – med lige så lidt virkning som tidligere forskrifter af den slags. 1746 blev det forbudt at indhente udtalelser fra tyske universiteter i slesvigske retssager.

Efter 1720 slog fortyskningen af retsvæsenet igennem

Gentagne forslag om at gennemføre Slesvigs indlemmelse i kongeriget eller dog at udvide Danske Lovs område til også at omfatte dette hertugdømme, at indføre appel til den danske Højesteret eller at henlægge alle slesvigske underretter med dansk retssprog under Viborg landsting blev uden resultat. Der blev heller ikke grebet ind over for det tyske retssprog i dansktalende områder. Den tyske linie i retsvæsenet fik igen overhånd. Overretten stod under Tyske Kancelli i København, der var det fælles regeringskontor for Sønderjylland og kongens del af Holsten. Herredsfogedembederne syd for Kongeåen blev efterhånden næsten udelukkende besat med tyske jurister ligesom købstædernes rådstueretter. Skønt en genforening med kongeriget efter 1713 havde været en selvfølge, gik det altså sådan, at ikke bare blev denne genforening forhindret; men der kom for alvor gang i fortyskningen, også inden for retsvæsenet, – netop efter at kongen af Danmark var blevet ene herre i hertugdømmet. Det ses tydeligt på to områder.

Inden for strafferetten havde der allerede tidligere været tilløb til at tage Karl 5.'s »pinlige halsretsordning« (Carolina) i brug i Sønderjylland; men det var første efter 1720, at Carolinas strafferegler slog igennem ved de sønderjyske domstole efter klare udtalelser fra overretten og Tyske Kancelli. Overgangen ses tydeligt i tyverisagerne. Her havde man i Sønderjylland hidtil

brugt Jyske Lovs regel om, at tyv skulle hænges (undtagen ved første gang begået tyveri under $\frac{1}{2}$ marks værdi), suppleret med en bestemmelse i Christian 4.'s reces om, at man i visse tilfælde kunne nøjes med strafarbejde på Bremerholm i København. Nord for Kongeåen gjaldt der nu lidt mildere regler efter Danske Lov. Også i Sønderjylland var der trang til en mildere kurs i mindre alvorlige tyverisager, bl.a. fordi $\frac{1}{2}$ mark nu var en hel del mindre værd end i 1241. Dertil kom, at overretten og kancelliet nu ikke blot afviste at bruge Danske Lov, men også de kongelige recesser fra tiden efter reformationen, skønt de var brugt regelmæssigt i Sønderjylland indtil 1713 som en vis modernisering af kong Valdemars gamle lov; det støttedes på ordlyden i instruksen af 1713 for overretten, der sagde, at der i Sønderjylland alene kunne dømmes efter Jyske Lov (skønt meningen hermed var at udelukke tysk og anden fremmed ret, men ikke den hidtidige brug af recesserne eller nye forordninger for Slesvig). – På denne baggrund kom man så uden egentlig lovhjemmel ind på at lade en del tyve slippe med kagstrygning (pisk) samt brændemærke, landsforvisning eller lignende, som det var fastsat i Carolina for tyverier indtil 5 gyldens værdi. Allerede i 1718 slap en kvindelig tyv i Egernførde for dødsstraf under direkte henvisning til Carolina. 1720 gik overretten ind for det samme i to sager fra Husum amt og Als. En sag fra Gram herred endte 1724 efter overrettens indstilling med kagstrygning samt livsvarig forvisning »ifølge den her indførte« Carolina; nu blev det altså sagt lige ud. En lignende sag fra Løgumkloster birk i 1725 fik samme resultat. Hermed var Jyske Lovs hovedrolle i tyverisager forbi, altså bl.a. for at undgå dødsstraffe i mindre grove tilfælde. Men derefter tog man også andre af Carolinas strafferegler i brug, bl.a. nogle straffe, der var meget strengere end efter almindelig dansk ret, og en stor del af Jyske Lovs strafferegler gik af brug; således er mandebød for drab vist ikke brugt i Sønderjylland senere end år 1700. Også mange af Jyske Lovs noget forældede procesregler blev fortrængt af tyske regler, dels bestemmelser i landretsordningen, dels bevisregler m.m. i Carolina, der dog selv havde henvend 200 år på bagen. Her kan særligt nævnes torturreglerne, der var langt strengere i Tyskland end i Danmark. I Sønderjylland brugtes tortur derfor i videre omfang end nord for Kongeåen, men sidste gang 1767 (mod nogle jøder i Flensborg); 1770 blev tortur helt forbudt for Slesvig i en forordning, som skyldtes Struense. Det er interessant, at et lignende forbud ikke blev udstedt for Holsten, fordi man der følte sig bundet af Carolina som tysk rigsløve; der gik endnu 25 år, før tortur afskaffedes i Holsten.

Geografisk skete der en anden mærkværdighed som følge af kongens overtagelse af herredømme over sønderjyske landsdele. Det drejer sig om Als og Ærø. Her blev Danske Lov som nævnt sat i kraft i sin helhed fra lovens

udstedelse 1683. Da de 4 små hertuginier på disse øer gik fallit eller uddøde i løbet af et århundrede, faldt de små len et efter et ubestridt tilbage til kongen. Han lagde dem under den fælles administration af hertugdømmet Sønderjylland, altså Tyske Kancelli, og dermed under overretten på Gottorp. Det skete for Als 1730 og for Ærø 1750. Overretten afviste nu også for disse rent danske øer brugen af Danske Lov (bortset fra kap. 2 om gejstligheden og kap. 4 om søretten), fordi det stod i instruksen af 1713, at man i Slesvig kun måtte bruge Jyske Lov; denne blev udtrykkeligt sat i kraft igen i stedet for Danske Lov ved en forordning af 1731 fra amtshuset i Nordborg. Da Jyske Lov nu virkede stærkt forældet, særligt fordi overretten som før omtalt og uden hensyn til Ærø-boernes protest også afviste at supplere den med de senere kongelige recesser, måtte man i straffesager i overensstemmelse med den nu gennemførte praksis i hertugdømmet i vidt omfang ty til den tyske Carolina, der dog var 150 år ældre end Danske Lov. – Dette virker ekstra unaturligt, fordi Danske Lov i 1700-tallets Europa havde et godt omdømme som en dygtigt skrevet og overskuelig lov i modsætning til den vidtløftige og indviklede lovgivning i sydligere lande. Tre af tidens klogeste og mest moderne herskere, Peter den Store af Rusland, Maria Theresia af Østrig og Frederik den Store af Prejsen, var inde på at efterligne Danske Lovs enkle system i nye love for deres stater, hvilket dog vist ikke blev til noget. Men i Sønderjylland måtte denne gode Lov endelig ikke få indflydelse; det sørgede Tyske Kancelli for. Dansk lovgivnings enkelhed og klarhed fremhævedes forøvrigt også i fortalen til den tyske udgave af Jyske Lov i 1717, hvor denne nu henved 500 år gamle lov pristis på bekostning af Sachsenspiegel og andre landes »Justianeischen, Canonischen und weis nicht was von ungeheuren Gesetz-Büchern«.

Resultatet af den danske konges overtagelse af Als og Ærø fra nogle små halv- eller heltyske hertuger blev altså det groteske, at den moderne og gode Danske Lov blev afskaffet på de to dansktalende øer og overvejende erstattet af en halvgammel tysk straffe- og proceslov. Det passede naturligvis de tyske jurister godt, men måtte virke helt meningsløst på øernes almindelige befolkning. Intet hekseri, kun behændighed.

Begrænset brug af romerret og livegenskab

Med Carolina kom også anden tysk-romersk ret i brug i Sønderjylland inden for strafferetten og retsplejen; men ellers fik romerretten kun begrænset indpas i hertugdømmet. Allerede 1604 udtaltes det i en hertugelig dom i en gældsbeværet fra Femern, at en påberåbt romersk retsregel ikke gjaldt i

hertugdømmet Slesvig og altså heller ikke på Femern; en lignende sætning findes i Femerns konkursordning af 1610. Også på denne oprindeligt vendiske ø gjaldt Jyske Lov subsidiært, altså når øens egen landret ikke slog til. Et indlæg 1724 i en sag ved retten i Nordborg fremhævede, at den almindelige romerret ikke kunne bruges ved en slesvigsk domstol, da Slesvig var uden for Imperium Romanum (det tysk-romerske kejserrige). Tilsvarende udtalelser kan findes i en række andre sager.

I forbindelse med romerretten kan nævnes det særlige retsforhold livegenskabet, dvs. godsejerens fuldstændige ejendomsret over hele befolkningen på godset, noget, der blev almindelig skik allerede før år 1500 i Rusland og Tyskland, ikke mindst i de forhen slaviske Østersøegne. Det havde sine rødder tilbage til middelalderens trældom og blev i den juridiske tankegang knyttet til forholdene i oldtidens romerrige med slaver og »coloni«. Det brugtes også i Holsten, især på storgodserne i de undertvungne vendiske områder øst for Kiel. Derfra fik livegenskabet senere indpas i det sydøstlige Slesvig (i vor tid Egernførde amt), hvor holstenske stormænd allerede fra middelalderen ejede store godser. Trods forbitret eller fortvivlet modstand blev bønderne i Jernved og det dengang endnu dansktalende Svans tvunget ind i dette umenneskelige system. Det skete uden støtte i Sønderjyllands love, men på grund af den hals- og håndsret (birkeret), den holstenske adel havde fået indført også på sine godser i Sønderjylland. Da underkuede bønder fandt på at rømme, fastsatte en slesvigske forordning af 1614 straf for at skjule eller hjælpe bortløbne undergivne fra adelige godser. Til slut bredte livegenskabet sig over Slien til 10 godser i Angel. Det var en voldsom forringelse i forhold til den gamle nordiske bondefrihed. Den bevarede marskbønderne på den slesvigske vestkyst, hvor der ikke var herregårde, og en del af bønderne i Nord- og Mellemslesvig, hvor de andre bønder var fæstere med deraf følgende plagsomt hoveri m.m. Nogle bønder i Sundeved førte en lang proces ved overretten for at få fastslået, at de var selvejere og ikke fæstebønder. – En lignende retssag førtes i øvrigt nord for Kongeåen af Kolding-egnens bønder mod lensmanden på Koldinghus. I Danmark var oldtidens trældom forsvundet før 1300 (tilbage har vi dog ordet »træls«). Så opstod ganske vist efter år 1400 på Sjælland, Lolland og Falster det såkaldte vornedskab. Det betød, at bønder, som havde givet sig under en herremands værn, blev ufrie i den forstand, at de var bundet til godset og kunne sælges med dette; men de kunne ikke som de livegne sælges personligt som et stykke kvæg. Vornedskabet ophævedes ved lov 1702; men 1733 indførtes for hele kongeriget bl.a. af militære grunde det såkaldte stavnsbånd, der bandt alle mænd under 40 år til godset. Tilmed var de oftest fæstere med hoveri. Stavnsbåndet var dog ikke så hårdt som livegenskabet, og det afskaffedes 1788 som led i de danske

landboreformer. Først i de følgende år ophævedes livegenskabet i det sydøstlige Sønderjylland gradvis under pres fra København; det afskaffedes helt ved en kongelig forordning af 1804.

Dele af Jyske Lov overlevede

Af Jyske Lovs middelalderlige regler brugtes endnu en hel del inden for civilretten, selv om tyske jurister i hertugdømmet rynkede på næsen ad disse gamle ting og talte hånligt om de bønder, der som lægdommere var medlemmer af retten, men i reglen ganske uegnede, fordi de ikke kunne fatte advokaternes tysk-latinske foredrag. Blandt det, som holdt sig, var arve-reglerne, herunder at en broderlod var det dobbelte af en søsterlod. Det sidste gjaldt også ved fordeling af kirkestole, som dengang var et vigtigt tegn på velstand. De ansås for fast ejendom og blev overdraget ved skøde (skrevet på »tysk« som »Schjöte«). Og skødning foregik stadig efter Jyske Lov ved lovbydning på 3 tingdage, inden ejendommen kunne sælges til fremmede. Jeg har også fundet en sag fra Helgoland 1726 om en gammel matrone, der lod sig »fledføre«; det var en slags privat forsørgelseskontrakt efter Jyske Lov. Den ærværdige lov ophævedes først i år 1900, da Tysklands borgerlige lovbog (BGB) trådte i kraft; men dens ældgamle regler om formuefællig mellem ægtefæller gjaldt fortsat for personer, der var gift før 1900, og blev derfor anvendt langt hen i dette århundrede, når der døde en rigtig gammel sønderjysk enke eller enkemand. Ved en særlig bestemmelse i BGB bevaredes endda ganske enkelte regler i Jyske Lov, bl.a. bestemmelsen om kongens (almenhedens, nu statens) ret til den frie, ubevoksede strandbred. Den har fået indflydelse på vor naturfredningslov.

Danske fejlgreb i Sønderjylland, retslige og andre

I øvrigt blev det oprindeligt danske hertugdømme ganske grundigt fortysket i løbet af 1700-tallet, så det for en tysk overklasses øjne tog sig ud som en temmelig tysk provins ved siden af Holsten, blot noget forstyrret ved »dansk indblanding« i de nordlige områder, hvor landbefolkningen ligesom i Mellemslesvig stadig talte et foragtet »plattendansk«. Man må her huske på, at holstenerne også så ned på det fattige Jylland med de store heder og det magre kvæg, som måtte drives sydpå for at få kød på kroppen i marsken. Sønderjyllands fortyskning har jo en lang forhistorie. Den omfatter ikke blot holstensk magtudfoldelse og tyske angreb, men desværre også skæbnesvangre danske fejl og til andre tider dansk svigten eller sløvhed, både i grænselandet og i København. Det gælder ikke mindst på det retlige eller

juridiske område. Det er sundt og rigtigt at undgå formalismen; men det er meget farligt at lade andre udforme en aftale eller ordning uden at undersøge, hvad der kan ligge bag en tilsyneladende uskyldig formulering. Så kan det senere vise sig, at det, der ved overfladisk læsning så ud som noget ret formelt, har tilsløret hårde og ubehagelige kendsgerninger. Vi noget troskyldige nordboere bør være vågne, når vi forhandler vigtige ting med folk fra andre lande, hvor man er vant til at bruge juridiske kunstgreb for at prøve at opnå fordele, som man ikke kunne få ved en direkte og klar aftale. Det er alt for letsindigt at berolige sig selv med, at det går jo nok, eller at det jo er en aftale mellem gentlemen. Det oplevede jeg selv noget af i 1949, da Sydslesvigsk Forening forhandlede med landsregeringens embedsmænd i Kiel inden afslutningen af Kiel-aftalen. – Ved at se på perioden 1658–1721 i Sønderjyllands historie må man i hvert fald spørge sig selv, hvorfor Danske Kancelli gang på gang trak det korteste strå i forhold til Tyske Kancelli. I Hauchs sang om mordet på Knud Lavard lyder slutningsstrofen: »O Danmark, på rænker du aldrig dig forstod. Det har du tit betalt med dit reneste blod.« Hvis man her ændrer den første sætning til: »O Danmark, på statsret du ikke dig forstod«, passer strofen ganske godt på de 50 år, der endte med Frederik 4.'s arvehyldning på Gottorp for 260 år siden.

Afgørende for den stærke tyske prægning af Sønderjylland i de næste 100 år var den nye store fejl i Danmarks grænsepolitik, der skete ved, at Frederik 4., trods faderens indskærpelse af det slesvigske spørgsmåls livsvigtige betydning for det danske rige, efter 1713 forsømte at hele det sår, det danske folkelegeme havde fået mod syd. Derved fik de dygtige holstenere adgang til at fortsætte deres målbevidste politik med at fjerne Sønderjylland mere og mere fra Danmark indtil katastrofen i 1864, da hele Sønderjylland blev revet fra Danmark ved brutal prøjsisk magt og Bismarcks drevne politiske spil.

Det er en ringe trøst, at min egen generation har begået endnu en stor fejl ved at nægte det ivrigt danske Flensborg adgang til selvbestemmelsesret efter 1945, da kongens gamle by efter sine oplevelser med Prøjsen og Tyskland fra Bismarck til Hitlers tid igen stemte stærkt dansk ved valg efter valg. Siden denne fornægtelse af vore egne landsmænd syd for grænsen har jeg noget svært ved at tage det alvorligt, når danske politikere gør sig til talsmænd for folkelig selvbestemmelse i fjerne lande.

Men der lever stadig et ganske stærkt dansk sindelag i Sydslesvig. Bag det kan man af og til skimte den gamle forskel mellem nordisk og syd- eller mellemeuropæisk retsopfattelse og menneskesyn. For 30 år siden besøgte jeg en gammel bonde i Hollingsted ved vestenden af Danevirke. Han var ivrigt dansk, selv om han ikke kunne tale ret meget dansk; allerede i 1919 var han trods tysk politiovervågning med i arbejdet for den såkaldte 3. zone, og efter

1945 var han igen meget aktiv. På hans hylde stod et smukt eksemplar af Christian 4.'s plattyske udgave af Jyske Lov. Han var ganske klar over, at han der ejede en skat. »Den og Danevirke beviser, at vi ikke er tyske, men jyder«, sagde han.

Gottfried Hoffmanns forsvundne Sønderborgkort og andre kort over byen fra 1650'erne

Af Bjørn Westerbeek Dahl

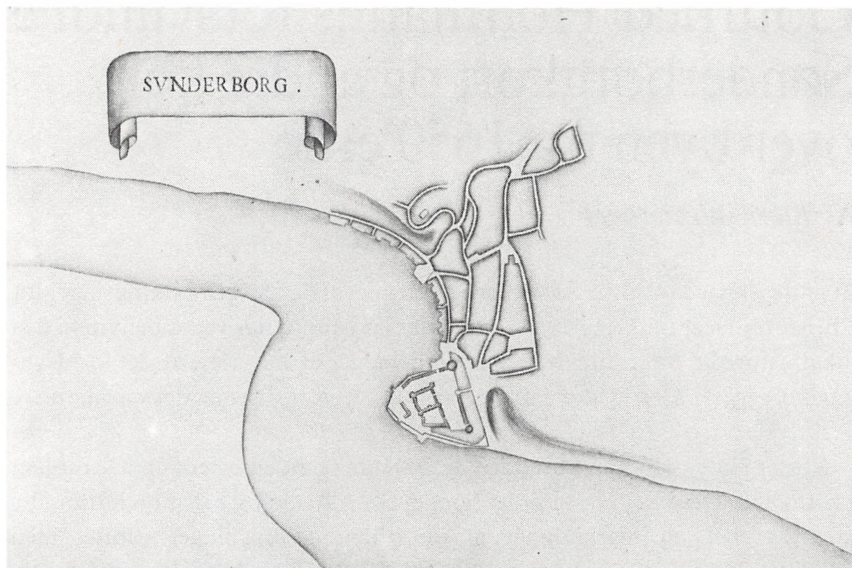
Et af de ældste kort over Sønderborg er tegnet af den tyske fæstningsingeniør Christoph Heer omkring 1660. Da kortet ikke hidtil har været benyttet i den lokalhistoriske litteratur, og nyere undersøgelser nu viser, at det sandsynligvis bygger på en ældre kortlægning af byen, fortjener det en nærmere beskrivelse.

Kortet måler 313 mm i bredden og 200 mm i højden og er i måleforholdet ca. 1:6.850. Det viser en stump af Sundeved, Allsund og hele Sønderborg by med gadenet og markeringer af de offentlige bygninger, slottet med udenværker og grave, kirken og rådhuset. Kortet er omhyggeligt udført, selv om der er en smule skævhed i proportionerne, og det giver et detaljeret billede af byens grundplan med dens gader og stræder. Kortet er konturkoloreret, således at skråningerne ved slottet og kirken er grønne, karréerne i byen røde og vandet blå.

Sønderborgkortet er indbundet i et foliebind sammen med 21 andre smukke planer over danske og norske fæstninger og byer og findes i Håndskriftafdelingen på Det kongelige Bibliotek i København.¹ For så vidt er det ikke overraskende, at kortene findes netop dér: Bindet er nemlig forsynet med et prægtigt titelblad med en lang dedikation fra Heer til Frederik 3., der efter modtagelsen har indlemmet det i sit nygrundlagte bibliotek.

Desværre har Heer ikke dateret sine kort; men da både kortet over Kronborg og Køge afbilder svenskernes udbygninger under 2. Karl-Gustav-krig (1658–1660), må de være tegnet efter fredsslutningen i maj 1660, da man fra dansk side havde kontrol med provinserne og igen kunne inspicere fæstningerne.

For en datering til før krigen taler derimod tilstedeværelsen af de skånske fæstninger Helsingborg, Malmö, Landskrona o.s.v., der gik tabt ved freden i Roskilde i 1658. Ovenikøbet er Halmstad og Varberg i Halland medtaget, skønt de blev svenske allerede ved Brømsebofreden i 1645. Det er derfor troligt, at samtlige kort, der i øvrigt har et enhedspræg med fælles målestok og udførelse, alle er kopier af andre – nu tildels tabte – kortarbejder, hvoraf en del er tegnet på basis af opmålinger fra før krigen.

Christoph Heers Sønderborgkort fra »Monumentum«. (Det kgl. Biblioteks Håndskriftafdeling, GKS 716-2°).

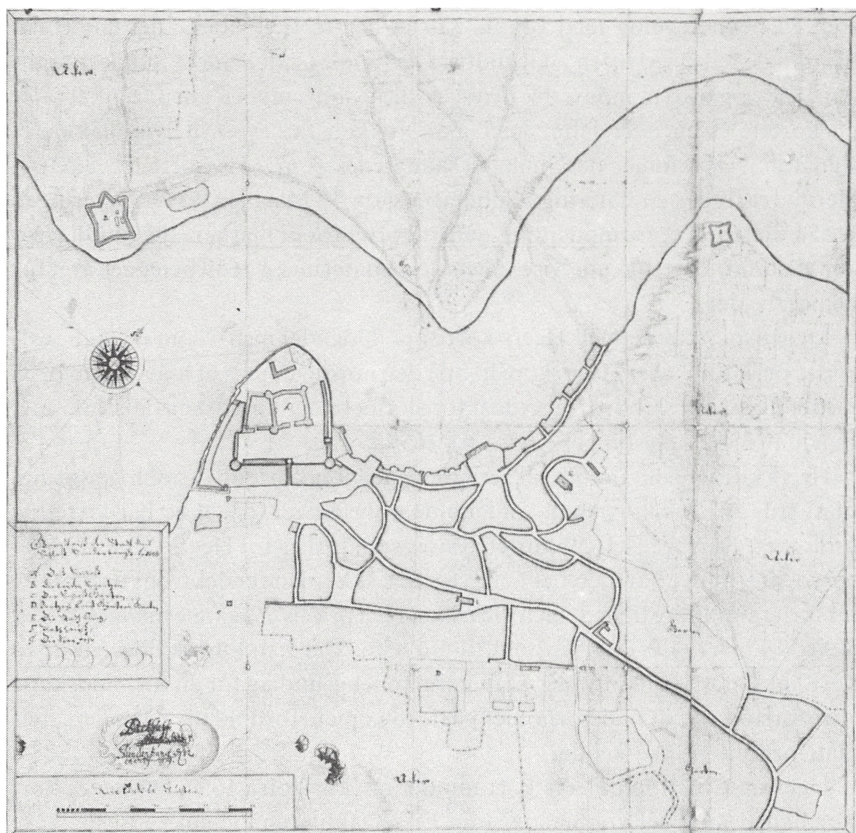
Inden der nærmere skal redegøres for forlægget til Sønderborgkortet, vil det være rimeligt at se på Christoph Heers forhold til Danmark.

Vilhelm Lorenzen, der er den eneste, der har beskæftiget sig med fæstningsbyggeriet under Frederik 3., mente, at Heer som fremmed uden nogen tilknytning til Danmark forsøgte at komme i kongens tjeneste omkring 1660 og til det formål tegnede sine 22 kort.² Denne opfattelse blev gentaget i Weilbachs kunstnerlexikon, hvor Bredo Grandjean skrev om Heer på grundlag af Lorenzens artikel.³ Hvordan Heer kunne få fat i sine forlæg, som jo måtte have en vis fortrolig karakter som militærkort, kom Lorenzen dog ikke ind på. Men det er faktisk muligt at konstatere, at Heer i en årrække var i dansk tjeneste. I en tysk præstehistorie fra 1707 findes en udførlig levnedsbetegnelse af Heer,⁴ der kan suppleres med nyfundne oplysninger fra Hans Schacks privatarkiv.

Christoph Heer blev født i Lauban i Schlesien (det nuværende Lubán i Slask) i Polen den 16. september 1637 som søn af byens evangeliske ærke diakon Johannes Heer. I 1650'erne studerede han jura og matematik ved universitetet i Leipzig og kom i 1658 til København for at studere fortifikation hos sine fætre, Georg og Gottfried Hoffmann. Fæstningskunstens praksis lærte Heer, da han med Gottfried Hoffmann rejste til Frederiksodde, det nuværende Fredericia, hvor Heer kom til at arbejde som

konduktør, d.v.s. underingeniør. Heer nævnes da også flere gange i løbet af 1660'erne i Hoffmanns indberetninger til Krigskollegiet. Det fremgår heraf, at Heer i 1662 fik orlov til at rejse til København for at besøge sin bror, lægen Martin Heer, der lige var kommet til byen.⁵ Samtidig skulle han studere Henrik Ruses nyligt påbegyndte byggeri af Kastellet. I foråret 1663 havde han en samtale med Hans Schack om detaljer i Frederikssoddes befæstning, og i 1665 ledede Heer byggeriet af fæstningsbroen over voldgraven ved Strandporten.⁶

Heers fætre må have været gode læremestre, for i 1668 dukker han op som ledende ingeniør ved Strassburgs befæstning, en af det tyske riges vigtigste forsvarsværker mod det dengang aggressive Frankrig. Da byen alligevel i 1681 måtte overgive sig til Louis 14. trods omfattende arbejder ved

Anonymt kort over Sønderborg fra 1658/59. (Det kgl. Biblioteks Håndskriftafdeling, GKS 717-2°, nr. 50).

fæstningsanlæggene i det foregående tiår, måtte Heer flygte. I de følgende år var han ingeniør ved bl.a. Heidelbergs befæstning og i Frankfurt am Main. I 1689 udgav han en begynderbog i fortifikation »Theori et Artis Praxis muniendi«, der fire år senere blev efterfulgt af endnu en lærebog »Speculum Artis muniendi«, der bl.a. indeholder en detaljeret gennemgang af Fredericias forhold i 1660'ernes begyndelse.⁷ Fra 1693 til sin død i 1701 var Heer lærer ved den sachsiske kurfyrste Johann Georg 4.s nygrundlagte kadetskole i Dresden.

Under et af sine ophold i København må Heer altså have tegnet sine kortkopier, herunder Sønderborgkortet.

Det er ikke svært at finde et beslægtet kort over byen. Ligeledes i Håndskriftafdelingen på Det kongelige Bibliotek findes en plan over Sønderborg fra 1659.⁸ Kortet måler 475 mm × 453 mm og er i måleforholdet ca. 1:2.740. Det er koloreret med rødt, blå og grønblåt og er delvis udført som en pennetegning med brunt. Kortet har to titelfelter – det ene (i det firkantede felt) med titlen: »Grundtriss der Stadt Undt Schloss Sunderborghs Aft 1658« og med et index, der henviser til syv bogstavbetegnende lokaliteter på kortet. Oven over feltet med målestokken findes en delvis makuleret signatur i løvramme, der muligvis kan tydes som »... Dietleff ... kens«. Herunder findes en datering »Sunderburg dn 12 Martij [1]659«. Dateringen 1658 i titelfeltet er formodentligt påført kortet for at markere tidspunktet for den tilstand, kortet skulle vise, mens selve dateringen 1659 betegner året for tegnearbejdet.

Lighedspunkterne med Heers kort er påfaldende, men – som det kan ses – er der også forskelle: Heers kopi har på den nordlige spids af halvøen, hvorpå slottet ligger, en skibbro, og sydøst for slottet er der antydnet en dalsænkning. Ingen af disse oplysninger findes på 1659-kortet.

Heers kort er som omtalt meget omhyggeligt udført, og der er ingen grund til at tro, at hans kort skulle indeholde oplysninger, der ikke har været på forlægget. Derfor må 1659-kortet afvises som forlæg for Heers kopi. Men det er tydeligt, at der har været et fælles forlæg. Ikke alene er der trods de omtalte forskelle stor indre lighed, men Heers kort er i præcis $2\frac{1}{2}$ gange måleforholdet af 1659-kortet (1:2.740 i forhold til 1:6.850). Det kan kun skyldes, at de to kort har haft et fælles forlæg, som har dannet grundlag for en formindskelse eller forstørrelse af måleforholdet på de to kopier i forhold til originalen, hvis måleforhold vi ikke kender.

Ligesom Christoph Heers kort minder om kortet fra 1659, har begge kort stor lighed med det kobberstik, som Erik Dahlbergh lod stikke til sin store biografi over Karl den 10. Gustavs bedrifter.⁹

Erik Dahlbergh var født i 1627, og kun tretten år gammel blev han ansat

som skriver ved den svenske administration i Pommeren og allerede på dette tidspunkt indledte han sin omfattende historisk-topografiske tegnevirk-somhed. Men først da han i 1647 blev konduktør i Demmin i Pommeren fik han egentlig tegneundervisning. Under et studieophold i Frankfurt am Main fra 1650–54 stiftede han bekendskab med den topografiske maler og kobberstikker Matthäus Merian d. y. og leverede forlæg for flere af dennes kobberstik til »Theatrum Europæum«. Samtidig modtog Dahlbergh under-visning af ingeniøren Andreas Böckler i fortifikation, geometri og perspek-tivlære, og han fik således en solid basis for sin egen virksomhed. Ved krigsudbruddet i 1656 rejste Dahlbergh til den svenske hær i Polen og var under Karl-Gustav-krigene generalkvartermesterløjtnant i den svenske hær. Under felttogene udnyttede han sine evner som tegner i rigt mål, og han nåede at få tegnet et meget stort antal kort og prospekter. Dahlberghs planer om at udnytte sit materiale til et stort illustreret værk om Karl den 10. Gustav blev taget op af den svenske formynderregering i 1663, da man afkøbte Dahlbergh hans tegninger. I de følgende år lå materialet dog hen, bl.a. fordi man endnu ikke havde fundet frem til en forfatter til teksten; men i 1667 begyndte i Paris stikningen i kobber af nogle af de mange tegninger. Med afbrydelser i 1670'erne og 1680'erne afsluttedes arbejdet af kobberstikkeren Willem Swidde i Stockholm i årene fra 1688–90. Først i 1696 udkom »De rebus a Carolo Gustavo ...« med en omfattende tekst af den tyske jurist og historiker Samuel von Pufendorf og med 124 kobbertavler.

Dahlbergh arbejdede selv med billedmaterialet i flere perioder efter krigen. Han sammmentegnede, rentegnede og omarbejdede mange af sine kladder fra krigen og indhentede oplysninger om vigtige begivenheder, han ikke selv havde deltaget i. Hvorledes Sønderborgkortet er blevet til, ved vi desværre ikke og den opmåling omkring byen, som Dahlbergh selv omtaler i sin dagbog, må henvise til afstikningen af de svenske skanser på Sundeved og ikke en egentlig opmåling af byen.¹⁰ En kladdetegning til kobberstikket har været eftersøgt uden held i de svenske biblioteker og arkiver, og den må nu anses for tabt.

Kobberne til Pufendorfs værk blev som omtalt for en stor del stukket i Frankrig af datidens dygtigste kobberstikkere. Desværre er Sønderborg-kortet heller ikke signeret, men i Bibliothèque National i Paris formoder man, at det er udført af kobberstikkeren Noël Cochin (f. 1622 – muligvis d. efter 1685). Kortet hører i så fald til den gruppe plancher, der blev sendt til Paris i 1667 og som Dahlbergh selv ledede stikningen af. Rammen er dog muligvis udført af datidens førende ornamentstikker Jean Le Pautre.¹¹

Dahlberghs forlæg fortaber sig således i uigennemtrængelighedens mørke; men det er sandsynligt, at han har benyttet sig af det danske kortmateriale,

Udsnit af kobberstik af Samuel von Pufendorfs *De rebus a Carolo Gustavo ... gestis*, Nürnberg 1696, muligvis stukket af Noël Cochin efter Erik Dahlbergs kladdekort over Sønderborg omkring 1667. (Her gengivet efter løsblad i Det kgl. Biblioteks kortsamling).

som han har kunnet få fat på i Sønderborg. At han skulle have rekvireret kort fra Danmark efter krigen – som han gjorde med visse polske tegninger – synes derimod ikke sandsynligt. Endnu mindre rimeligt forekommer det, at Dahlberghs nu forsvundne kladde skulle være forlægget for det anonyme 1659-kort og Heers kort.

Det er derimod mere rimeligt at tænke sig, at Heer har benyttet et ældre dansk kort og her kommer hans to fætre, Georg og Gottfried Hoffmann, ind i billedet: Vi kender ikke meget til Georg Hoffmanns kortproduktion, der tilsyneladende indskrænker sig til et nu tabt kort over Frederiksodde fra 1649.¹² Derimod er oplysningerne flere omkring Gottfried Hoffmanns kortlægninger, selv om hans arbejder fra disse år kun kan følges indirekte.

Den 21. januar 1661 søgte han Krigskollegiet om at få afregning for sin løn i de foregående fire år. Her nævner han, at han før krigen har foretaget »Auffmessung der meisten Vestungen«. ¹³ I en liste over Krigskancelliets kortsamling fra 1680 opremses ialt 43 kort over danske byer og landsdele, heraf var de 20 tegnet af Gottfried Hoffmann. Blandt de byplaner han havde tegnet var bl.a. Ribe, Kolding og Varde; men der er i listen ingen oplysninger om noget Sønderborgkort. ¹⁴ Alligevel er det ikke urimeligt at forestille sig, at Hoffmann også har aflagt Sønderborg et besøg.

Gottfried Hoffmann var kommet til Danmark omkring 1647, og efter at have været under broderens »streng kommando« ¹⁵ indtil 1651, arbejdede han ved Frederiksoddes befæstning til 1653, hvor han blev udnævnt til ingeniør og forflyttet til Skåne. Her blev han tilknyttet Helsingborg fæstning, hvor han opholdt sig til krigsudbruddet i 1657. Under 1. Karl-Gustav-krig udnævntes han til kaptajn og deltog under Axel Urup i felttoget i Skåne i vinteren 1657/58. Efter Roskildefreden kaldtes han til København, hvor han befandt sig under belejringen og bl.a. havde opsyn med den københavnske vandforsyning. Efter krigen blev han i 1661 igen ingeniør i Frederiksodde. ¹⁶ Imellem sine mange gøremål har Hoffmann altså rejst land og rige rundt og foretaget opmålinger af i hvert fald de fleste danske fæstninger. Desværre er kun ganske få af hans kort bevaret. På Det kongelige Bibliotek i København findes bl.a. et Nakskovkort og et kort over Bornholm fra 1650'erne, der begge har stor ydre lighed med Hoffmanns kort over Frederiksodde. Selv om Hoffmann kun sjældent signerede sine kort, har han – som det er påvist andetsteds – benyttet en helt speciel teknik, som røber ham: Selve kortbilledet har han tegnet i hånden og koloreret på sædvanlig vis; men navneoplysningerne har han ofte ladet trykke ind på kortet med et håndstempel, ¹⁷ Også Christoph Heer har anvendt denne »typetrykteknik«, som det også kan ses af titlen på hans Sønderborgkort og de øvrige kort i håndskriftet.

Der synes dog ikke at være bevaret noget Sønderborgkort fra Gottfried Hoffmanns hånd. Men det betyder naturligvis ikke, at han ikke *kan* have været i Sønderborg i løbet af 1650'erne og dér tegnet et kort over byen. Dette kort kan have været i Hoffmanns kortsamling, som vi kender lidt til fra et brev fra Hoffmann til Hans Schack, dateret Frederiksodde 24. marts 1663. Det ses heraf, at Hoffmann har fået ordre til at tegne et kort over København og sende det ind til Krigskollegiet så hurtigt som muligt. Da Hoffmann på dette tidspunkt ikke havde arbejdet ved Københavns befæstning i over halvandet år, kan det kun betyde, at han har haft en kortsamling, som også Krigskollegiets præsident kendte og værdsatte. At der også heri har været genparter af Hoffmanns tidligere kortproduktion synes højst sandsynligt. ¹⁸ Og at disse kort har været kendt – og er blevet kopieret af Gottfried

Hoffmanns fætter og nærmeste arbejder, Christoph Heer, må være hævet over enhver tvivl.

Det kan heller ikke udelukkes, at den sønderborgske hertug har haft en genpart af kortet, som Erik Dahlbergh har fået fat på under krigen og således har kunnet benytte som forlæg for sit kort til Pufendorfs værk. I andre tilfælde ved vi, at Dahlbergh har kendt til dansk kortmateriale: Da svenskerne i oktober 1657 erobrede Frederiksodde, fik de samtidig fat i de danske projekter til byen – måske det ovennævnte kort af Georg Hoffmann fra 1649. Det er i hvert fald den eneste forklaring på, at Dahlbergh kunne udsende sit Fredericiakort med ind tegnede gadelinier og kanalforløb, der aldrig kom længere end til tegnebrættet.

Også 1659-kortet kan have sine oplysninger fra Hoffmanns kort eller genparten af det i det hertugelige arkiv, selv om tegneren selv har suppleret forlægget med svenskernes skanser fra september 1657.

Det er derfor sandsynligt, at den anonyme tegner i 1659, Christoph Heer og Erik Dahlbergh alle bygger på en eller flere genparten af et nu forsvundet kort over Sønderborg, tegnet af Gottfried Hoffmann i 1650'erne.

NOTER

1. Det kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Gammel kongelig Samling, 716–2°. Efter titelbladet kaldes det ofte »Monumentum«.
2. Vilhelm Lorenzen: Problemer i Københavns Historie 1660–1757 belyst ved samtidige Kort. Historiske Meddelelser om København, 3. række, 5. Bind, København 1942–43, s. 173ff.
3. Weilbachs Kunstnerleksikon, 1. Bind, København 1947, s. 497.
4. G. Hoffmann: Lebens-Geschichte aller evangelischen Pastorum Primariorum, die ... in ... Lauban gelehret und geleben haben, Lauban 1707, s. 194–215.
5. Om Martin Heer se: August Hirsch: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeit und Völker, Band 3, Berlin 1931, s. 117.
6. Rigsarkivet. Privatarbiver. Hans Schack, 6262, A 1, Breve fra Gottfried Hoffmann, 26/8/1662, 15/9/1663; breve fra Dietrich Busch, 30/5/1665 og 6/6/1665.
7. Behandlet i: Bjørn Westerbeek Dahl: Christoph Heers beskrivelse af Fredericia fra 1660'erne. Vejle Amt Årbog 1981, Vejle 1981, s. 72–86.
8. Det kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Gammel kongelig Samling, 717, nr. 50.
9. Samuel von Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo ... gestis, Nürnberg 1696. Oplysningerne i det følgende om Erik Dahlbergh bygger på: Börje Magnusson: Svenska teckningar: 1600-talet: en konstabok från Nationalmuseum, Stockholm 1980, s. 45ff.
10. Dahlbergh omtaler under den 10. september 1657: »[Til Sønderborg] hwarest jag afstack nagre wärk så och een Skantz opå Jutlanske sidan wedh innlopet för hamnen«. (Erik Dahlberghs Dagbok (1625–1699) utgifven med indledning af Herman Lundström. Uppsala 1912, s. 110.
11. Bibliotheque Nationale: Inventaire du fond français: Graveurs du XVIIIe siecle par R.-A. Weigert, vol. 3, Paris 1954, s. 85; Börje Magnusson: Anf. arb., s. 56.
12. Erik Husted: Til rigernes forsvar, gavn og bedste: Fredericia som garnisonsby i 300 år, Fredericia 1979, s. 11.

13. Rigsarkivet. Landetaten. Krigskollegiet. Indkomne breve 1661. Brev fra Gottfried Hoffmann 21/1/1661.
14. Rigsarkivet. Landetaten. Krigskancelliet. Indkomne sager 1680, nr. 326.
15. Som 13.
16. Se Bjørn Westerbeek Dahl: Anf. arb., s. 83.
17. Se Bjørn Westerbeek Dahl: Ophavsmanden til Daniæ-Norvegix-kortet i Det kongelige Biblioteks Kortsamling. Fund og Forskning 1982.
18. Som 6. Brev fra Gottfried Hoffmann, 24/3/1663.

Christian Outzen på Roost Fogedgård (1732–1809)

Cand. jur., husfoged i Haderslev vesteramt og ridefoged i Nørre Rangstrup herred

Af *H. P. Jensen*

De store Rooster

Undertiden kan man møde spørgsmålet, om der aldrig har været adel og herregårde i Nørre Rangstrup herred. Svaret er, at det har der næsten ikke.

I 1200- og 1300-tallet var der et tilløb i Roost til fastboende adel, der endda anlagde de store borge Nørrevold (eller Arnsholm) og Søndervold. Det var tilmed meget kendte slægtsnavne, der en tid havde tilknytning til Roost, som slægterne Skram, Munk, Limbek og Sappi. I slutningen af 1300-tallet forsvinder de imidlertid ud af billedet, sandsynligvis en følge af Valdemar Atterdags krige, der også nåede ud til det afsides Vestslesvig. Om de kendte navne er sunket ned til at være lavadel eller almindelige bønder og således fortsat på egnen, kan der kun gisnes om.¹

Et voldsted i Bevtoft sogn nævnes i Bevtoft sogns præsteindberetning i 1638 med en forbindelse til adelslægten Mule. Herom vides dog næsten intet i modsætning til Roost, hvor temmelig mange middelalderlige dokumenter og de store voldsteder giver vidnesbyrd om et adelsvælde.

Men mærkeligt nok stammer flere slægter, der er adlede i nyere tid, fra Nørre Rangstrup herred. Mest kendt er slægten Rostgaard, der tog navn efter den store gård i Roost. Hans Rostgaard indlagde sig megen fortjenste under Svenskekrigen 1658–60, og hans søn Frederik Rostgaard blev adlet i 1702.

Slægten Bertelsen, der ved Troels og Lorentz Bertelsen var herredsfogeder i Nørre Rangstrup herred 1676–1746, blev siden ophav til den adlede slægt Cederfeld de Simonsen med stamhuset Erholm og Søndergaarde. Endelig stammer slægten Oxholm fra Toftlund, hvor en stamfader var degn, og hvor slægten endnu lever ved familien Oxholm i Götterup. Det kan også nævnes, at to herredsfogeder, der i kortere perioder beklædte embedet som herredsfoged i Nørre Rangstrup herred, hørte til familier, der af en eller anden mærkelig grund blev adlet så sent som i midten af 1800 tallet. Det var henholdsvis slægterne von Wardenburg og von Stemann, den sidste spillede en ikke ringe rolle helt op i vore dage.

Mange gårde på egnen har haft tilknytning til kendte borge og slægter i

Luftfoto fra 1964 af voldstedet Nørrevold eller Arnsholm i Arrild enge, et af Sønderjyllands største middelalderlige voldsteder, siden 1974 under arkæologisk undersøgelse.

Voldstedets bygherre, Valdemar Sappi, ejede 10 ottinger jord i Roost og antageligt har der bestået en forbindelse til Roost bys største gård, den senere Fogedgård.

forgangne tider, men det var som fæstegods under Tørning, Ejsbøl ved Haderslev, Tovskov ved Sommersted eller under grevskabet Schackenborg i Møgeltønder.

Det er imidlertid ikke nødvendigt at have adel for at have en herskende klasse eller blot herskerslægter. Magt beror i reglen på en blanding af penge, god forstand og tilstrækkelig hårdhændethed. Magt vil altid findes og menneskenes børn har det ved sig, at de gerne vil give den videre til deres børn. Det er sådan adel kommer op.

I Nørre Rangstrup herred var Roost den absolut bedste by med god høj kornjord og vældige enge, der gav sommergræsning og vinterhø til sønderjysk

landbrugs største aktiv: store kreaturbesætninger. I Roost fandtes pengene både som indtægter og formuer. Nogle få slægter holdt styr på det hele og sig selv, og hårdhændetheden forklædtes som embeder med myndighed fra kongen. Ingen slægt illustrerer det bedre end en slægt, der nu er helt forsvundet fra egnen, Outzen slægten i Roost. Gennem tre århundreder fra cirka 1500 til ca. 1800 frembragte den 10 herredsfogeder og birkedommere, 3 toldere, 1 skovrider og 3 præster foruden giftermål ind og ud af slægten til lignende standspersoner.

I tidens løb ejede Outzen slægten først og fremmest Roost Fogedgård, der formentligt har andraget omkring 540 hektar på dens højdepunkt,² Musvang i Toftlund sogn, Møllegården i Toftlund og Hyrup skov. I perioder havde den af egnens større ejendomme fæstet Gjelstoft under Gram gods, Nitriskjær og Gammelskov i Agerskov sogn og ved sidegrene af slægten Brøns mølle, Toldergården i Brøns og Holmgaard ved Brøns.

I de tre århundreder var den i slægt med og indgiftet i de kendte storbondeslægter Astrup i Brøns sogn, Nissen på Hajstrupgård i Bylderup sogn og mange flere. Slægten var ikke alene rig på jordegods, men også på penge, og den forstod at bruge dette værktøj på rette tid og sted. Den forstod også det nødvendige i uddannelse og viden, flere af dem studerede og fik juridisk embedseksamen. De talte og skrev flydende dansk og tysk. Som unge var de ofte ude at rejse for at se verden. De levede med maner. Det store stuehus på Fogedgården står endnu, men møbler og papirer er enten spredt for alle vinde eller gik tragisk til ved en brand i 1848.³

Outzen slægten holdt sig noget afsondret, en slags fornemhed. Der er meget lidt overleveret om slægtens indre liv, få var rigtigt venner med dens medlemmer. De drak vin, fik tøj syet i købstæderne, holdt standsmæssige køretøjer. Venne- og bekendtskabskredsen var ligestillede, og dem var der ikke mange af på egnen, de måtte søges på store gårde og i købstæderne.

Outzen'erne havde sans for mere end dagen og vejen. Prægtige epitafier og gravstene fortæller om flere af dens navne. Rundhåndede gaver til sognekirken i Arrild berettes der endnu om på kirkeloftets bjælker og i kirkebogen, men underhånden skumledes der over magtbrynde og »indhalenshed«, det sønderjyske udtryk for begærlighed efter penge. Outzen slægtens magt beroede på penge og jord og embede, dens minde findes i tingbogen, men ikke i slægtsbibler, breve og dagbøger.

Det er næsten ikke at forstå, at en så betydningsfuld slægt helt er forsvundet ud af vor egns historie, men væk er den. Tilmed var den kun en af mange stærke og indflydelsesrige slægter over hele herredet, men særligt i Roost. Disse slægter fik et navn med på vejen af pastor Anders Th. Ørbech, sognepræst i Arrild sogn, også et sagnomspundet navn. Han kaldte dem »de

store Rooster«, og Jørgen Fausbøl på Branderup mølle, selv ud af en lignende slægt på Mandbjerg skrev, at disse »store Rooster« havde siddet slægtled efter slægtled på deres stavne og nydt alle livets goder.

Slægten Outzen

Adelstiden i Roost udløb i slutningen af 1300-tallet. Man kan følge nogle slægtninge til de kendte navne på de to borgsteder, men de bor andetsteds i landet og interesserer sig kun for denne egn i forbindelse med den kongelige lensmand Valdemar Sappis store og komplicerede dødsbo.

Få årtier senere begynder en storbondeslægt på Rømet i Toftlund sogn at gøre sig gældende i Nørre Rangstrup herred. Foruden den gode Rømetjord ejede den Musvang, der var en typisk enggård. I skatteværdi var den samlede ejendom ansat til 2 plove eller en sjettedel af hele Herrested eller Toftlund sogns skatteværdi, hvilket er ret enestående.

Den første kendte af slægten er sandsynligvis født i slutningen af 1300-tallet og kan muligvis have heddet Holden Pedersen. Hans søn hed Peder

Voldstedet Søndervold i Roost enge, Arrild sogn, i modsætning til Nørrevold stærkt forstyrret i århundredernes løb. Om dette voldsted har haft tilknytning til en bestemt gård i Roost, har endnu ikke kunnet afgøres.

Holdensen og var herredsfoged i Nørre Rangstrup. Han solgte Rømet med Musvang i 1444 til klosteret i Løgum og flyttede en halv snes år senere til en anden af klosterets gårde, der kan have omfattet hele Branderup og Refslund. Sønnen Hans Pedersen i Branderup efterfulgte ham som herredsfoged og sønnen Tersten Pedersen i Roost blev sandemand (en slags domsmand, der skulle udfinde sanden, d.v.s. sandheden på tinge).⁴

Tersten Pedersen kan muligvis have været gift med en datter af en Skytte Owe i Stenderup, der optræder som vidne ved Peder Holdensens ejendomsalg til klosteret. Stillingsbetegnelsen kunne tyde på en hertugelig embedsmand som vildtfoged eller skovfoged. Benævnelsen alene ved fornavn tyder også hen på en fremtrædende personlighed. Tersten havde flere børn, her nævnes kun Owe Terstensen, der ejede den senere Fogedgård i Roost og muligvis også Roostgård. Han må være født endnu i 1400-tallet og har levet til henimod midten af 1500-tallet, idet han er nævnt i et skatteregister i 1542.

Owe Terstensen lod sine sønner døbe med efternavnet Owsen eller Outzen. En af dem hed Mads. Han ejede Roostgård og blev stamfader til den berømte Rostgaard slægt. En anden, Hans, fortsatte på Fogedgården og blev herredsfoged. Han levede fra 1518 til 1589 og nød stor bevågenhed hos amtmænd og hertuger. Han siges således at have modtaget træbestanden i Hyrup skov som en hertugelig gunstbevisning.

Det er før kirkebøgernes tid, og af Hans Outzens børn kendes egentlig kun sønnen Hans Outzen den Yngre, der levede fra 1556 til 1609. Det er sandsynligt, at der har været flere børn, der kendes samtidigt en Jes Outzen i Roost. Meget tyder på, at en datter, hvis navn ikke kendes, har været gift med herredsfogeden i Hviding herred Anders Nielsen, der levede fra omkr. 1543 til 1620. Hans Outzen den Yngre var gift med en datter af herredsfogeden i Slogs herred Hans Nissen på Hajstrupgård, der var søn af den berømmelige herredsfoged på Urnehoved ting, Nis Henriksen, der måtte flygte for livet med pileskud i kappen.⁵

Hans Outzen den Yngre og hans hustru Marin eller Maren lod sig minde på en stor smuk gravsten, der ligger i indgangen til Arrild kirke. Stenen bærer Outzen slægtens våben: En okse. Dette våben antog Rostgaard slægten også, da den blev adlet, og med god grund, da den jo egentlig var ud af Outzen slægt.

Hans Outzen den Yngre havde efterfulgt faderen i embedet som herredsfoged i Nørre Rangstrup fra faderens død i 1589 til sin egen død i 1609. Som foged fulgte derefter en svigersøn, Jørgen Frederiksen, der var gift med en datter af Hans Outzen den Yngre, men hvis navn ikke kendes. Jørgen Frederiksen var foged til 1640 og efterfulgtes derefter af en Hans Hansen, der må have været søn af Hans Outzen den Yngre, men som mærkeligt nok ikke

findes med Outzen efternavnet. Hans nøjagtige årstal kendes ikke. Det antages, at han er død omkring 1657.

Årene fra 1658 til 1661 var strenge krigsåre i hele Nordslesvig. Først i 1662 var der skifte efter salig Hans Hansen og en Maren Hanses. Hvem hun var,

Arrild kirke, hvor inskriptioner og gravsten minder om den betydningsfulde Outzen slægt.

Gravsten over Hans Outzen (1556–1609) herredsfoged i Nørre Rangstrup herred og hustru Marin eller Maren, født Hansdatter fra Hajstrupgård. Stenen ligger i kirkens dør som fodsten. Hans Outzens våben (en okse) er skjult. Marin Hansdatters slægtsvåben (en springende hjort med en slange i munden) er endnu tydeligt.

kan heller ikke nøjagtigt afgøres. Hun kan have været Hans Hansens kone, men muligvis også hans moder, der kan være død i en høj alder. Der foreligger et meget omfattende og velbevaret skiftedokument, der tilskøder Fogedgården i Roost og Musvang med alle tilliggende til en ny Hans Outzen, der kommer fra Brøns og er søn af herredsfoged Hans Andersen, der igen er søn af herredsfoged Anders Nielsen, der tidligere er nævnt. Tilmed havde denne Hans Outzen også en slægtsforbindelse til Roost slægten på mødre side, idet denne var af Nissen slægt på Hajstrupgård. Slægtsskabet har således sandsynligvis været dobbelt, og i hvert fald har manden fra Brøns båret Outzen navnet. Af familiemæssige grunde kan han have været forudbestemt som tronarving til herligheden i Roost. Herpå tyder også hans våben, der bestod af Outzen slægtens okse og Hviding slægtens halve lilje og to roser.

Der udspandt sig en heftig arvestrid; men Hans Outzen fra Brøns havde kongelig bevågenhed og har sandsynligvis været meget pengestærk og kunnet udnytte konjunkturerne efter den forfærdelige svenskekrig. Han fik sin vilje både med hensyn til gårdene og en anpart af Hyrup skov. Han forblev boende i Brøns og sad i lange tider på en række embeder i begge herreder Hviding og

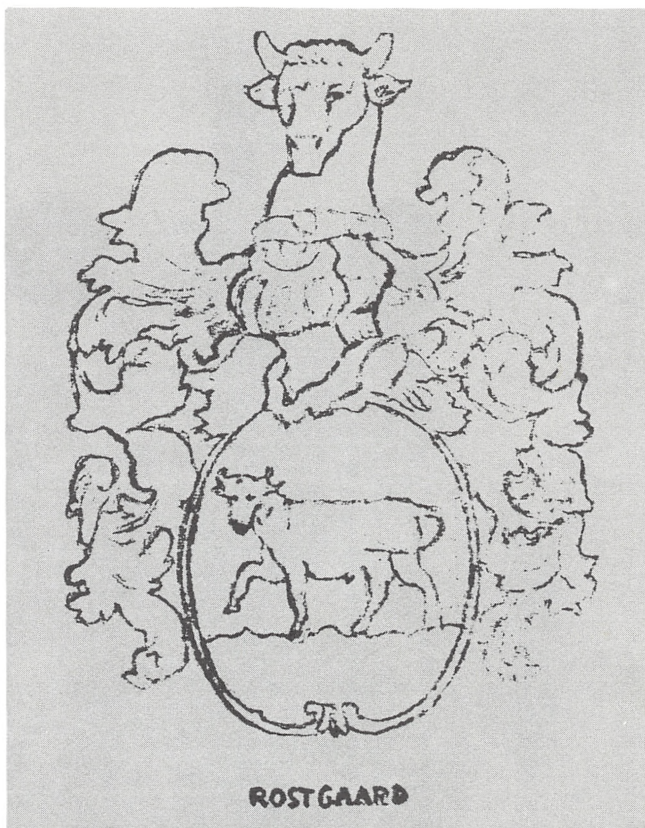
Nørre Rangstrup. Han fremtræder ved mange lejligheder som en myndig og selvbevidst mand og lod sig minde sammen med hustruen Dorthe, født Jesdatter og sandsynligvis herredsfogeddatter fra Frøs herred, ved et smukt epitafium i Brøns kirke. Man fornemmer, at de store har kendt hinanden.

Der var mange børn i Hans og Dorthe Outzens ægteskab, her skal kun nævnes sønnen Detlef Outzen, der var født omkring 1650. Han efterfulgte faderen på de mange gårde i Brøns og Roost og i en del af embederne, han var således ridefoged i mange år i begge herreder. Alt tyder på, at han har været meget velhavende. I de vanskelige efterkrigsår, hvor mange gårde lå øde, d.v.s. ubeboede og udyrkede, drev han en regulær forretning ved at fæste sådanne gårde af kongen mod at beslå dem med besætning og inventar og i det hele taget bringe dem på fode igen. Det gjaldt så store gårde som Nitriskjær og Gammelskov i Agerskov sogn, Gjelstoft i Gram sogn og antageligt også Møllegården i Toftlund by.⁶ En del af jorden var faldet i hede igen, og Gjelstofts enge var stærkt vandlidende, fordi sluser og grøfter ikke var passede. Detlef Outzen magtede let disse investeringer, der gav stort udbytte.

Detlef Outzen var gift med Herlich (Helvig) Høyer, præstedatter fra Ladelund i Sydslesvig. Sandsynligvis er han den af alle Outzener, der har siddet i de tryggeste kår. Han var som sine forfædre højt agtet. I årene 1677–79 var han således midlertidig amtsskriver i Løgumkloster amt, og han nød ved sine mange ejendomstransaktioner en helt usædvanlig bevågenhed hos konge og embedsmænd.

Endelig kan man indirekte erfare om et ganske bestemt virke, Detlef Outzen har udøvet. Både hans forgængere og hans efterkommere har sikkert også dyrket pengeudlån; men hos ham kan det eftervises på papiret. Da Haderslev amt i begyndelsen af 1700-tallet søgte at få bund i de mange skatterestancer helt fra svenskekrigenes dage, måtte skyldnerne afgive oplysninger om deres samlede gældsforhold. Her ses ridefogeden i Roost nævnt gang på gang og med betydelige beløb. Man kan undre sig over, hvordan slægtens rigdom på kapital er kommet til veje; men vitterligt er det, at her støder vi på en af de bondebankiers, der gennem århundreder har varetaget pengeformidlingen helt op til den tid, hvor banker og sparekasser vandt indpas også på landet. Investeringer på spekulation i »ødegårde« er allerede nævnt, men Detlef Outzen forstod også at holde den store gård i Roost i orden. Den var sommer og vinter beslået med en stor besætning af stude. Der blev dyrket en del havre til hestene, og der var formodentlig malkekøer og svin til gårdens eget betydelige forbrug, men næppe med salg for øje. Roost Fogedgård var hovedkvarter for Detlef Outzens virke. Den var en stor firlænget bygning om en meget stor gårdsplads, hvor der var mødding.

Slægten Rostgaards våben, en okse, er en fortsættelse af Outzen-slægtens våben.

Der kunne køres direkte gennem bygningerne gennem to store porte. Som vanligt var, udgjorde stuehuset den ene længe.

Indhuset eller stuehuset er den dag i dag imponerende. Det har aldrig kunnet siges med sikkerhed, hvornår det egentlig er bygget. Meget taler for, at det er Detlef Outzen, der enten har bygget gården op fra grunden eller ombygget et ældre stuehus. Tømmeret hentedes i egen skov i Hyrup, og ældre bulhusvægge erstattedes af grundmur. Den lange facade til haven blev brudt af en stor frontispice. Omtrent samtidig skal den Rostgaard Evaldske gård have fået bulhusvægge erstattet af teglstensmur. Roost by er hurtigt kommet til kræfter efter krigen. På Fogedgården nævnes i 1706 et »Kongens kammer«, et middelalderligt levn fra den tid, hvor Kongen rejste på »gæst« i alle sine riger og lande og skulle have husly og forplejning, hvor han kom. At dette »Kongens kammer« netop fandtes på Fogedgården, giver et interessant

Epitafiets nedre del med indskriften: Denne Taffle haffuer Hans Outzen og sin Kiere Hustru Dorte och daatter ladet opsette 1668.

fingerpeg om gårdens betydning helt ned i middelalderen og måske endnu længere tilbage.⁷

Detlef Outzen havde sind for andet end sit eget. En loftsbjælke i Arrild kirke fortæller, at kongelig majestæts ridefoged i Hviding og Nørre Rangstrup herreder i 1700 lod disse bjælker oplægge. Kirken har altså fået nyt loft.

Detlev Outzen døde i 1721 og efterfulgtes af sønnen Hans Outzen på Roost Fogedgård og på Musvang. Han blev husfoged i hele Haderslev vesteramt, et meget stort embede. Hans Outzen var gift med Anna Mechlenburg, datter af sognepræsten i Arrild, Christian Mechlenburg. En af hans brødre, Christian, blev sognepræst i Toftlund sogn, og en søster Ingeborg blev gift med sognepræsten i Branderup sogn, Nicolaus Freuchen, senere provst i Nørre Rangstrup herred.

Hans Outzen var født i 1687 og døde som 68-årig i 1755. Blandt hans mange hverv ofrede han særligt kirkevæргеembedet ved Arrild kirke omhu. I hans tid fik kirken nye klokker efter en stor indsamling, som han ydede et klækkeligt bidrag til. En anden bjælke i Arrild kirke fortæller, at i 1747 lod kirkeværgen Hans Outzen af Roost lofter og pulpitur »staffere«, d.v.s. male og dekorere.

Ridefoged i Hviding og Nørre Rangstrup herreder Hans Outzen i Brøns' portræt på epitafiet. Ansigtstrækkene siges at have været karakteristiske for Outzen slægtens mænd.

Hans Outzen var en moderne indstillet mand. I hans tid begyndte Roost så småt at udskifte fællesjorden og begyndte med at dele en fælleshede i 1723. Det er meget tidligt sammenlignet med andre egne af Sønderjylland, og eksemplet dannede hurtigt skole.

Det er bemærkelsesværdigt, at Hans Outzen lod to af sine børn studere. Den ældste Detlef, født 1725, blev cand. jur. og i 1749 advokat. Senere blev han birkefoged i Løgumkloster birk og købte Fårgård, hvor han døde i 1783. Hans søn Hans Outzen blev efter en embedsmandskarriere herredsfoged i Slogs herred fra 1798 til 1804, det herred, hvor Nis Henriksen havde været foged. Ringen sluttedes.

Den yngre søn Christian Outzen, den anden af Hans Outzen på Roost Fogedgårds studerede sønner, var født i 1732, og det er ham denne artikel egentlig handler om.

Christian Outzen (1732–1809)

Da Christian Outzen blev født, var der gået mere end 300 år siden hans slægt trådte ind i historiens lys og blev bevaret på prent. Han var den 11. i rækken, siden Peder Holdensens fader havde ejet Rømet i Toftlund sogn, og ni af disse slægtled havde levet og ejet gård og jord i Roost. Når hans forfædre nævntes i

ord eller bogstav, skete med titel af kongelig foged. De tiltaltes på dansk med Hr., på latin som Dominus eller Domine og siden hen på fransk som Monsieur, og der hæftedes smigrende tillægsord på dem som »fornehme mand«, velfornemme og højædle. Man beundrede dem, smigrede dem, var vel også noget bange for dem. Kun få var venner med dem eller kendte dem meget godt. Der var anstand og afstand. Ligemændene søgtes uden for hjemstavnen. Den kongelige nåde dryppede jævnlige på dem. I 1697 havde deres gård endda fået frigårdsrettigheder. De havde haft jord, penge og indflydelse nok til et adelsskab; men det har alligevel aldrig ligget for. De var selvbevidste bønder, men nok en herskerslægt, som vi aldrig hverken før eller siden har haft det i Nørre Rangstrup herred.

Et gammelt spørgsmål i alt bondeliv er, hvor længe en slægt kan holde sig

Fra engang i 1500-tallet hørte træbestanden i Hyrup skov til Outzen slægtens besiddelser. Billedet viser den skoveng, der fra øst skyder sig ind i skoven. Hovedindgangen til skoven lå forhen i nordkanten af engen og ikke som nu overfor udflyttergården, der sædvanligvis kaldes Fliegenheim.

sund. Utallige gange er der begyndt med en slider, en sparer og en samler. Som oftest er der sluttet med en spreder. Træerne er ikke vokset ind i himlen. Det hele er ikke endt på én hånd. Sådan skulle det også gå Outzen slægten, så mange og stærke grene, der end engang var på dens stamtræ. Om husfogeden Christian Outzen har haft flest penge og mest jord kan vanskeligt afgøres, men ingen af hans forfædre nåede den indflydelse, han fik lov at udøve i henimod fyre år, som den mand der drev udskiftningen igennem i Haderslev Vesteramt. Hans virke lod det store vesteramt skifte karakter. Lyngherrederne, som pastor P. Rhode skrev om i 1775 i Haderslev Amts Beskrivelse, blev nyopdyrkede. Landsbyerne blev tvunget udover de store øde overdrev, handel og håndværk fik grobund. Fællesskabets ophævelse skabte forudsætningerne for et tidehverv. Der satte forandringer ind, men en central bydannelselse og højere skoler kom aldrig. Haderslev vesteramt var for amts- og centraladministrationen noget fjernt og ligegyldigt. Om det nogensinde er blevet andet, kan man betvivle.⁸

Christian Outzens livsværk er så meget mærkeligere, som det næsten ikke er kendt. Næppe var vesteramtets bønder blevet selvejere, så gererede de sig, som om de havde været det alle dage, og det havde nu kun de færreste. Nye stoute slægter skød op og kendes den dag i dag. En del faldt fra i tidens løb. Der er ikke mere Rieser i Stenderup og Hyrup, Ferslever i Ørderup og Toftlund, Krügere eller Lagonier i Hyrup, ejheller Fausbøller på Mandbjerg og i Branderup, Høyer i Agerskov, Arnum i Bovlund eller Zerlang på Skovsbjerg, men ellers taler man jo stadig drillende om landadel på denne egn.⁹

Christian Outzens barndom og uddannelse

Det er ikke svært at efterspore Christian Outzen i kirke- og tingbøger, fæsteprotokoller og især Haderslev amts regnskaber. Langt vanskeligere er det at erfare personlige træk og enkeltheder fra så at sige alle hans aldre. En del har kunnet findes i Jørgen Fausbøls bøger, især »Minder fra Branderup sogn og Roost«, en del er endnu bevaret som mundtlige overleveringer, selv om de fleste fortællere efterhånden er døde. En hjælp har det været, at den kendte pastor Nicolai C. Nielsen jævnligt interesserede sig for Outzen slægten omend særligt dens medlemmer på Løgumklosteregnen og i breve til Roostboere omkring 1910 søgte at erfare, hvad der endnu måtte leve af erindringer om den kendte, men forsvundne slægt. Sammenlagt er der en del oplysninger, omend de selvfølgelig er noget tilfældige og ufuldstændige og sikkert også ret usikre.

Christian Outzen var født den 31. juli 1732. Kort efter 1740 skal den første

skole i Roost være bygget, og i den har han gået en tid. Forældrene skal sammen med andre af byens gårdmænd have holdt huslærer. Desuden skal han efter tidens skik i kortere perioder have været i privatskole i præstehjem for at lære sprog og andre færdigheder.¹⁰

Både hans bedstemor og moder var præstedøtre. Uanset den store velstand og en ret storslået husførelse, skal der have været pietistiske strømninger i hjemmet, men de kan næppe spores at have præget den unge Christian. Faderens omfattende embeder har fordret mange rejser, også til købstæderne, og vel også nogen hjælp til regnskaber og korrespondance. Sønnen skal tidligt have ledsaget faderen på tinge og til stads. Allerede som dreng skal han have været ivrig rytter.

Christian Outzen blev konfirmeret i 1752, men må allerede inden dette år være blevet elev på latinskolen i Haderslev. Man kan undre sig over, at han ikke i lighed med andre unge bogbegavede i Hviding og Nørre Rangstrup herreder søgte den mere ansete skole i Ribe, men faderens mange forbindelser til Haderslev, hvor amtsforvaltningen havde til huse, har nok været bestemmende. Hans forhold i skoletiden kendes ikke, men alt tyder på en lærenem elev. Han skal have haft godt logi i embedsmandshjem og brillerede ved jævnligt at føre hest med sig til rejserne hjem til Roost. For sligt findes jo også paralleller i vor tid.

I 1753 blev Christian Outzen student fra Haderslev og den 29. august samme år immatrikuleret ved Københavns universitet, hvor han studerede ret og økonomi. Efter fem års studium blev han juridisk kandidat. I alle studieårene skal han have haft en bekvem livsførelse, der var penge fra hjemmet. Derefter følger nogle år, hvor Christian Outzen ikke kan følges ud over, at man ved, at han efter tidens skik søgte ud på rejser i ind- og udland, havde mindre og kortvarige stillinger som »informatør« i gode hjem, men også i de kongelige kontorer. Der har næppe været tale om nogen formålsløs flakken, men snarere om en bevidst dygtiggørelse. Det er sikkert, at han har erhvervet indflydelsesrige venner i disse år, og at han har dyrket mangeartede interesser.

Hjem til Roost

Den 29. marts 1763 beskikkes Christian Outzen som husfoged i Haderslev vesteramt. Forspillet til denne ganske attraktive udnævnelse kendes ikke. Samme år afløste Olaus Zeuthen Georg Christian Hoffmann som herredsfoged i Hviding og Nørre Rangstrup herreder. Christian Outzen siges egentlig hellere at have villet have denne stilling, men skuffedes. Husfogedstillingen kunne i og for sig også have ført langt videre, posten i det store Haderslev

Fogedgården i Roost set fra haven. Det nuværende stuehus er antageligt opført af Detlef Outzen (o. 1650–1721) til afløsning af en ældre bulhusbygning. Havedøren er af nyere dato, men i den oprindelige stil.

vesteramt (Hviding, Frøs, Kalvslund og Nørre Rangstrup herreder) var betydningsfuld. Alt tyder på, at Christian Outzen var forblevet arving også af sind til det store jordegods, og at han har tragtet efter tid og forhold på hjemegnen. Han kom jo også til at beklæde faderens embede som ridefoged og husfoged, det sidste endda i 35 år til 1798.

I hjemmet var moderen Anna, født Mechlenburg, endnu levende. Hun døde i 1770 og har formodentlig ført hus for sønnen, der var ugift. Ved hjemkomsten var han 31 år gammel med en uddannelse, der var noget ganske usædvanligt på egnen. Der stod glans omkring de to brødre Detlev og Christian.

I faderens tid havde man i Roost fået en forsmag på et vældigt tidehverv,

der kom til at præge det store danske bondeland århundredet ud. Roost havde allerede i 1723 delt et stykke fælleshede, der hørte til Roost Nørreby, hvor Fogedgården lå. Man fortsatte så småt i de efterfølgende årtier og har faktisk været forbavsende fremsynede i den store og ellers såre konservative landsby. Foretagendet vakte megen opsigt. Det blev ligefrem besøgt i studiehensigt, og der blev henvist til det ved de mange svære tilløb, før udskiftningen virkelig blev sat i system fra omkring 1770.

Christian Outzen må have haft god indsigt i tidens landbrug og hans juridiske og økonomiske uddannelse gjorde ham særdeles egnet til at være foregangsmand og drivkraft i den revolution, som udskiftningen og fælleskabets afløsning vitterligt var.

Ved moderens død må han have fået en husbestyrerinde eller i hvert fald selskab i huset ved en ung pige fra nabogården, den nuværende Hoffmannsgave, Elizabeth Wilhelmine Hoffmann, datter af afdøde herredsfoged Georg Christian Hoffmann og hustru Marsilia, født Martensen. Med hende fik han en datter Anna den 8. februar 1775, medens brylluppet først stod den 12. maj samme år. Alligevel tituleres forældrene ægtefolk ved dåbstillførslen. Der kan

Dør fra gårdsiden i barokstil i Fogedgården. To døre og flere vinduer går tilbage til 1700-tallet.

have været tale om en forudgående trolovelse, men nok også ligegyldighed overfor sædvane og decorum, der fortæller en del om den da 43-årige stormægtighed på Roost Fogedgård.

Ægteskabet varede til hustruens død i 1798 og var lykkeligt. Det begyndtes med et stort bryllup efter kirkelig vielse. Sognepræsten foretog vielses-tilførslen til kirkebogen på latin for at hædre de implicerede slægters høje stand. Den 25. september 1776 fødtes en søn, Christian Outzen og den 30. oktober 1782 endnu en datter Marsilia, den sidste døde som spæd.

Et kig ind i det unge hjem i 1775 er muligt. Nordmanden Søren Abildgaard foretog en stor Danmarksrejse for at søge og beskrive »antikviteter«. ¹¹ Han besøgte Roost Fogedgård og berettede om en gæstfri modtagelse i det velhavende hjem. Christian Outzen foretog dette år en bemærkelsesværdig nedrivning af tårnbygningen på det store voldsted Nørrevold, selv om det må have ligget udenfor hans domæne. En del af stenene vides at være anvendt på et hus i Arrild; men en del er måske også ført til Fogedgården. Ved et hyggeligt samvær fortalte Christian Outzen den videbegærlige nordmand, at i hans unge dage rejste man til Rømø, og ved ebbe kunne man gå over den sidste smalle pril tørskoet; der var lagt en stor sten midt i vandløbet.

Det unge par på Fogedgården var populært og søgt. Det ses jævnlige som faddere ved standspersoners barnedåb nær og fjern, for eksempel hos ridefoged, fhv. ritmester Peter Bramsløw i Toftlund. Ægteparret færdedes vidt og bredt i en eksklusiv vennekreds i Haderslev, Løgumkloster og Tønder og på store gårde. Der blev gjort genvisit på gården i Roost. Med få undtagelser var herligheden imidlertid lukket for egnens folk. Der holdtes et årligt gilde, hvor byens gårdejere var indbudt; men Outzens kom kun til gengæld i ganske få hjem. Hjemmets forhold og familiens liv holdtes skjult for den snævre hjemegn. Det var næppe snobberi, snarere en eksklusivitet, der ellers var så ukendt på disse kanter. Om der slutteligt var en virkelig vennekreds, kan være tvivlsomt. Storheden var forbundet med afsondring om ikke ensomhed.

Christian Outzen drev gården sagkyndigt, handlede og ledede arbejdet. Ved siden af mange penge var han nøjeregnende og vakte uvilje, da han påtvang Arrild kirke tømmeret til et nyt tårn efter en lynbrand i 1774. Hans lidenskab var heste og køretøjer. Han færdedes ofte i et giglignende køretøj med en hurtig hest forspændt. Jørgen Fausbøl fortæller, at han havde et par små lette heste, der kunne løbe en hare ind. Han havde både kaleshevogn og »lukket« vogn med kusk på forsædet og var en vanskelig mand at køre for.

Outzen slægten siges at have haft samme ansigtstræk fra generation til generation. Mærkeligt nok findes der næppe portrætter af dens medlemmer bortset fra to på et epitafium i Brøns kirke over Hans Outzen fra Brøns og

Inskription på loftsbjælke i Arrild kirke, der fortæller, at Detlef Outzen anno 1700 lod nye bjælker oplægge, en kostbar gave heniet i Hyrup skov.

hans hustru Dorthe Hanses, født Jesdatter. Christian Outzen siges at have været tidligt tyndhåret med kraftige ansigtstræk, lang næse og bestemt mund. Det kunne godt stemme overens med Brønsportrættet.

Så nær han kom på folk i de store jordfordelinger ved udskiftningen, forblev hans væsen køligt og afmålt. Han udtrykte sig jævnt og klart, men tit bidende ironisk. Bønders forhold til jorden forstod han, og han kunne tale deres sprog, når det skulle være. Man var imidlertid aldrig i tvivl om intelligens og position. Hans kritikere, og de fandtes, bebrejdede ham gridskhed og magtsyge. Han kunne trumfe tingene næsten foragteligt igennem, og han var ikke god som uven. Så lidt der kan bygges på, fornemmer man et køligt forstandsmenneske, der ud af egen fuldkommenhed gik henover mange af tidens skranker, men næppe over dens skel, hverken i marken eller i forholdet til mennesker.¹²

Christian Outzen vides at have bevaret flere af sin ungdoms interesser og at have fortsat mange forbindelser, han havde erhvervet i studietiden og årene derefter. Om han læste andet end faglitteratur og holdt aviser vides ikke, men han korresponderede en del. Manddommens indhold var jord og penge; men et nærmere indblik i hans levned er ikke muligt. I 1848 brændte taget på Fogedgården og et meget stort arkiv, muligvis helt ned i de første Outzeners dage, blev ødelagt. Bøger, dokumenter og breve gik til grunde. De ville have kunnet berette det uoverskuelige ikke alene om den store slægt og dens sidste betydningsfulde repræsentant, men også om herredets forhold. Det var et endnu større tab end fjernelsen af herredets ældste tingsted i Rangstrup, der, hvis det var blevet bevaret, ville have været det eneste tilbageblevne i landet fra oldtidens dage.

Hr. husfogeden

I »Beskrivelse over Tørning Lehn« 1815 opregnede topografen Knud Aagaard de verdslige embedsmænd i Haderslev amt: Amtmand, herredsfogeder, tingskrivere, amtsforvaltere, ridefogeder og husfogeder samt fysikus (amtslæge), branddirektør o.fl.

Efter enevældens indførelse i 1660 var tendensen i forvaltningen gået mod embedsmænd, der havde regulær juridisk eller forvaltningsmæssig uddannelse. Det kunne næppe have truffet sig bedre, end at en mand, der var barnefødt i vesteramtet og var jurist, tiltrådte husfogedembedet, netop som dette vandt en helt overvældende betydning. Aagaard kalder nemlig husfogeden hovedperson i jordudskiftningssager, selv om herredsfogeden forrettede det skriftlige i disse sager. Det sidste var nok væsentligt; men endnu vigtigere var dog de forudgående forhandlinger, boniteringer og fordelinger. Husfogedens embedsområde var i øvrigt opsyn med vejevæsenet, medopsyn med skove, moser, damme og vandløb, tilsyn med visse bygninger, de kongelige møllers og gårdes udpagtning, tilsigelse af bønderne til ægter (pligtarbejde), udskrivning af militærleverancer o.a.

Haderslev amt var en efterkommer af to middelalderlige len Haderslev og Tørning, der på sin vis videreførtes som henholdsvis østeramt og vesteramt. Det første omfattede Tyrstrup, Haderslev og Gram herreder, selv om en del af det sidste herred skød sig ind i vesteramtets område ved Gram, Nustrup og Skrydstrup sogne. Vesteramtet var Hviding, Kalvslund, Frøs og Nørre Rangstrup herreder. Som helhed rakte Haderslev amt således fra Østersø til Vesterhav. Den nordlige del af Rømø var således haderslevhusisk, Ribe by lå som enklave i Haderslev amt, idet sognene nord for Ribe Farup og Kalvslund hørte til Kalvslund herred. Afstande og udstrækninger var af vest- eller nørrejyske dimensioner. De nødvendige amtsrejser til Haderslev fra vesteramtet var besværlige og meget tidskrævende. Amtets og herredernes interne administration hvilede tungt på bønderne. Vedligeholdelse af veje, broer, grøfter og hegn var en næsten uløselig opgave, alene den offentlige kørsel og brevbringen var et problem.

Haderslev vesteramt var hertugdømmet Slesvigs uland. Da Christian Outzen i 1763 tiltrådte embedet som husfoged, var der ikke sygehus, læge eller apotek uden for den ucentralt liggende amtsby. Adgangen til højere uddannelse var alene mulig for en lille privilegeret klasse af præster og storbønder. Postbesørgelse, forsyning med høkerivarer, isenkram og byggematerialer var mådelig. Der var næsten ingen adgang til anbringelse eller lån af pengekapitaler. Dertil kom de langvarige eftervirkninger af svenskekrigenes ødelæggelser. Skovene var næsten forsvundet, megen jord var igen

faldet hen i hede. Erosion, sandfugning og udtørring hærgede. Den almindelige fattigdom trykkede til langt henimod 1800. Disse forhold er nok kendt, men aldrig gransket systematisk, selv om de spillede en rolle for den nationale, politiske og økonomiske udvikling helt op mod vore dage.¹³

1700-tallets mange krige og voksende folketal skabte imidlertid voksende efterspørgsel efter levnedsmidler med stigende priser. Vesteramtet havde en reserve i udstrakte enge, der ved systematisk overrisling kunne give grundlag for et stigende kreaturhold. Selv om svære kreatursygdomme gav tilbageslag, var der alligevel indtægter nok fra 1750 og fremefter til at kunne betale investeringer, først i udskiftning og udflytning og derefter til en forbedret drift. De første udskiftningstiltag skete netop i engene, hvor det var åbenlyst, at den intensive drift forudsatte, at enhver ejer vidste, hvad der var hans, så det kunne holdes i orden og fri af fællesdrift.¹⁴

Christian Outzen var fra barnsben fortrolig med engbrugets omstændigheder, men af endnu større betydning var, at slægten fra Detlef Outzens tid havde erfaring i drift af »enestegårde«, d.v.s. gårde, der lå i egen skelsat mark uden for landsbyernes fællesdrift.

Inskriptioner på pulpituret i Arrild kirke fortæller om byggearbejder i Detlef Outzens tid.

I Haderslev vesteramt kom man forholdsvis sent igang med udskiftningen, skønt der øjensynligt på et tidligt tidspunkt har været grobund for de nye tanker. I Roost stødte Christian Outzen således på en åndsfulde, Rasmus Holmer, én af byens største gårdejere, kniplingshandler og sandemand, der var dybt interesseret i udskiftning og engdrift. De to fandt sammen med en tredjemand, herredsfoged Olaus Zeuthen. Det blev et team, der på én gang kunne forberede løsningen af den store opgave, og som sikkert også øjnede de forretningsmæssige muligheder, en storstilet indsats i bondelandet på statens vegne kunne indebære.

Christian Outzen fik tidligt et godt renommé på amtshuset i Haderslev. Alt skriftligt arbejde fra hans hånd blev afleveret i pinligste orden. Han må have gennemtrawlet vesteramtet på kryds og tværs, ellers havde han næppe besiddet det grundige kendskab til de mange egnes omstændigheder, som han lagde for dagen få år efter. Ejendommeligt nok fik den første udskiftningslov af 1766 ikke de store følger i vesteramtet. Det var først loven af 1770, der faktisk betød det ældgamle fællesskabs ophævelse, der fik betydning. Til gengæld kom de lokale ønsker om udskiftning da med en sådan voldsomhed, at det kan være svært at forstå, at datidens myndigheder i det hele taget kunne overkomme dem.

Ved denne lejlighed skal udskiftningsprocessen i Haderslev vesteramt ikke beskrives i enkeltheder. Det er tanken at gøre det en anden gang, men selv et hastigt overblik støder på en stor hindring. Af Haderslev vesteramts husfogderis arkiv eksisterer næsten intet i vore dage, skønt det må have været meget omfattende. Også det skal være faldet som offer for branden på Fogedgården i 1848. Der findes en hel del delingsakter rundt omkring, noget findes på Landsarkivet i Åbenrå. En større eftersøgning på Rigsarkivet ville formentligt give nogle resultater, men som helhed er der kun et meget spredt og tilfældigt materiale tilbage.

Jorden havde hidtil været drevet i fællesskab. Det havde ført med sig, at den enkelte gårds andele i jorden var spredt på et stort antal agre, der ofte lå langt fra hinanden og gården. Den første opgave var at opmåle og bonitere al jord, dyrket og udyrket med hinanden. Der var dog nogle undtagelser. Skove og moser blev for eksempel opmålt og boniteret senere.

Principielt tilsigtede man, at hver landejendom skulle ligge i sin egen mark, og at denne så vidt muligt skulle ligge i et samlet stykke. I praksis lod det sig ikke altid gøre. En forudsætning var, at flest mulige ejendomme skulle ud af de tæt sammenbyggede gamle landsbyer og helst helt ud imod byskellene. Det forudsatte nedrivning og opførelse af bygninger, hvilket i sig selv var kostbart.

Ved opmålingen og boniteringen blev jorden ansat i tre klasser:

1. Toftejord, der var den jord, der lå umiddelbart omkring den enkelte ejendom.
2. Ager og eng, der var den værdifulde dyrkede jord.
3. Hede, fællede eller »braxning«. Det var jord, der lå udyrket eller kun blev græsset af i fællesskab. »Braxning« var jord, der kunne dyrkes efter lange hvilepauser. Den var tit brakket, d.v.s. opharvet og holdt ren for ukrudt.

Stort set skulle den enkelte ejendom modtage de værdier samlet, som den hidtil havde haft spredt over mange steder. Enhver, der har haft med jordfordeling at gøre, ved, at der for det meste afgives god jord og modtages mindre god. Denne vanskelige proces kompliceredes yderligere ved forskellige hævdvundne omstændigheder. Den vigtigste var græsningsretterne, der var tillagt mindre brug, der var udstykkede fra den enkelte gård med et mindre areal, der var suppleret med græsningsret for et antal køer, får eller heste. Denne ret skulle nødvendigvis omregnes til jord ved udskiftningen.

Så vanskelige disse processer var, kom skatteberegningen til som kronen på værket. Det meste af landets skat lå på jordbesiddelse, og den måtte nu føres over på de sammensførte arealer og beregnes for den jord, der erstattede græsningsretterne. Skatten var i Sønderjylland pålignet efter den såkaldte

»Anno 1747 haver Kirkeværgeren Hans Outzen udi Roest ladet denne kircke staffere« (male og udsmykke). Fra Arrild kirke.

»plovtafst«. Det enkelte sogn var ansat til et antal »plove«. Skatten var derefter fordelt på ottinger (der ikke betyder ottendedele), men var et udtryk for den enkelte gårds andel af landsbyens areal og bonitet. En otting var tilmed ikke et standardmål, men varierede fra by til by. I tidens løb var der sket talrige ændringer af den enkelte ejendoms dyrkningstilstand, bygninger og byrder i form af græsnings- og andre rettigheder. Den oprindelige skatteansættelse var derfor ofte helt forældet og fyldt med urimeligheder. Det var nødvendigt at regulere ansættelsen i forbindelse med udskiftningen. Det gik naturligvis ikke for sig uden strid. Den bonitering, der blev foretaget i forbindelse med opmålingen af den enkelte parcel, var derfor egentlig en skatteansættelse og ikke så meget en gennemgående ensartet værdibedømmelse af jordens og dens eventuelle ydeevne.

Til disse store opgaver kom et utal af mindre, men tit vanskelige problemer. Der kunne være tale om vej- og stirettigheder, vandingsrettigheder for både dyr og enge, skelforhold og skrevne og uskrevne aftaler mand og mand imellem, der kunne have lange traditioner. Når det alligevel lod sig gøre at komme igennem, skyldtes det, at landboerne indså nytten af den store reform. Der var lidt offentlige penge at gøre godt med, men ikke så forfærdelig megen tid. Var man først begyndt på udskiftningen og koncentrationen til den enkelte ejendom, måtte man af hensyn til årets gang med sæd og høst se at blive færdig. Der hang mange løse ender og dinglede, og de krævede tålmodighed. En fast hånd, der styrede og pressede var nødvendig, for at den flydende tilstand kunne overstås, og denne hånd havde Christian Outzen.

Gransker man de gamle delingskontrakter, er det slående, at husfogedens styrke må have ligget på tre iøjnefaldende felter.

Delings- eller udskiftningsakten var i sig selv en protokol, der skulle rumme det fornødne, men ikke være for lang. Den blev jo læst som en bibel efter overstået udskiftning. Christian Outzens akter er skrevet med uforlignelig klarhed og fasthed. Kombinationen af juridisk uddannelse og praktisk landmandsindsigt kunne ikke være bedre.

For det andet er det enorme pillearbejde, som opmålingen og boniteringen var, foretaget med næsten ufejlbarlig grundighed. De gamle dokumenter er skrevet, udregnet og optalt med største nøjagtighed. De mange små individuelle enkeltheder, der hæftede ved så at sige hver lodsejer, er overvejet, gjort i penge eller jord og afgjort én gang for alle. Man ved, at mange af disse enkeltheder er blevet afviklet med hård hånd af husfogeden, det var absolut også nødvendigt, ellers ville man aldrig være blevet færdig.

Det tredje er den overordentlige ordenssans, som Christian Outzen har haft i alle sine forhold. Det er ikke uden grund, at vesteramtets delingsakter blev fremhævet som eksemplariske vidt og bredt og jævnlige brugt som

forbillede. Christian Outzen må have lagt en fast forretningsgang fra starten og haft alle formaliteter vel gennemtænkt.

Man undgik ikke stridigheder i vesteramtet, det gjorde man intetsteds. Alligevel var de forholdsvis få, men at træffe alt rigtigt første gang er ikke menneskeligt muligt. En af de værste ankesager var foranlediget af ritmester Peter Bramsløw på den senere fattiggård i Toftlund, Christian Outzens gode ven, der havde forset sig på den senere Herrestedgård i samme by.¹⁵

Der går mange historier om Christian Outzens medvirken ved udskiftningerne. Han kom som en herremand i et flot køretøj, der også havde plads til herredsfoged, skriver, landmåler og andet fint folk. Afstanden til folket blev holdt. Der blev sagt hr. husfoged, og det var nok også klogt. Jord og vand har altid kunnet bringe bønderns blod i kog.

Hvordan vil I dele, spurgte han Branderups bymænd og tænkte her på de mange græsningsretter i byen. Efter retfærdighed, hr. husfoged, svarede man skinhelligt og dog spydsk. Husfogedens »indhaleshed« var velkendt. Retfærdighed, svarede Christian Outzen, hvad er det for et dyr? Æder det hø? – Meningen var naturligvis, at alle måtte bøje sig og vise god vilje. Opstlyt snak om retfærdighed var ganske uden interesse.

Hvad skal jeg med al den hedejord, skældte en af Hyrups bønder. Sælg den til en slider, svarede husfogeden, underforstået, at det var den pågældende lodsejer ikke.

Christian Outzens og Rasmus Holmers underskrifter på et udskiftningsdokument fra Roost, dateret 31. marts 1771.

Da Roost Nørreby, Christian Outzens egen bopæl, blev udstykket, var der strid om eng og ager, skønt den Rooster jord ikke faldt hen i lyng, men vedvarende græs, et næsten ubetaleligt aktiv. Outzen slog af på engen og tog ager og fælled i stedet. Efter udskiftningen pløjede han fælledjord op, brakkede den et par år, gødskede den og såede kløver. Han gik et skridt videre og gødskede oven på græsjorden, et skridt endnu og pløjede store arealer op til korn. Det var i gårdens nordøstre hjørne, hvor han byggede en gård til, Skovlund. På den stod et par karle og tærskede vinteren igennem. Sidst i 1700-tallet steg kornpriserne, og husfogeden tvang gødningen fra vinterens store studehold på stald ud på de bedst egnede af den store gårds marker. Hans byfæller respekterede dygtigheden, men at han evig og altid skulle have ret og få ret vakte modvilje. Populær blev Christian Outzen ikke; men det tragtede han heller ikke efter.¹⁶

En vanskelighed, der næppe forstås i vore dage, er den forskel, der var på de enkelte landsbyer. For at nævne nogle få eksempler:

Gestrup havde god agerjord, noget krat, ingen mose, dårlige, men store enge.

Aabøl havde mager agerjord, hverken krat eller mose, men masser af eng, omend stærkt vandlidende.

Hyrup havde ret god agerjord og eng, men for lidt, overflod af skov og mose og en uendelighed af hedejord.

Roost havde alting med undtagelse af mose.

Hvor omhyggeligt skatteboniteringen end blev foretaget, var der forskel fra by til by, og den er faktisk bevaret helt op til vore dage, omend i afsvækket form. En stor hjælp ville det have været, om der havde eksisteret en ensartet bonitering i Sønderjylland i lighed med den danske hartkornsansættelse (selv om den også var forældet på udskiftningens tid); men den kom først senere. Om Christian Outzen har skabt sig selv en slags nøgle ved vurderingen af den enkelte jordparcel, kan ikke afgøres uden et meget tidskrævende studium af hans boniteringer, der blev udført ved hjælp af lokale sandemænd.

Udskiftningsprocessen strakte sig over det meste af tredive år og fortsatte efter 1800, f.eks. for mosernes vedkommende. Det første tiår fra 1771 til 1781 var den travleste tid. Selv med det tilfældige dokumentmateriale, der er til stede, kan man skønne, at der har været tale om et stort apparat, hvor ikke alene de offentlige embedsmænd har været travlt beskæftiget, men hvor landmålere og sandemænd har haft fuldt op at gøre. For Christian Outzens vedkommende har det givetvis været nødvendigt at have regulært kontorhold. Han må have ligget på landevejen tidligt og silde. Det er ikke muligt at skønne om antallet af udskiftningsager, han har deltaget i som husfoged.

Det kan nævnes, at små lokaliteter som Refslund i Branderup, Rømet i Toftlund, Gammelskov i Agerskov og mange flere havde hver deres selvstændige udskiftningsforretning. At mange byer som f.eks. Stenderup og Roost var delt op, og at hele reformen ofte var delt op i tempi, så endelig udskiftning og opmåling fandt sted mange år efter, at det første tiltag var taget. Visse byer kom sent med. Åbøl by f.eks. først i tiden 1794–97.

Om Christian Outzen fik nogensomhelst lokal anerkendelse, er tvivlsomt. De mange gange, han kort havde trumfet en afgørelse igennem, blev husket. Hans »indhalenshed« faldt også for brystet. Egentlig var han kun lønnet med faste beløb af amtet plus såkaldte sportler, d.v.s. gebyrer. Han »akkorderede« imidlertid jævnligt om en fast sum for at køre hele retshandlingen igennem, der så straks kunne fordeles på lodsejerne. Det var i og for sig praktisk, og da han i så fald ikke satte noget igang, før pengene var der, vidste man straks, hvor man var, og skulle ikke slæbe med ikke opgjorte regninger i årevis. Naturligvis satte han en sådan »akkorderet« sum så højt, at han var sikker på at få noget for sit arbejde. At han måtte holde kontor, svare de øvrige embedsmænd deres sportler og anvende tid og kræfter på arbejdet, havde man næppe forståelse for. Det var to tidsaldre, der stødte sammen. Hvorfor skal han, der har nok i forvejen, have endnu mere, var et ikke uforståeligt synspunkt.

De tre amtmænd i Christian Outzens embedstid: Friederich von Klingenberg (1754–83), Christian Ludwig von Stemann (1784–89) og Johan Sigismund von Møsting (1789–1804) vidste alle at værdsætte den punktlige embedsførelse og den forbilledlige indsats i udskiftningsreformen. Christian Outzen nød deres tillid og var på sin vis en lille konge i vesteramtet. Der blev trukket på hans viden og erfaring, både ved udskiftningsanliggender uden for vesteramtet og ved forhold i vesteramtet, der egentlig lå udenfor hans domæne.

Hans lange og fortjenstfulde virke opnåede endda anerkendende omtale af Christian Ditlev Reventlow i 1796.¹⁷ Alligevel er der over hans afgang noget uigennemsigtigt. Han gik som 65-årig og skulle faktisk have kunnet sidde noget længere. Han skulle egentlig også have kunnet tilkomme noget mere ære. Der var i hele hans embedstid tanker om en deling af Haderslev i et øster- og vesteramt, med hver sin amtmand og separate administration. Det gav anledning til intriger, som kun kendes overfladisk. Man kan gisne, om der har været ønsker om hans ganske betydningsfulde embede, men noget sikkert kan ikke siges. Ejendommeligt er det imidlertid, at en stor del af husfogedarkivet med udskiftningsarbejdets store dokumentmateriale forblev på Fogedgården. Man må håbe, at grundigere arkivstudier ad åre vil kunne kaste lys over afslutningen af Christian Outzens lange embedstid.

Fra den vide vesteregn blev der så vidt vides ikke nogen tak til embedsmanden og storbonden. Det ville vel også have været usædvanligt for tiden.

Udskiftningerne sidst i 1700-tallet var kun en begyndelse, processen fortsatte op gennem hele 1800-tallet for at afsluttes med det århundredes udstykninger. Ved mange lejligheder har man siden kunnet konstatere Christian Outzens forudseenhed. Mange af hans udskiftninger havde forberedt den næste eller de næste etaper. Da gårdene i Toftlund i midten af 1800-tallet blev tvunget ud af byen, fandt man det meget let at placere dem på de arealer, de havde liggende udenfor bykernen. Der havde været idé i hans tankegang, og den kan stadig følges i marken i adskillige byer og ved den store deling af hans egen gård i 1849. Han havde været forud for sin tid, og det bliver man jo sjældent populær ved.

De sidste år

Husfoged Christian Outzen har næppe erindret året 1798 som et af sine gode år. Den 20. december 1797 var der bevilget ham afsked fra embedet med en årlig pension af 150 rigsdaler. Afskeden havde været ærefuld, men hans lange embedstid og store fortjenester kunne dog have berettiget ham til en udnævnelse til kancelliråd som en hædersbevisning, ordener dryppede jo sjældent på bondestanden. Ansvar og æren var borte, og pensionen var kun en klatskilling i forhold til de forgangne års rundelige indtægter.

En stor sorg traf ham, da hustruen døde den 26. september 1798. Hjemmet på Roost Fogedgård havde været anset og beundret; men der havde vel også været skår i lykken. Elizabeth Outzen blev kun 47 år. Et og andet havde vel også kikset i sønnens opdragelse, og trods gode landbotider sidst i 1700-tallet tyder noget på, at velstanden var i aftagen.

Christian Outzen følte sig skubbet ud. Der var ikke mere bud fra nær og fjern, hans ord var ikke mere lov. Han havde ikke mere med amtets embedsmænd at gøre. Det store rejseri, der både havde fængslet og trættet, hørte op. En begyndende døvhed gjorde endnu mere ensom.

Fra disse år haves kun mundtlige overleveringer om symptomer, årsagerne kan man kun gisne om. Forholdet til sønnen Christian Outzen kendes kun ganske overfladisk, og det må have været ret afgørende for fremtiden på den store gård.

Den ældre Outzen havde giftet sig ret sent. Hans søn var på kanten af at være et gammelmandsbarn, og tilmed fandt hans opvækst sted under faderens travleste år. Der kan have været knapt med tid og forståelse til arvtageren. Tilsvarende vandt moderen i betydning, og sikkert med for-

kælelse til følge. Om den unge Outzen af natur var veg, får stå hen. Det har aldrig været let at være en betydelig faders eneste søn. Men øjensynligt har der ingen tanke været om, at sønnen skulle gå i faderens fodspor og have en boglig uddannelse som supplement til bestyrelsen af den store formue eller som adgang til en offentlig position. Evnerne må ikke have ligget for.

Det siges karakteristisk, at faderen ikke ville stå rådet af, som det hedder oversat fra sønderjysk. Den ældre var fortsat manden på gården, hvor han havde stået dag efter dag på dørstenen og kommanderet med folkene og slået smæld med pisken. Sønnen forblev dreng i faderens øjne, og faderen huskes som »vrejaen« i disse år. Først efter faderens død satte sønnen selv bo. En ung svigerdatter og en flok børnebørn kunne måske have forsonet den bitre gamle mand med livets gang.

Det er sikkert, at indtægterne ikke randt så rigeligt mere på Roost Fogedgård; men alligevel kan man undre sig over, hvad der drænedes slægtens kasse. Med selskabelighedens og rejseriets bortfald efter Elizabeth Outzens død, blev husholdningen billigere. De store kriser udefra kom først efter den ældre Outzens død. Pengeudlånet gav skuffelser, men også først efter Statsbankerotten. Afsætning og priser var endnu gode i det første årti af 1800-tallet. Store investeringer og omlægninger var der ikke på gården. To forklaringer kan være mulige, enten deltagelse i tidens pengespekulationer, der sjældent endte godt, eller et lille, men støt årligt underskud, der slutteligt skulle opsummere sig til betydelige tal. Årsagen kan have været et stort og dyrt folkehold under en veg ledelse. Noget bestemt kan ikke siges.

Christian Outzen den ældre døde den 1. december 1809, og da var han allerede så godt som glemt på den egn, hvor han havde levet så længe og øvet så stort et virke. De ældre i hans hjemby følte, at en tid gik i graven. Christian Outzen nåede for den tid en høj alder af 77 år, han blev gammel og for gammel, sagde man sidenhen. Hans død har næppe været nogen stor sorg; men det kan jo godt have svaret til hans forstandsprægede, usentimentale livsholdning.¹⁸

Epilog

Christian Outzen den yngre var født i 1776 og således 33 år ved faderens død. I mundtlige overleveringer er han beskrevet som »bløhjarte å forlajt«, det vil sige godmodig og overlæsset, og det var ikke de egenskaber, bestyrelsen af den store slægtsarv krævede i hans tid. Han havde ikke embede og indtægter til landbruget, der kort efter kom ind i svære vanskeligheder efter Statsbankerotten.

Det fortælles, at slægten Outzen i lighed med andre pengeudlånere enten

fik en stak næsten værdiløse gamle pengesedler stukket ud i Statsbankerottens dage eller måtte se udestående fordringer nedskrevet til det ubetydelige, der endda var usikkert. Slægtens mange pengeregnskaber gik til ved branden i 1848, og der er næsten intet at bygge på med hensyn til Outzenslægtens pengeformue i disse år.

Værre var dog de prisfald og afsætningsvanskeligheder, der fulgte i bankerottens spor. Fogedgårdens og Musvangs drift var ensidig græsning af kreaturer med salg for øje, og driften lod sig vanskeligt omstille. Den ældre Outzen havde været noget inde på kornavl til salg, men kun for en lille del af den store ejendom i Roost. Engene kunne ikke pløjes. Der var ganske vist god høj jord; men en omstilling til markdrift ville have fordret mange heste og endnu flere folk. Smørsalg krævede staldplads til malkekøer og eget mejeri. Udvejen havde været en hård nedskæring af folkeholdet og egen arbejdsindsats og nøjsomhed, selv på herredets største gård. Den yngre Outzen kunne ikke skære igennem. Det var blødhjertetheden, han savnede overblik og uddannelse, og derfor var han overbebyrdet. Problemerne var ikke kun hans, de var alt stort landbrugs på den tid. På sin vis er det mærkeligt, at nedgangen ikke gik hurtigere end tilfældet var. Store gårde stod øde i disse år eller gik for en slik på tvangsauktionerne.

Megen lykke var der ikke til Christian Outzen den yngre. I 1817 var han blevet gift med Anne Marie Christiansen, der må være født i 1796, men hvis herkomst ikke kendes. Hun døde i barselsseng den 11. juli 1818, kun 22 år gammel, efter at have bragt et dødfødt barn til verden. Hvordan Christian Outzen så har indrettet sig, vides ikke; men Arrild kirkebog udviser en dåbstilførsel i 1823 for en ny Hans Outzen, søn af Christian Outzen og Anne Rostgaard Evald. Det samme gentager sig den 15. marts 1825, hvor parret får en datter. Den 2. juni samme år er der bryllup. Få uger efter dør den lille pige, der var døbt Anne Marie, og den 1. januar 1827 dør den unge kone, kun 25 år gammel.

Det er forståeligt, at Christian Outzen den yngre tabte al energi og livslyst efter så svære prøvelser, og at han »nedbøjedes«. Den 3. juni 1828 døde han, af hvilken sygdom kendes ikke, knap 52 år gammel.

Den lille Hans Outzen kom i huset hos morbroderen Niels Rostgaard Evald i Roost. Dødsboet solgte den store Roost Fogedgård med Musvang og træbestanden af Hyrup skov til brændevinsbrænder og branddirektør Hinrich Andersen Jessen af Tønder for 7000 rigsdaler kurant. Taksationssummen var 21.000 rigsbankdaler. Omregnet lå salgssummen under halvdelen af den offentlige vurdering; men nogen formue var endnu holden til det sidste skud på den gamle stamme.

Hans Outzen var en rask og kvik dreng. Jørgen Fausbøl fortæller om hans

Hinrich Andersen Jessen (1775–1842) brændevinsbrænder og branddirektør fra Tønder, der i 1829 købte Fogedgården. (Silhouetportræt).

snarrådighed, da Roost' gamle skole brændte i 1834. Hans Outzen snappede i en fart sine kammeraters huer, da børnene i hast måtte ud af skolen; men han glemte dog sin egen.

Den 30. oktober samme år døde Hans Outzen, 11 år gammel, vistnok efter en af datidens frygtede diftiritisepidemier, der jo ofte bortrev hele årgange af børn. Ulykken var fuldstændig. Den sidste Outzen var gået bort, efter at slægten havde siddet om ved 350 år på stavnen. Hvad under, at egnens tanker og tale kredsede omkring så megen ulykke og gisnede om dens årsager. Men også det kun for en stund. En ny kraftig slægt sad nu på Fogedgården og handlede og virkede som fortidens storbønder af den berømmelige, men uddøde Outzen slægt havde gjort det.

Glemsele sænkede sig forbausende hurtigt over Outzenslægten. Om de tre sidste af dens mænd er intet minde tilbage i Arrild kirke eller på kirkegården.

Nøglen til slægtens hemmeligheder forsvandt ved den store brand på Fogedgården i 1848. Ved den lejlighed blev »Kongens kammer« også nedbrudt.

I 1849 deltes Fogedgården i to næsten lige store dele. På den fraskilte jord byggedes gården Sandet, hvor en af Hinrich Andersen Jessens døtre og en svigersøn satte bo.

Fogedgårdens skæbnetime slog i trediveerne, da så mange kørte fast. Gården blev i lighed med andre Roost gårde overtaget af Statens Jordlovsudvalg og for størstedelens vedkommende udstykket. Der blev en stamparcel på cirka 45 hektar tilbage. Faktisk var udstykningen så hårdhændet, og arronderingsforholdene så uheldige, at gården nok burde have været helt nedlagt. Når det ikke skete, skyldtes det det vældige bygningskompleks, som der blandt andet var føjet en ny og efter forholdene moderne stald til i 1920, Sønderjyllands smukkeste sagde mange. Man veg tilbage for et sådant spild af værdier, og lod gården bestå, i svag aflans af, hvad den havde været. På sin vis tryllebandt Fogedgården i sin fornedrede stand også de efterfølgende ejere. Ikke alene drev de den godt; men de værnedes på bedste måde om bygninger og omgivelser. Det mægtige indhus, den smukke have og den storslåede gårdsplads gør stadig et bjergtagende indtryk.

Kun få aner, hvor megen historie der gemmer sig bag gårdens navn og ydre. Her er kun gjort en ringe begyndelse.

KILDER

1. De slægtshistoriske oplysninger hidrører i det væsentlige fra bibliotekar Carl Langholz, Skive, der har udarbejdet slægtstavler for flere af de kendte Roost slægter, herunder slægten Outzen. Desuden uddrag af kirkebøgerne for Arrild, Brøns m.fl. sogne. Holdensen slægten på Rømet og dens efterkommere i Roost er jævnligt nævnt i tingsvidner i 14- og 1500-hundredtallene, hvoraf dokumenter vedr. salget af Rømet til Løgum kloster er gengivet i Løgumbogen.
2. Et stort antal oplysninger har kunnet findes i private dokumentsamlinger i Roost, Rurup, Branderup, Hyrup og Toftlund samt i Haderslev vesteramts husfogderis arkiv og i Nørre Rangstrup herreds tingprotokoller.
3. Agerskov Sparekasses historisk-topografiske bogsamling, der blandt andet omfatter et stort antal udskiftningsakter fra Haderslev vesteramt og dokumentsamlinger fra Nørre Rangstrup herred.
4. En række brudstykkeagtige oplysninger har kunnet findes i private arkiver ud over Nordslesvig. Et eksempel er afdøde pastor Nic. C. Nielsens arkiv i Det danske Centralbibliotek i Flensborg og slægten Rostgaard Evalds arkiv i Roost. En række breve fra pastoren til et medlem af slægten Rostgaard Ewald i 1909 stiller således mange direkte spørgsmål om de sidste tre generationer af slægten Outzen. Svarbrevene har desværre ikke kunnet opspores, og en omtale af en degneslægt Buch i Arnnums værdi som umiddelbar kilde har heller ikke kunnet undersøges nærmere. Medlemmer af slægten Outzen ses ved talrige lejligheder omtalt som faddere, vidner ved retshandlinger, långivere og i anden anledning.

5. Indtil for en halv snes år siden eksisterede en ret righoldig mundtlig tradition på Roost egnen om slægten Outzen helt ned til Detlef Outzen (o. 1650–1721). Oplysningerne herfra er imidlertid ofte spredte og tilfældige og undertiden indbyrdes modsigende. Det har således ofte været vanskeligt at afgøre om overleveringer vedrørte husfogeden Christian Outzen (1732–1809) eller sønnen Christian Outzen (1776–1828), og en række usikre enkeltheder har måttet udelades. Hjemmelmænd har været Niels Jokum Hørlück og Peder Rossen, Rurup, Jeppe Madsen, Henrik Thomsen og medlemmer af slægten Rostgaard Evald, Roost, m.fl.

LITTERATUR

- Jørgen Fausbøl: *En Slægts Historie på Mandbjerg*. 1909. *Minder fra Agerskov sogn*, 1910. *Minder fra Branderup sogn og Roost*, 1911.
- Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*. 1941.
- E. Lautrup: *Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben*. 1844.
- P. Rhode: *Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse*. 1775.
- Johannes v. Schröder: *Hertugdømmet Slesvigs Topographi*. 1854.
- Knud Aagaard: *Beskrivelse over Tørning Lehn*. 1815.

NOTER

1. I et foredrag på Koldinghus i 1934 behandlede dr. Lis Jacobsen et arbejde af magister C. A. Christensen om de to voldsteder i Arrild sogn. Foredraget blev trykt i *Fortid og Nutid X* samme år. I *Festskrift til Johan Hvidtfeldt 1978* har C. A. Christensen igen behandlet emnet: Arnsholm og Valdemar Sappi.
2. Ifølge delingsakten for Roost Nørreby 1775 androg Fogedgården 821 holstenske tønder a ca. 2/3 hektar eller cirka 540 hektar. Boniteten taget i betragtning har dette været et helt usædvanligt stort flademål for en gård på egnen.
Aagaard beretter, at der skulle kunne avles 7 a 800 læs hø på Fogedgården, hvilket efter to læs per kreatur per vinter skulle muliggøre vinterfodring af 350 a 400 kreaturer. Musvang kan dog være medregnet i tallet for hølæs.
3. Jørgen Fausbøl: *Minder fra Branderup sogn og Roost*.
4. Rømet slægtens forhold kan ret nøje følges i dokumenter indeholdt i *Løgumbogen*.
5. Dr. G. Friis: *Herredsfoged Nis Henriksen på Hajstrupgaard og hans Slægt*. *Sønderjydske Aarbøger*. 1891.
6. Haderslev amtsarkiv.
7. Jørgen Fausbøl: *Minder fra Branderup sogn og Roost*.
8. I E. Lautrup: *Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben 1844*, skildres på side 135–37 tankerne om en deling af Haderslev amt i et øster- og vesteramt. Det sidste ville formentligt have fået Gram til amtsby.
9. I *Sønderjyske Årbøger 1978* og *1980* gives der i artiklerne om Riesslægten i Stenderup og Forholdet mellem J. N. H. Skrumsager og Laurids H. Kaltoft skildringer af de meget selvbevidste bondeslægter, der udsprang af udskiftningstiden.
10. Oplysningerne om Christian Outzen hidrører dels fra en mundtlig tradition, dels fra direkte og indirekte omtale hos f.eks. Achelis, Nic. C. Nielsen, Fausbøl m.fl.
11. Søren Abildgaard. 1718–91. Arkivtegner og kunstmaler. Se *Sønderjyske Årbøger 1906*, side 103.
12. Jørgen Fausbøl: *Minder fra Branderup Sogn og Roost*.

13. P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse. 1775, og Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørning Lehn. 1815, giver meget udførlige skildringer af Haderslev Vesteramt.
Modsætningen mellem østeramt og vesteramt kom f.eks. til udtryk ved amtsrådsvalget i 1858 og spillede en stor rolle det sidste tiår af H. A. Krügers politiske virke.
14. Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. Side 127–129.
15. Rigsarkivet. Rentekammeret. Den slesvig-holstenske Landcommision 1768–1823. Korrespondancesager vedr. Haderslev Amt.
Udskrift af striden mellem ridefoged Peter Bramsløw og Dines Lauridsen, Herrestedgaard.
16. Oplysningerne er hentet i Jørgen Fausbøl: Minder fra Branderup Sogn og Roost, Nic. C. Nielsen og en ret righoldig mundtlig tradition, som der har måttet sorteres meget i på grund af usikkerheden og ofte modstridende oplysninger.
17. Rigsarkivar Johan Hvidtfeldts optegnelser om husfogeder: Christian Outzen berømmes af Reventlow i Dagbogen 1796, fordi han havde indlagt sig en stor fortjeneste af udskiftningen i vesteramtet. (Statsminister, grev Christian Ditlev Reventlow (1748–1827)) Landsarkivet, Åbenrå.
18. Nic. C. Nielsen og mundtlig tradition.

SLÆGTSTAVLE

Holden (?) Pedersen på Rømet, Toftlund sogn. omkr. 1400.

Peder Holdensen på Rømet, senere Branderup. Tinghører. Herredsfoged. form. født og død i 1400-tallet.

Tersten Pedersen på den senere Fogedgård i Roost, Sandemand, form. født i 1400-tallet, død i 1500-tallet.

Owe Terstensen på Roost Fogedgård, form. født i 1400-tallet og død i 1500-tallet.

Hans Outzen den Ældre i Roost, herredsfoged, født 1518, død 1589.

Hans Outzen den Yngre i Roost, herredsfoged, født 1556, død 1609.

Hans Hansen el. Outzen i Roost, herredsfoged, født 15... , død omkr. 1657.

Hans Outzen i Brøns, senere Roost, ridefoged, født 1616, død 1689.

formentligt i slægt på fædrene og mødrene side med slægten i Roost. Testamentarisk arving.

Detlef Outzen i Roost, ridefoged, født omkr. 1650, død 1721.

Hans Outzen i Roost, husfoged, født 1687, død 1755.

Christian Outzen i Roost, husfoged, født 1732, død 1809.

Christian Outzen i Roost, født 1776, død 1828.

Hans Outzen i Roost, født 1823, død 1834.

En forkæmper for danskheden fra treårskrigen tid

Lærer C. A. Bloms egen beretning om den nationale vækkelse set fra »de otte sogne«

Af Erik Blom

Når man i dag går omkring i Skamlingsbankens mindepark og studerer stenenes mange navne, får man en god oversigt over den danske sags forkæmpere i de bevægede år, »da Sønderjylland vågnede«. Ud over denne kreds af betydelige mænd, der som regel i fuld offentlighed har været banebrydende, har der imidlertid på mere lokalt plan virket en endnu større kreds af frihedselskende folk, der hver efter evne og muligheder ydede deres indsats for den danske sag og imod fortyskningen af hjemstavnen. En sådan entusiast har min oldefar Christian Andersen Blom i Agrup været.

Gennem spredte oplysninger i litteraturen vedrørende tiden før og under treårskrigen antydes det, at C. A. Blom i det nationale arbejde har været endog særdeles aktiv bag kulisserne (f.eks. med udkastet til »Den slesvigske Folkeadresse« i 1847);¹ men han synes bevidst at have undgået direkte offentlig fremtræden, når en sådan ikke var absolut påkrævet – og dertil kan han have haft flere grunde. Dels måtte han være forsigtig af hensyn til sit skolearbejde, som han utvivlsomt meget nødig ville sige farvel til, dels synes han gennem Laurids Skau at have været lokal kontaktperson til regeringen i København og har derfor over for oprørerne skullet sørge for ikke at have skinnet alt for meget imod sig.

Christian Andersen Blom var gårdejersøn fra Skodborg sogn og født der den 28. januar 1804. Den fædrene slægt stammede fra Havnbjerg sogn på Als. Efter at være dimitteret fra Brahetrolleborg seminarium i 1825 var han i seks år hjælpelærer i Vedsted, Høgelund sogn. I 1831 giftede han sig med Cathrine Boysen fra Høgelund og samme år blev han lærer i Agrup, Sdr. Bjert sogn, hvor han kom til at virke indtil sin død 5. april 1867.²

I hundredåret for C. A. Bloms død blev hans hidtil ukendte dagbøger fra krigsårene 1848 og 1849 offentliggjort i Vejle Amts Årbog.³ Optegnelserne dækker specielt de perioder, hvor Sdr. Bjert sogn var besat af fjendtlige tropper, og hvor man, som han skriver, »var ganske afskåret fra Danmark, og kunne hverken få breve eller blade«. Dagbogen er oprindeligt affattet i et meget stærkt forkortet sprog – en slags stenografi – og kun den lykkelige

omstændighed, at forfatteren før sin død var begyndt på at renskrive det vanskelige manuskript, gjorde det muligt at transkribere dagbogen. Heri omtales det blandt andet, at der under »besættelsestiden« til kurérformål var placeret en dansk kanonbåd ud for Stenderup, og denne kommunikationsmulighed er også i særlige tilfælde blevet benyttet af læreren i Agtrup.

Fra den gamle lærers sidste leveår er der bevaret nogle interessante breve til sønnen Laurids, der som skibsfører var stationeret i Valparaiso (Chile). Brevene vidner om, hvor godt faderen stadig fulgte med i det storpolitiske spil og udtrykker en, som her i brevet af 13. januar 1867, forsigtig optimisme med hensyn til Nordslesvigs fremtid: »Jeg tror, det er en lykke for Danmark, at Bismarck på kæltringsmaner bryder, hvad han i fredstraktaten med Østrog lovede ang. afstemningen i Nordslesvig, thi dels ville linjen vel næppe være kommet længere end til Åbenrå, og dels kunne der stilles Danmark sådanne betingelser for modtagelsen, at det ikke kunne gå ind herpå. Når derimod Preussen engang får pryl – og han skal nok få – så kan det gå langt bedre for Nordslesvig«.

I et tidligere brev til sønnen Laurids (dateret 7. april 1866) skriver lærer Blom: »Vi er nu incorporeret i Danmark. 30. maj f.a. (1865) var der valg i Vonsild til Rigsrådet, og jeg måtte ifølge opfordring stille mig. Det gjorde jeg også for at holde bondevennerne ude, og det lykkedes mig i en tale at slå dem ganske ihjel. Men da en pastor Mørk-Hansen tidligere i Felsted sønden for Åbenrå også stillede sig, og da han var af samme anskuelse som jeg, så trak jeg mig tilbage for ham«. – At denne fine gestus er blevet påskønnet af »modparten« kan læses i Mørk-Hansens erindringer,⁴ hvor der mere detaljeret gøres rede for hele handlingsforløbet.

Et par år før C. A. Blom døde, synes han at have opgivet den strenge anonymitet, som han ellers havde opretholdt. Muligvis er han blevet opfordret af gode venner og ligesindede til at udarbejde en kort samlet fremstilling af sin egen opfattelse af, og sin egen indsats i opgøret mellem dansk og tysk i de skæbnesvangre år. Det er i hvert fald en kendsgerning, at den gamle lærer i 1865–66 satte sig til at udarbejde den efterfølgende beretning omfattende perioden 1830–50, der ikke synes direkte beregnet på publikation. Vi ved fra hans sidste breve, at en datters uventede død i marts 1866 har gjort et voldsomt indtryk på ham, og denne begivenhed har muligvis fået ham til at tænke på, hvad der efter hans død skulle ske med den samling af originaldokumenter af historisk interesse, som han stadig lå inde med. Beretningen må sikkert opfattes som en ledsageskrivelse til de 9 (11) nærmere definerede originaldokumenter, som han overlod sin gode ven, gårdejer Ravn i Sjølund⁵ den 27. august 1866, godt et halvt år før han døde.

Denne interessante dokumentsamling har det desværre været umuligt at

Chr. Andersen Blom (1804–67), lærer i Agtrup, Sdr. Bjert sogn, 1831–67. Blom var én af de mange, der i stilhed spillede en betydelig rolle under det danske, nationale gennembrud. (Foto i privat eje).

efterspore. Ledsageberetningen derimod er blevet bevaret i familiearkivet i form af en arbejdskladde, der er blevet renskrevet ved afdøde landsarkivar Frode Gribsvads hjælp. Dokumentfortegnelsen (bilag 1) fandtes på kladdens omslag.

Det ville i dag have været af betydelig interesse at have kendt korrespondancen mellem C. A. Blom og den sønderjyske folkefører Laurids Skau. Men desværre findes der, udover den lakoniske henvisning i bilag 1-VII: Brev fra L. Skau, i Bloms efterladte papirer kun bevaret et enkelt originalbrev fra L. Skau til skolelæreren i Agtrup dateret 4. februar 1849 (bilag 2) og kladden til et udateret brev fra Blom til rigsdagsmand Laurids Skau i Kjøbenhavn (bilag 3).

Man ville have forventet at finde C. A. Blom som enten brevscriber eller -modtager eller begge dele i det omfattende værk: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland;⁶ men man må lede forgæves. En nærliggende forklaring kan være den, at der har været truffet en

forhåndsftale mellem parterne om, at al korrespondance så vidt muligt skulle destrueres.

I et brev fra Laurids Skau til Orla Lehmann⁷ dateret 20. august 1846 forekommer følgende passus, der synes at bekræfte denne antagelse: »Fremdeles lovede jeg skolelæreren i Tinglev, at man aldrig her skulle få at vide, ligesom der heller ikke offentligt skulle blive noget sagt om, at han hørte til vore folk, da han risikerede en forfølgelse fra visitatorernes (d.v.s. amtmand og provst) side.«

I en note til brevet har udgiveren gjort opmærksom på, at man ikke kan afgøre, hvilken skolelærer, der hentydes til. Mere generelt anføres det imidlertid, at der i Syvstjernens arkiv og skrevet med Laurids Skaus håndskrift findes en fortegnelse over 5 »fortjente skolelærere«, hvoriblandt var Blom, Agtrup, Bjert Sogn.⁷

Laurids Skau må således formodes allerede på et tidligt tidspunkt i udviklingen at have organiseret et net af pålidelige meddelere i Nordslesvig, der både forstod at formulere sig, og som havde gode kontakter til den lokale befolkning. Til dette formål kunne han næppe finde nogen bedre egnede end de dansksindede skolelærere. Disse må så til gengæld af sikkerhedsmæssige grunde have kunnet regne med fuld diskretion fra Laurids Skaus side (se således slutningen af bilag 3). Det er i denne forbindelse værd at notere sig, at ingen af de »fortjente skolelæreres« navne er at finde blandt de sønderjyske brevskrivere til Laurids Skau.

»Jeg har skrevet mere i krigens år« – anfører C. A. Blom i slutningen af sin redegørelse – »end hvad her er anført, men kladderne tilligemed mange breve er tilintetgjort, hvilket jeg nok fortryder, men for silde.«

C. A. Bloms beretning gengives i det følgende med normaliseret retskrivning, men i øvrigt med bevarelse af sproglige ejendommeligheder. En række henvisninger til de nu forsvundne bilag er udeladt.

C. A. Bloms egen beretning

Det slesvigholstenske parti kom først til fuld bevidsthed her i Slesvig i året 1830 ved et lille skrift, som udgaves af Uwe Lornsen, der var udnævnt til landfoged på Sild, hvori han ikke alene giver hertugdømmerne Slesvig og Holsten navnet Slesvig-Holsten, der senere er bibeholdt af oprørspartiet, men tillige søger at bevise, at denne nybagte stat aldeles intet havde til fælles med Danmark undtagen fælles konge. Denne nye statslære blev snart sat i system ved universitetet i Kiel, og de allerfleste tyskdannede embedsmænd i hertugdømmet Slesvig, hvilke havde en god støtte i det tyske kancelli i København, sluttede sig til bevægelsespartiet.

Den første jeg da i politisk henseende kom i kollision med var købmand *Peter Hiort Lorenzen* i Haderslev, i hvis hus jeg kom næsten hver uge, idet jeg var lærer i Vedsted ikke så langt fra Haderslev og havde en broder⁸ hos ham i købmandslære. Han var ganske indtagen af Uwe Lornsens skrift og påstod, at de deri fremsatte påstande var fuldkommen begrundet, ja, han lod endog de såkaldte »Landesprivilegier« af 1460 aftrykke og omdele iblandt bønderne, der imidlertid slet ikke vidste, hvad de havde at betyde, eftersom politik dengang lå ganske uden for deres synskreds. Jeg havde da mangan varm debat med ham og bragte ham undertiden ikke lidt i knibe ved at vise, at disse privilegier var intetsigende; thi om de også engang havde haft nogen retsgyldighed, så var denne tilintetgjort ved krigen og fredsslutningen 1713 og 1720. Lorenzen, der var ultrademokrat, sluttede sig i hele 10 år til de slesvig-holstenske ledes parti, i det håb derved at tilkæmpe hertugdømmet Slesvig en frihed, som han troede, at hertugdømmet umuligen kunne komme i besiddelse af i forening med Danmark, hvor Kongeloven var i vejen; men da han omsider mærkede, at partilederne med hertugen i spidsen ville løsrive Slesvig fra Danmark, så brød han på én gang i 1840 overtvært med partiet og blev fra nu af en af den danske sags ivrigste forkæmpere.

1831 blev jeg forflyttet til Agtrup, og jeg havde derfor sjældnere lejlighed til at komme i berørelse med denne jernfaste og kundskabsrige mand, med hvem jeg dog stod i nøje forbindelse, efter at han havde indtaget det rigtige fædrelandske standpunkt. En følge af Uwe Lornsens skrift var oprettelsen af stænderinstitutionen, der rettelig kunne forlanges for Holstens vedkommende, men som, for at det ikke skulle have udseende af tvang, blev anordnet for hele riget.

I de slesvigske stænderforsamlinger kunne det statsopløsende parti tumle sig efter hjertensbehag under beskyttelse af de tyske kongelige kommissærer, og det forsømte da heller ikke lejligheden. Anmasselsen steg år for år og nåede sit højdepunkt i samlingen 1842. Talerne og de forelagte propositioner grænsede på det allernærmeste til fuldstændig oprør, således udtaltes her: »de tyske hertugdømmer«, »Schleswig-Holsteins Landesrechte« – en proposition stillede om »Udskillelse af Slesvig-Holstens finanser fra kongeriget«, om »et eget slesvig-holstensk flag« og om: at det på slesvigske skibe indbrændte mærke »Dansk ejendom« måtte blive ombyttet med ordene »Schleswig-holsteinische Eigentum« o.s.v. Lorenzen var den første af den lille danske minoritet, der havde den fornødne indsigt til at kunne modgå det skamløse uvæsen, og han gjorde det med kraft; men for ligesom at sætte partiførerne i øjeblikkelig forbavelse, gav han sig, efter forudgående aftale med sine venner, på én gang til at tale dansk.

Dette virkede som et lynslag i den tyske lejr. Havde partiførerne været så kloge ikke at tage noget notits heraf, så havde sagen jo ikke gjort videre opsigt; men til ulykke forløb de sig og ville forbyde Lorenzen ganske at tale, når han ville tale dansk. Denne skandale i stændersalen imod en deputeret fra en dansk by vakte den største harme ikke alene hos nordslesvigerne, men i hele Danmark, og fra mange danske valgdistrikter blev der sendt opfordringer til deres deputerede om, ene og alene for fremtiden at betjene sig af det danske sprog i stændersalen. Oprørspartiet indså snart, at det havde ladet sig overliste, og at det var gået for vidt; det måtte derfor se at finde på advokatknep for at få den danske befolknings blikke vendt fra sprogsagen til noget ganske andet. Da var det, at Beseler⁹ stillede sin bekendte proposition om Haderslev amts adskillelse fra Slesvig og inkorporation i Jylland. Denne proposition skulle indgive befolkningen skræk, bringe den til at glemme sprogsagen og petitionere om, at vi dog måtte blive forskånet for en sådan ulykke.

Fra fuldblods slesvig-holsteneren Petersen fra Dalby, der var deputeret for det nordligste distrikt, blev igennem hans broder i Haderslev, agent Petersen, sendt petitioner til alle sogne i distriktet til underskrift. Men krigspudset forfejledes ganske. Enhver dansk mand, der gennemskuede oprørspartiets rænker, var på sin post. Jeg forfattede straks en energisk opfordring til omtalte Petersen om, at han skulle tale dansk og samtidig dermed en erklæring til stænderforsamlingen, hvori det hed: »Hvad den proposition angår, der skal være stillet om at indlemme Haderslev amt under Jylland, da forfejler den ganske sin virkning på os. Vi forskrækkes slet ikke herover; thi Jylland er hverken en øde ørk eller et rått barbari. Vel er konsumtionen ingenlunde et gode; men en velordnet retspleje, jagtfrihed og fritagelse for kopskat og mølletvang er heller ikke onder. Vi trøster os i øvrigt ved den overbevisning, at den ærede proponent lige så lidt formår at inkorporere Haderslev amt under Jylland som Jylland under Haderslev amt, og det er os derfor ganske ligegyldigt, enten han vil tage sin proposition tilbage eller ikke«. Disse dokumenter underskrevs af Bjert sogns beboere og tilsendtes den deputerede, og lignende erklæringer udgik fra nabosognene.

Efter stændersessionens slutning blev det af nordslesvigske bønder vedtaget, at der skulle foranstaltes et stort offentligt æresgilde, der jo tillige skulle være en demonstration, for de danske der kæmpede i stændersalen og navnlig for P. H. Lorenzen; og efter at slesvig-holstenerne i Haderslev gjorde det umuligt dér at få et lokale til gildets afholdelse, blev samme afholdt i Sommersted kro i februar 1843. Her var det, at planen blev lagt til købet af Skamlingsbanken, som også kort efter købtes af møller Staal fra Torning, gårdmand Bertel Hansen sammesteds og gårdmand Iver Andersen af

Grønninghoved. Bertel Hansen udlagde foreløbig købesummen, da han blev dækket ved aktier på 5 rd. cour. pr. stk., og Iver Andersen indvilgede i, at kobbelen blev lagt ind under hans gård, da der naturligvis ikke kunne være tanke om, at den slesvig-holstenske øvrighed skulle tillade, at der gaves aktiehaverne købekontrakt.

Ved denne lejlighed må jeg nærmere omtale de tvende kraft-karle Bertel Hansen og Iver Andersen, der var danskhedens støtter og slesvig-holstenernes skræk. Bertel Hansen var allerede tilårs, men ikke desto mindre var han fyr og flamme, når det gjaldt den danske sag og sådanne mænds mod var smitsom og meddelte sig i en vid omkreds til de forsagte og frygtsomme. Med Iver Andersen, der boede nærmere ved, kom jeg oftere sammen, og hvad han i krigens tid har virket for den danske sag, ved ikkun få, men jeg ved det. Hele 5 år gik nu efterhånden bort, i hvilken oprøret af advokaterne, de tyske embedsmænd og det tyske kancelli i København blev fuldstændigen forberedt, så at udbruddet kun var et rent tidsspørgsmål.

Laurids Skau (1817–64) fik sit gennembrud som nationalfører i årene 1843–44. Portrættet er et samtidigt litografi, der blev fremstillet til ophængning i de mange nationalt vakte hjem, et vidnesbyrd om Skaus store popularitet i 1840'erne.

I året 1848 skete udbruddet. Jeg var netop i Haderslev, da efterretningen kom om, at der d. 24. marts var dannet en provisorisk regering, og at Rendsborg var taget. Der var netop session; men denne blev straks hævet, og der viste sig en stor bestyrtelse på alles ansigter. Jeg ilede så hurtigt som muligt hjem, hvor jeg bekendtgjorde efterretningen. Jeg kan endnu godt minde, at hverken skræk eller angst, men harme og ærgrelse fyldte mit, som vistnok hver dansk mands hjerte. I de første dage af april ankom de første danske tropper til Kolding med oberst Morgenstjerne og major Ernst. Mange danske mænd fra omegnen og ligeledes jeg holdt med flere koldingensere møde med disse officerer for at aftale, hvorledes vi havde at forholde os, for, uden militær hjælp, at beskytte os imod de forskrækkelige friskarers røverier. Der kom de urimeligste rygter – og resultatet blev, at der sognevis skulle oprettes beskyttelseskorps af alle unge og raske mænd, der skulle bevæbnes med knipler, høtyve, spyd osv. og det ene sogn skulle da i påkommende tilfælde ile det andet til hjælp. Man vil nu naturligvis le af disse foranstaltninger; men det var sandelig ramme alvor, og det viser dog, at den nordslesvigske bondestand var vågen og afgjort imod oprøret, om det end på den anden side lægger vor ukyndighed om krig for dagen.

Under hele krigen stod jeg stedse i forbindelse med forpostkommandøren i Kolding, først oberstløjtnant Baggese og senere major (nu general) Hegermann-Lindencrone,¹⁰ til hvem jeg havde fri adgang og var altid velkommen, da jeg stedse bar omsorg for, at de efterretninger, jeg bragte dem, var pålidelige. Jeg har flere gange ved nattetide listet mig igennem den tyske forpostkæde for at komme til Kolding, når der var noget af vigtighed, som kunne bringes til armeens kundskab.

På den tid stod jeg også i forbindelse med mange andre faste og djærve danske mænd i omegnen, af hvilke jeg især bør udhæve Frants Petersen, Andreas Matthiesen og Claus Tonnesen i Stenderup, Carstensen i Vonsild og Iver Andersen i Grønninghoved, hvilke stedse var redbonne til at komme mig til hjælp både med råd og dåd, når der skulle foretages en eller anden demonstration imod det tyske herredømme. En tro hjælper havde jeg her i sognet af gårdmand Chr. N. Lind i Skartved. Også pastor Petersen i Bjert var fast og urokkelig; men han måtte begribeligvis forholde sig rolig.

Den 13. maj 1848 kom cirkulære fra provisorisk amtmand Bruhn til sognefogderne med pålæg at møde på amtshuset den påfølgende mandag kl. 10 og ligeledes fra provst Jansen et cirkulære til præsterne, i hvilket de pålagdes at møde s.d. kl. 12 i konventslokalet for at præsenteres for de provisoriske regeringsmedlemmer: dr. Harbou og herredsfoged Jacobsen. Pastor Petersen i Bjert, pastor Boesen i Fjelstrup og pastor Davidsen i Aller var rimeligvis de eneste præster, som ikke gav møde, men ifølge en gentagen

befaling måtte de møde for omtalte visitatorer d. 23. maj derefter; men uagtet man i flere timer søgte både med det gode og med det onde at få dem til at underskrive den af de øvrige præster underskrevne erklæring om, at de ville adlyde den provisoriske regering, så var de dog ikke at formå dertil; men de afgav tværtimod den erklæring, at de ikke kunne betragte denne regering som legitim. Af en dagbog, som jeg førte 1848, ser jeg under 10. maj, at Frantz Petersen i Stenderup og jeg skulle være arresterede som repressalier for jagtjunker Schrader og overførster Krog, hvilke besætningen på en dansk kanonbåd havde taget på Løverodde d. 4. maj forud. Vi blev imidlertid enige om ikke at flygte, og man lod os også sidde uantastede. Da i 1848 de tyske konger og fyrster var under piskan, havde der også konstitueret sig en tysk nationalforsamling i Frankfurt, som ville lave en ny rigsforfatning for Tyskland og deri skulle naturligvis også indbefattes Schleswig-Holstein. En protest fra de danskes side i Slesvig imod en sådan indlemmelse var nødvendig, og jeg forfattede derfor en sådan, som fik talrige underskrifter og blev sendt til Frankfurt.

I juli 1848 skulle der afholdes nyt valg til en slesvig-holstensk stænderforsamling, og plakater fra herredsfoged Thomsen blev sendt til sognene med opfordring til de valgberettigede om at give møde på valgdagen i Christiansfeld. Hjemmetyskerne var naturligvis ivrige med at agitere for at formå beboerne til at give møde; men vi danske var også på benene for at virke i modsat retning, og vi vandt sejr, ikke én dansk mand mødte, hvilket kan ses af en rapport, som jeg under 1. august har sendt til ministeriet.

Den ulykkelige våbenstilstand, der afsluttedes i Malmø, gav os ganske i slesvig-holstenernes vold i vinteren 1848–49 indtil marts. Vi havde da al vor kraft og klogskab behov for at værgе os imod deres anmasselse, især imod deres griskhed efter at gribe i vore pengepunge. Der forlangtes således, under eksekutionsstraf, at vi skulle betale en betydelig krigsskat. Møller Utzon i Dalby Mølle og jeg fik da underhånden bud til alle nabosognene, og fra hvert sogn mødte nogle mænd i Kolding, der vedtog protesteklæringer både til den provisoriske regering og til amtstuen. Jeg var så heldig at blive fri for at lede mødet, idet pastor (H.W.) Hertel, der også var til stede, men som flygtning, påtog sig dette i mit sted, og derved var jeg dækket.

I foråret 1849 skete der en storartet demonstration i den kgl. Stenderup Nørreskov. Der skulle holdes auktion over favnebrænde og udhugningstræ af den provisoriske husfoged Levy fra Haderslev. Jeg var også til stede for at se, om der ikke skulle ske optøjer af jyderne og fynboerne, der plejede at være til stede ved slige skovauktioner. Chr. Nissen fra Skartved var der i samme anledning og ligeledes Andreas Matthiesen fra Stenderup. Alle de lysthavende var småfolk. Det var imidlertid på den dag et så skrækkeligt vejr med

blæst og frost, at ikke en eneste hverken fra Jylland eller Fyn kunne komme over vandet. A. Matthiesen og jeg beklagede os inderliggen derover, idet der derved var udsigt til at auktionen ville gå uforstyrret. Favnebrændet blev først solgt og da man var færdig dermed, så skulle udhugget sælges. A. Matthiesen og jeg ville imidlertid først hos en marketenderske have en lille styrkning, og derved blev vi bagefter. Da vi var færdige og ville ind i skoven til de øvrige, hørte vi på éngang en skrækkelig hujen og skrigen og råben hurra! Hvad betyder dog dette, spurgte vi hinanden? Men snart fik vi pikkelhuerne at se, og vi sagde da: de skulle dog ske en ulykke, råber de hurra for disse kjeltringer. Gåden løstes nu snart. Det var 13 eller 14 slesvig-holstenske dragoner som jagtjunker Schrader havde fået beordret fra Vonsild hertil for at holde orden ved auktionen. Da A. Matthiesen og jeg kom hen til mængden, der havde forsamlet sig på en korsvej, kunne vi se, at den var yderst opbragt, og at her lod sig noget udrette. Vi talte med hverandre derom; men ingen havde mod til at stille sig i spidsen, dog fandt vi på råd.

Efter nogle få minutters forløb kom dragonerne, der havde været hos Schrader for at få en morgensnaps, tilbage, og hele folkemassen, omtrent 200 personer, opstillede sig da i 2 rækker, én række ved hver side af den vej, som dragonerne skulle passere. Disse red da én for én igennem rækkerne, og der råbtes et vældigt hurra! De tog til chakoerne i den formening, at det var til ære for dem; men så råbtes der: »Længe leve Frederik 7.! Ned med forræderne! Tyske pak! Tyske kæltringer!« osv. Dragonerne var så kloge, at de red ganske roligt igennem rækkerne og red et bøsseskud længere bort, derpå holdt de stille og aftalte, hvad de skulle gøre. Derpå trak de blankt og kom i flyvende fart henimod de opstillede rækker, vistnok i den formening, at alle ville løbe af frygt, men ikke en eneste flyttede en fod, og de red da igen ind imellem rækkerne, huggede ned med sablerne ved siden og råbte: »Was soll das Schreien zu? Was soll das Schreien zu?«, dog uden at berøre nogen; thi var dette sket, havde man øjeblikkelig revet dem af hestene og mørbanket dem. Der blev da råbt: tal dansk, vi forstår ikke det tyske vrævl, og til sidst råbtes der: øjeblikkelig ud af skoven, ellers skulle vi snart lette Eder ud. Dette sprog, uagtet det var dansk, forstod de, og de vendte straks om og red bort.

Da dragonerne var borte, skulle auktionen naturligvis forstyrres, og både jeg og de øvrige, som søgte at lede massen, uddelte vore kommandoråb, idet vi bøjede hovedet ned imellem mængden, så ingen kunne se, hvem det var. Først råbtes der: »Auktionen hæves!«, og hele massen styrter da ind i skoven og væltede sig ind på husfogeden og Schrader, der blev ligbleg og spurgte: »Hvad ville I børn?« »Ingen auktion«, var svaret. Schrader: »Nej, auktionen skal straks blive standset,« »Ingen auktion i morgen!« Schrader: »Nej, der skal ingen auktion blive i morgen. Hvad der er solgt skal blive kasseret«, og

derpå lukkede husfogeden bogen sammen, og han og Schrader luskede af, glade over, at de slap helskindede.

Da nu alting var gået over forventning, så råbte jeg til mængden: Nu går hver hjem til sit, der er ikke endnu sket noget ulovligt, og massen svarede: Ja – den ville nu lyde og gå. Men i samme nu kom én løbende ganske forpustet med den efterretning, at nu skulle der holdes auktion nede ved Schraders bolig. Uagtet vi vidste, at dette ikke kunne være tilfældet, så var den opbragte mængde dog ikke til at styre, men alle løb ned til skovriderboligen og jeg naturligvis med. Her mødte mig den kosteligste scene. En fuldblods slesvigholstener B fra Haderslev, der havde købt en hel del favnebrænde for røverkøb – da ingen dansk mand ville byde på det – havde, da han mærkede uro, skyndt sig hen for at få forspændt og komme bort, og han var lige ved at køre, da hele folkemassen stormede ned til skovriderboligen, og det var kun et øjebliks sag, så var vognen omringet. Så råbtes der: »Se han ville luske bort den tyske slyngel«. Andre gik hen, så ham ind i ansigtet og spurgte: »Er du en tysker eller en dansker?« og den arme djævel svarede rystende: »A er en dansker,« »Du er f er du,« svarede der. »Du er en stortysker, vi kender dig nok; vælt vognen med ham,« råbtes der, og da vi syntes, at synderen var ængstet nok, så kommanderede vi: »plads! lad ham nu køre!« og mængden gjorde så plads, og han kørte.

Det var et billede på en lille revolution, et slående bevis for, hvorledes den rå masse af befolkningen af en dygtig fører kan lade sig lede til alt muligt. Havde der været enten jyder eller fynboer til stede, så havde de naturligvis fået skylden for, hvad der var sket, men da det var lutter slesvigere, så blev sagen hendysset, og den blev ikke engang omtalt i smudsbladet Nordslesvigsk Tidende. Jeg indberettede imidlertid straks alt til ministeriet.

Hen i forsommeren 1849, da general Juhl marcherede herind, fik jeg og Frants Petersen i Stenderup en dag pr. stafet ordre til at møde på den danske generalkommando i Christiansfeld. Da vi kom der, ønskede man oplysning om et og andet, som vi også meddelte, og til sidst kom talen også på de såkaldte hjemmetyskere i omegnen, hvilke man mente, at det var rigtigst at arrestere. Dette satte jeg mig imod af al kraft og viste, at lige så lidt som vi kunne skade tyskerne, når danskerne havde magten, lige så lidt kunne tyskerne skade danskerne, når tyskerne havde magten; og tilmed ville dette kun føre til, at der, når tyskerne atter kommer her, skal tages repressalier, hvilket da først vil komme til at gå ud over os. Man frafaldt da også påstanden; og det, at jeg på den måde frelste tyskernes trøje, – hvilket naturligvis ikke kunne holdes hemmeligt – har vistnok været en af de vægtigste grunde, hvorfor man også så igennem fingrene med mig, og gav mig lov til at gøre, hvad jeg gjorde.

Oprørerne gjorde alt muligt for ved småskrifter og brochurer at vildlede den danske befolkning og at bilde den ind, at Danmark ved sine overgreb på hertugdømmet Slesvig og dets beboere var skyld i denne ulykkelige krig og alle dens sørgelige følger, og det mest infame af disse skrifter var et – man mener af selve hertugen – der var betitlet »Hvo er skyld i krigen«. Jeg sendte et eksemplar deraf til ministeriet igennem L. Skau, der dengang var i rigsdagen med anmodning om en djærv imødegåen at det løgnevæv, der deri var opstillet, for at menigmand dog kunne få en lille smule oplysning om sagens rigtige sammenhæng. Ministeriet pålagde da mig, at skrive et sådant modskrift, der derefter både på dansk, og oversat af Blaunfeldt,¹¹ også på tysk blev i mange 1000 eksemplarer udbredt over hele hertugdømmet.¹²

Hen i efteråret 1849 blev der i bladene tale om, at oprørsregeringen havde tilbudt sig at ville underhandle med den danske regering igennem valgte tillidsmænd for at få tilvejebragt en overenskomst, og såre mange syntes, at det dog var rart, om vi på den måde snart kunne få fred. Enhver, der så dybere i tingen, frygtede meget for, at den danske regering skulle lade sig overliste, og for om muligt at bidrage min ringe skærv til, at sådant ikke skulle ske, skrev jeg en afhandling desangående, som jeg bad optaget i et af de københavnske blade, men jeg mindes ikke enten det var Berlingske Tidende eller Fædrelandet.

Jeg har skrevet mere i krigens år, end hvad her er anført; men kladderne tilligemed mange breve er tilintetgjort, hvilket jeg nu nok fortryder, men for silde.

Den sidste presning, som oprørerne her i Nordslesvig foretog 1849, var inddrivningen af det såkaldte tvungne lån. De kunne ikke blive færdige med alle sogne, og derfor tog de klogeligen de største summer. Jeg henvendte mig både mundtlig og skriftlig til major Wilster, der dengang lå i Kolding om beskyttelse, som også blev lovet, men udeblev. I Stenderup sogn blev pengene ikke udleverede formedelst en energisk protest af gårdmand Niels Moos, der formåede de mænd, der allerede havde vognen forspændt for at køre til Haderslev med pengene, til at blive hjemme. Havde jeg ikke været syg, medens Bjert sogn betalte sine 1550 rd. cour., så var dette måske heller ikke sket.

Bilag 1

(Fortegnelse over)

Dokumenter leveret Ravn i Sjølund: d. 27. august 1866.

(af C. A. Blom, død 5/4 1867)

- I Protest og erklæring fra bondestanden i Haderslev amt til Nationalforsamlingen i Frankfurt (1848).

- II Rapport til ministeriet om valg til stænderforsamlingen dat. 1. aug. 1848.
- III A: Protest til den preuss. regering ang. krigsskat.
B: Protest til amtsstuen ang. det samme.
C: Skrivelse til kommandanten i Haderslev ang. det samme.
- IV Kladder til »Hvad er sandhed« (se note 12).
- V Om de såkaldte holstenske tillidsmænd.
- VI Skrivelse til major Wilster om beskyttelse dat. 11. aug. 1849.
- VII Brev fra L. Skau.
- VIII Brev fra Refslund.
- IX Den danske folkefest på Skamling d. 4. juli 1844.

Bilag 2

Kaldning d. 4. febr. 1849.

Kjære Her!

Agar: Det er minne forbi for Rijkken. i et
kennetlig i sig selv. og i sig selv i sin
Chalering at tale med dem. — Gid det skete
er den mest, der lader sig den samme
mig for Appogien Madon: Kaldning your most
Opdag, alle gid det gæde den lader, your
Landsby (Kommite) d. 9. 10. febr.

Lennid. Skau.

Blandt Bloms efterladte papirer findes bevaret omstående brev adresseret til Herr Skolelærer Blom, Dannebrogsmænd, Agtrup, skrevet af Laurids Skau 22 dage før den danske regering i 1849 opsagde våbenstilstanden med oprørerne:

Kolding, d. 4. Febr. 1849

Kjære Ven!

Jeg er i Nat ankommen hertil fra Kjbhvn. i et temmelig vigtigt Ærinde, og ønskede gjerne i denne Anledning at tale med Dem. – Hvis det derfor er Dem muligt, da beder jeg Dem komme til mig hos Gjæstgiver Madsen i Kolding paa næste Fredag, eller hvis det passer Dem bedre, paa Løverdag Formiddag d. 9–10de Febr.

Deres

Laurids Skau

Bilag 3

Brevet fra C. A. Blom til Laurids Skau, der kun kendes i denne udaterede kladde. Efter brevet indhold at dømme, må det antagelig være skrevet i tiden december 1849–januar 1850.

Ærede ven!

Sidste år gav det høje ministerium dig løfte om, at det ville betale trykomskostningerne for et lille skrift, der kunne oplyse den slesvigske almue om oprørernes usandhed og sandhedsfordrejelse; men det manuskript, som jeg efter opfordring sendte, blev jo forvildet. Siden den tid har almuen endnu ingen oplysning fået; thi bøgerne af Wegener er for dyre, og de af Martensen og Scheel kunne dels ikke fattes og trænger dels ikke ind på det gebet, fra hvilket oprørerne bør kastes tilbage.

Havde vi været sikre på fred, så var det ligegyldigt, enten almuen blev nærmere oplyst om sagens sammenhæng eller ikke, thi den lovlige tilstand var da blevet den faktiske sandhed; men da det vel næppe står til at vente, at Preussen endnu den gang vil give Danmark, hvad Danmarks er, så synes det og lige uforsvarligt og uklogt at lade massen af folket forblive i sin totale uvidenhed. Det er efter min mening en stor fejl, hvis man tror, at menigmands anskuelse er ligegyldig. Det tror oprørerne ikke, og i den ting som i flere andre trænger vi til at gå i skole hos dem. Nej, havde oprøret haft rod i folket, hvad så? Oprørerne har aldrig sparet og sparer ikke endnu nogen møje for at vinde folket; de søger med skrift på skrift at gøre det vaklende i sin troskab, og nås hensigten end ikke ganske, så opnås der dog så meget, at de ved at prædike det

samme og det samme uden modsigelse forfører nogle og gør andre tvivlende. Et tredje flyveskrift i løbet af ét år under titel af »Oprøret i København« og indeholdende de bekendte beviser på oprørets retmæssighed bliver i denne tid i stor masse udbredt iblandt folket.

Disse beviser er vel forslidte for de oplyste og dannede, men for menigmand er de det ikke, så længe de ikke er modbevist. Hertil kommer de oprørske præsters færd. Du ved selv, hvilken magt gejstligheden hidtil har haft over den virkelige kristeligsindede landalmue, og det er da let begribeligt, hvilken forvirring i begreberne dette skammelige skridt af såmangen præst har afstedkommet.

Jeg anser det derfor for lige så vigtigt, om ikke vigtigere nu som før, at der gives menigmand oplysning om sagens sande sammenhæng. Skulle jeg ikke tage fejl, men du være af samme mening, så tvivler jeg ikke om, at du i betragtning af sagens vigtighed atter vil tale med d'herrer ministre herom, hvortil du nu i din stilling som rigsdagsmand let kan finde lejlighed. Det vedlagte manuskript¹² sendes dig ikke i den mening, at netop dette skal afbenyttes – thi der findes langt bedre penne i København end min – men jeg er så fri at tilsende dig samme for ikke at udhale tiden med korrespondance derom og med tilladelse til at afbenytte det efter godtbeholdende, i tilfælde at det kan anses skikket dertil. At mit navn i ethvert tilfælde må forties, indses let, da jeg ellers, hvis oprørerne atter skulle besøge os, ville blive skrækkeligt mishandlet.

Hvis der kan leveres dig så megen tid, håber jeg at se et par ord fra dig.

Din hengivne

Blom

S.T.

Hr. Laurids Skau, Dannebrogsmænd,

Rigsdagsmand i København.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Se således Ludvig Hertel: Hans Wilhelm Hertel, Odense 1897, s. 161, og August F. Schmidts kronik i Kolding Folkeblad 25. november 1940: Lærer Blom i Sdr. Bjert.
2. Af C. A. Bloms tre sønner blev de to lærere, og den ene af disse, Chr. Hansen Blom (1847–1908), og dennes søn, lærer Kristian Blom (1888–1943) fik ligeledes deres virke i Sdr. Bjert sogn. Ved centralskolen i sognet er der blevet opsat en mindesten, der fortæller, at sognet i over 100 år har haft en lærer Christian Blom. Se iverigt: V. Uldall Juhl: Sønder Bjert sogn, Kolding 1968, s. 193–202.
3. Erik Blom: Af lærer C. A. Bloms dagbøger fra treårskrigen. Vejle amts årbog 1967, s. 65–100.
4. Mouritz Mørk Hansen (1815–95). Livserindringer udg. v. H. V. Gregersen, Skr. Hist. Samf. f. Sønderj. nr. 38, 1968, s. 230.

5. Nis Jensen Ravn (1828–92), ejer af Sjølundgård fra 1852, medlem af Landstinget 1870–92. I Vejle amts årbog 1906 s. 185–89 findes nogle efterladte optegnelser af N. J. Ravn, der dels beskriver optrinnet under skovauktionen i Stenderup 1849, dels giver en god karakteristik af C. A. Blom og berømmer hans indsats i de »otte sogne«.
6. H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland. Skr. Hist. Samf. f. Sønderj. nr. 42, 1970.
7. H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. Skr. Hist. Samf. f. Sønderj. nr. 33, 1966, s. 176. De fem fortjente skolelærere er: J. P. Kloster, Rørkær ved Tønder; Blom, Agtrup, Bjert sogn; Bøtcher, Sdr. Farup, V. Vedsted sogn; B. Juhl, seminarist, hjælpelærer i Hoptrup; Barsøe, Kåstrup, Gram sogn.
8. Ludvig Blom (1814–68) blev senere Hiort Lorenzens efterfølger som købmand i Haderslev. Se iøvrigt Hans H. Worsøe: Ludvig Blom, Sønderjysk Månedsskrift 1968, s. 73–77.
9. Wilhelm Hartwig Beseler (1806–84), advokat i Tønder.
10. Cai Ditlev Hegermann-Lindenchrone (1807–93) blev udnævnt til general i 1865. Denne ajourføring i C. A. Bloms manuskript bestyrker formodningen om, at redegørelsen er udarbejdet i 1865–66.
11. M. F. Blaunfeldt (1799–1880), advokat i Flensborg.
12. Denne pjece, som det således er blevet pålagt C. A. Blom at udarbejde, blev udsendt under pseudonymet: »En Slesviger« og bærer titlen: »Hvad er Sandhed? – en kort og letfattelig Gendrivelse af de slesvig-holstenske Oprøreres Usandheder og Skingrunde – Til Oplysning for Menigmand«. Pjecen kendes i tre udgaver:
 - Udgave A, Haderslev 1850, 31 s.
 - Udgave B (oversat til tysk), Flensborg 1850, 32 s.
 - Udgave C (oversat til dansk fra B), København 1850, 16 s.

C. A. Bloms anonymitet er i årenes løb blevet bevaret godt, hvad følgende lille tildragelse viser. Da forfatteren til nærværende artikel i 1940 henvendte sig i Det kgl. Bibliotek for at få lejlighed til at sammenligne de tre forskellige udgaver, erkendte man, at det ikke var biblioteket bekendt, at »En Slesviger« var identisk med lærer C. A. Blom fra Agtrup.

Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900

Af *Lars N. Henningsen*

Jernindustrien spillede overalt en afgørende rolle under den tidlige industrialisering. Også i Sønderjylland var jernstøberier og maskinfabrikker med til at skabe grundlaget for en industriel udvikling. Her gives en sammenfattende redegørelse for jernindustriens udvikling i Nordslesvig før 1920.

Før 1864

Indledning

Fra midten af 1800-årene fandt redskaber af støbejern og maskiner i stigende grad anvendelse i landbruget. Dampmaskiner vandt frem, og »maskin- og industrialderen« nærmede sig. Jernstøberier og maskinfabrikker dannede baggrund for denne udvikling, og fra 1840 grundlagdes ikke så få virksomheder af denne art i Sønderjylland.

Udviklingen startede i Haderslev med snedkermester Josua Petersens og købmand A. P. Bonnichsens jernstøberi, grundlagt i 1841. Haderslev indtog indtil 1920 en ledende plads i jernindustrien i Nordslesvig.

Henrik Fangel har i Haderslev bys historie 1800–1945, 1, 1975 og i Sønderjysk Månedsskrift 1979 behandlet virksomhederne i Haderslev, og jernstøberiet i Tønder er beskrevet sammesteds i 1971. En samlet redegørelse for jernstøberierne og maskinfabrikkerne udvikling i Nordslesvig er imidlertid ikke fremkommet og skal derfor forsøges her. Gennem skildringen af jernindustriens historie er det samtidig tanken at skitsere vigtige træk af periodens almindelige økonomiske historie.

Sønderborg

Haderslev stod på flere måder fadder til den nye industrigren. Her oprettedes som nævnt det første støberi i 1841, og her grundlagde guldsmed Wolfgang Petersen i 1847 endnu et støberi. Derefter kom turen til Sønderborg, og det blev Wolfgang Petersens broder Peter Petersen, som tog initiativet.

Peter Petersen var født i Haderslev den 13. februar 1806 som søn af guldsmed Martin Heinrich Petersen. Han blev uddannet som guldsmed og tog i 1834 borgerskab i Odense som juvelerer og guldsmed. En tid var han tillige gæstgiver og gårdmand i Ringe på Fyn.

Petersen stammede fra en velhavende håndværkerfamilie, og hans første hustru, bykasserer Müllers datter Ulrica Sophia fra Haderslev, havde bragt

ca. 9.000 rdl. ind i ægteskabet. Vi må derfor antage, at han rådede over ledig kapital, som kunne investeres, hvor der var udsigt til profit.

I Odense stiftede Petersen bekendtskab med jernstøber Allerup, som i 1855 beskæftigede 126 arbejdere. Her og hos broderen i Haderslev så han, at jernindustrien var i rivende udvikling og altså en god kapitalanbringelse. Landbrugets fremgang medførte en stærkt stigende efterspørgsel efter støbejernsprodukter, og med toldgrænsen ved Ejderen i 1850 var konkurrencen fra udenlandske produkter oven i købet kraftigt reduceret til gavn for støberierne i Sønderjylland. Denne branche rummede altså særdeles gode muligheder for kapitalstærke og initiativrige mænd.

Peter Petersen lod sig lokke, og i 1850 skiftede han levevej. Han opsagde borgerskabet i Odense, og lod sig den 18. september 1850 indføre i borgerbogen i Sønderborg som »fabrikant«, med andre ord som jernstøber. Han købte købmand Knud Ludvig Christiansens gård Alsgade 1 og indrettede her tre fabriksbygninger. Allerede i 1852 var der opsat et

Jernstøber Peter Petersens herskabelige bolig i Sønderborg, Alsgade 1 (tidligere Perlegade 97), blev bygget 1854. Huset prydes af smedejernsornamenter fra støberiet under vinduer og på balkonen. Det brede og solide senklassiske hus er et bevis på de gode konjunkturer for jernstøberierne før 1857. (Foto C. W. Gade 1928, Museet på Sønderborg slot).

»maskineri« (vel en dampmaskine), og i 1853 og 1855 udvidedes med nye bygninger. I december 1850 anbefalede han sig i »Den danske Slesviger« med »støbegods til skibsbygning, såvel som forskellige maskiner, kakkellovne, komfurer, og ellers alt slags støbegods.« Desuden forhandlede han plove og modtog bestillinger på hakkelsemaskiner og tærskemaskiner.

Jernstøberiets etablering krævede store investeringer, og Petersen måtte da også låne betydelige summer hos en bonde i omegnen, en købmand i byen samt hos sparekassen. Virksomhedens omfang fremgår af tabel 1; årsproduktionen var i 1858 vurderet til 20.000 rdl. De mange arbejdere boede spredt rundt i byen og var helt løst fra tidligere tiders patriarkalske forhold. Kun jernstøberen, hans kone, 7 døtre og to tjenestepiger boede derfor i 1855 i tilknytning til virksomheden.

Tabel 1

Peter Petersens jernstøberi i Sønderborg

	Antal arbejdere	Årsproduktion støbegods (pund)
1858	30	100.000
1859	30	100.000
1860	35	200.000
1861	25	150.000
1862	20	140.000

Om produktionens art er vi kun mangelfuldt underrettet, men der blev bl.a. fremstillet kakkellovne og andet støbegods, som f.eks. i Åbenrå blev solgt via en mellemand sammen med varer fra broderens fabrik i Haderslev. Der blev også fremstillet landbrugsmaskiner, og Petersen fik i 1863 patent for tre år på en forbedret udgave af de almindeligt benyttede hakkelsemaskiner.

Petersen var imidlertid ikke uddannet som jernstøber. I takt med, at landbrugs- og dampmaskiner fik stigende betydning for virksomheden, fandt han det derfor nødvendigt at tilføre fabrikken en teknisk viden, som han måske ikke selv beherskede. I 1857 overtog jernstøber og maskinfabrikant Heinrich English fra Flensborg, efter at have erhvervet borgerskab i Sønderborg, derfor driften. To år senere, i 1859, giftede han sig med Petersens ældste datter Christiane Henriette Laurenzia, og i 1860 købte han formelt fabrikken af svigerfaderen.

Heinrich English var opflasket med teknik lige fra barnsben. Faderen, fabrikant Thomas English, var en af industrialiseringens pionerer i hertugdømmet Slesvig. Han havde været virksom i Flensborg fra slutningen af 1820'erne og her havde han i 1833 indrettet et mekanisk værksted, ligesom

han modtog bestillinger på støbejerns- og metalarbejder og dampmaskiner »for en indenlandsk fabrik« (Carlshütte i Rendsborg?). Allerede to år senere gik virksomheden dog konkurs.

English var eksperten, som tilførte Petersens støberi viden, men næppe kapital. Ved købet i 1860 overtog han en gæld på 16.000 rdl., og skulle desuden afdrage restsummen på 30.000 rdl. til svigerfaderen. Det var en stor byrde, ikke mindst da en alvorlig økonomisk krise i 1857 standsede den fortsatte ekspansion. Derfor har driften under den dæmpede vækst efter 1857 sikkert været mindre lønsom.

Dertil kom en betydelig konkurrence. Ganske vist var efterspørgslen voksende, men der var også mange leverandører på markedet. I Den danske Slesviger anbefalede talrige annoncer jernstøberier og maskinfabrikker i ind- og udland. Et firma på Sorø-egnen agiterede i 1850 for transportable tærskemaskiner og hakkelsemaskiner. Byens købmænd forhandlede produkter fra udenbys fabrikker. B. Stein forhandlede jernovne, Peter Karberg tilbød kakkelovne og gryder m.m. fra fabrikker i København og Rendsborg (Carlshütte), og f.eks. i Nordborg var der oplag af kakkelovne fra Haderslev.

English måtte på samme måde forhandle varer fra andre fabrikker. Således fik han hovedagentur for korn- og frøsåmaskiner fra Allerup i Odense. I 1859 etablerede han også et lager af støbegods i Nordborg. I 1857 – samtidig med overtagelsen fra Petersen (og med det konkurrerende firmas etablering og krisen) – holdt han udsalg fra lageret af kakkelovne, gryder, ildriste, vaskekedler, plovtoj, jernbliktoj m.m. Alligevel måtte antallet af beskæftigede reduceres, og da vilkårene efter 1864 blev ringere, solgte han i 1868 fabrikken tilbage til svigerfaderen. English drog derpå til München.

Ud over English beskæftigede fabrikken i 1860'erne en maskinmester Johansen, som stod bag den forbedrede hakkelsemaskine, og det var maskinmesteren, som udarbejdede de komplicerede konstruktionstegninger.

Når English tilsyneladende havde svært ved at ekspandere omkring 1860 hænger det sikkert også sammen med, at der på dette tidspunkt var startet endnu et jernstøberi i byen. Initiativtagere var købmand, sæbesyder (fabrikant) og tømmerhandler Jes Andr. Detlefsen og købmand Berthold Stein jun. Stein havde i flere år forhandlet bl.a. jernovne for fremmede fabrikker. I 1857 udbyggede de to mænd Detlefsens store købmandsgård mellem Løngang og Perlegade med tre fabriksbygninger. I en stor nybygning ud til Perlegade indrettedes udstilling af firmaets produkter, navnlig kakkelovne og komfurer. To kapitalstærke mænd, som delvis kunne finansiere nyanlægget med egenkapital, satsede her på en industrigren i fremgang.

Året efter gik Detlefsen ud af foretagendet, og Stein allierede sig i stedet med en fagmand, jernstøber Carl Vilh. Meyland fra Broager. Meyland var

født 1828 som søn af teglværksejer Peter Meyland, og således fra barndommen fortrolig med et industrielt præget miljø. Unge Meyland aflagde nu borgereden i Sønderborg, og fabrikken blev herefter drevet af Stein og Meyland i fællesskab, indtil Meylands død i 1877.

Jernstøberiet fik hurtigt et betydeligt omfang. I 1858 beskæftigedes 18 arbejdere, og Meyland tog sig af den daglige ledelse. Virksomheden voksede, og allerede i 1859 oprettedes en syge-, begravelses- og understøttelseskasse for arbejderne. I 1868 havde den 38 medlemmer, i 1870 29, og både arbejdsgiver og arbejdere betalte ugekontingent til kassen. Der produceredes de traditionelle støbejernsprodukter (kakkellovne, komfurer, husgeråd, bygningsjern) og landbrugsmaskiner, men også dampmaskiner. Med tiden blev teglværksmaskiner en specialitet, og varerne blev for en del solgt gennem Steins store købmandshandel ved Rådhusstorvet.

Tabel 2

Stein & Meylands jernstøberi i Sønderborg

	Antal arbejdere	Årsproduktion støbegods (pund)
1857	22	100.000
1858	18	80.000
1859	18	100.000
1860	18	100.000
1861	24	150.000
1862	25	160.000

Åbenrå

I *Åbenrå* startede det første jernstøberi i maj 1852. Virksomheden er et eksempel på de mindre fabrikker, som helligede sig jernstøberiet og overlod fremstillingen af dampmaskiner til de større konkurrenter. Ejeren er tillige et eksempel på den lille fabrikant, som tilsyneladende ved egen kraft, uden midler fra anden side, men støttet af en uddannelse i faget og hjulpet af konjunkturerne, formåede at skabe en levedygtig virksomhed.

Andreas Tolstrup Stallknecht, den første jernstøber i *Åbenrå*, var født i Horsens i 1824 som søn af rebslager Kaj Stallknecht (1796–1861). Familien hørte til de mest ansete i Horsens. Farfaderen var sognepræst i Jelling og farbroderen, guldsmed Ulrik Stallknecht, overtog i 1840 byens jernstøberi, grundlagt 1831. Sin første uddannelse fik A. T. Stallknecht måske hos farbroderen i fødebyen, men derefter virkede han 1845–51 som »fabriksarbejder« i Flensborg. Bopælen var Neustadt nr. 231, så mon ikke han har arbejdet i Dittman og Jensens jernstøberi i samme gade?

Forbruget af jernstøbegods steg meget kraftigt i årene efter 1850, og der var gode fortjenstmuligheder i områder, hvor et nyt støberi kunne dække det stigende behov. Her så Stallknecht sin chance, da han i nogle år havde vundet erfaringer i Flensborg. Han besluttede at blive selvstændig. I Nordslesvig var det i 1851 kun Åbenrå og Tønder, som endnu ikke havde fået et jernstøberi, og af de to byer måtte Åbenrå med det store skibsbyggeri og den mest centrale beliggenhed ved en betydningsfuld havn være at foretrække. Altså besluttede Stallknecht at prøve lykken som selvstændig i Åbenrå.

I foråret 1852 drog han fra Flensborg. Han lejede sig ind i træhandler Johan Hinrich Storms gård i Slotsgade nr. 24 og byggede 4 fag til et bestående baghus. Her startede jernstøberiet i maj 1852, og begyndelsen var således såre beskeden. Samtidig anbefalede han sig over for publikum med fabrikation af al slags støbejernsarbejde »såsom til skibsbyggeri og skibsinventarium, bygninger, møller og maskiner, landvæsensredskaber, al slags gryder og pander, skorstensplader, lodder osv.«.

Konkurrencen var hård. I byens avis Freia læser man annoncer med reklame for tilsvarende varer fra Hollers store jernstøberi i Rendsborg, fra Wolfgang Petersen i Haderslev og Peter Petersen i Sønderborg og fra Petersen og Bonnichsen i Haderslev. De søgte at overgå hinanden i rabattilbud, og Stallknecht nåede op på at tilbyde 6% i kontantrabat.

Vignet fra regning fra jernstøber Stallknecht, Åbenrå, af 31. dec. 1862 på levering af en kakelevn med rør til præstegården ved Nicolai kirke. Øverst til venstre ses forhuset i Slotsgade 24. Jernstøberien boede til venstre for hoveddøren, på hvis anden side der bag de smukke støbejernsvinduer var udstillingslokaler. Til højre ses bagbygningerne: i baggrunden støberiet med den korte, tykmavede skorsten, til højre smedeværkstedet. (Fra bilag til Åbenrå kirkeregnskaber i Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele).

Jernstøber A. T. Stallknecht (1824–82), Åbenrå. (Historiske Samlinger for Sønderjylland).

Alligevel klarede han sig. I 1855 købte han gården Slotsgade 24, og han udvidede ca. 1856–62 med bygninger til støberi og smedeværksted. Samtidig blev forhuset prydet med nye udstillingsvinduer i støbejern – nogle af de første i byen – og ejerens navn i jernbogstaver prangede over indgangsdøren, alt som en prøve på fabrikkenes kunnen. Stallknecht har tilsyneladende kunnet finansiere de gradvise investeringer gennem virksomhedens overskud uden at optage lån, og afkastningen har sikkert været god. I 1871 lå han i byens fjerdehøjeste skatteklasse, og som reder investerede han i de følgende år kraftigt i skibsfart.

Varesortimentet var alsidigt. Bygningsartikler (vinduer, jerngitre, kakkellovne, skorstensindretninger), landbrugsredskaber (tærsk- og hakkelsemaskiner, plove m.m.), skibsudstyr, jernplader, husgeråd (gryder og pander), og alle specialordrer på støbejernsprodukter kunne udføres. Endnu pryder gotiske, maurisk inspirerede støbejernsgitre ejendomme i Åbenrå (Nygade

63) og kirkegården på Forstallé. Sandsynligvis forhandlede Stallknecht desuden færdigvarer fra fremmede støberier.

Virksomhedens udvikling fremgår klart af tabel 3. 1850'ernes højkonjunktur indtil krisen i 1857 skabte fremgang, som kulminerede i 1856–57. Herpå fulgte et tilbageslag, og først i årene lige inden 1864 synes krisen overvundet.

Tabel 3

A. T. Stallknechts jernstøberi i Åbenrå

	Antal arbejdere	Årsproduktion støbegods (pund)
1852	10	50.000
1853	12	80.000
1854	12	120.000
1855	14	125.000
1856	20	180.000
1857	20	180.000
1858	12	150.000
1859	14	160.000
1860	12	150.000
1862	20	

Højer

Den gode afsætning for støbejern i 1850'erne gjorde sig også gældende på vestkysten. I Højer så to forretningsfolk en gevinst i at starte en ny virksomhed. Der var et godt opland, og takket være skibsfarten gik en del af Tønders handel over Højer. Det skabte livlig omsætning og grobund for mange slags produktion. Siden 1842 havde købmand Niels Petersen drevet et sukkerraffinaderi i flækken, og i efteråret 1852 indgav han ansøgning om sammen med jernstøber Johan Thomas Heinrich Hansen (født i Kappel) at måtte anlægge et jernstøberi. Dette startede i oktober samme år, og dets udvikling antydes af tabel 4.

Tabel 4

Petersens og Hansens jernstøberi i Højer

	Antal ansatte	Årsproduktion støbegods (pund)
1852	18	19.600
1856	12	100.000
1857	12	110.000
1858	8	60.000
1859	8	50.000
1860	8	50.000
1861	8	50.000
1862	8	80.000

Virksomheden blev af ret ringe størrelse, hvilket kan tilskrives kapitalmangel, den afsides beliggenhed samt konkurrence fra større og mere konkurrencedygtige fabrikker. Desuden bemærkes atter, at de gode konjunkturer ikke fortsatte med samme styrke efter 1857.

Tønder

I september 1851 ansøgte en jern- og metalstøber Hermann Jørgen Hansen i Ribe om tilladelse til at måtte anlægge og drive et metal- og jernstøberi i Tønder. Ansøgningen giver et anskueligt billede af jernindustriens vilkår ca. 1850.

Hansen anførte, at forbruget af jernstøbegods var udvidet betydeligt de senere år, og at der ingen jernstøberier fandtes på Slesvigs vestkyst. Tønder med sit store opland egnede sig godt for et sådant anlæg, og selv havde han teknisk viden fra arbejde i jernstøberierne i Haderslev og Ribe. Endelig rådede han over kapital og lokaler. Planen blev ikke til virkelighed, men den anfører klart de vigtigste faktorer bag og betingelser for industriens fremvækst: det voksende marked, kapital- og lokalebehovet, kravet om teknisk indsigt. Dog forbigår han samfærdselsmidlernes afgørende rolle, og her lå netop problemet for industrierne i Tønder. Byen lå $1\frac{1}{2}$ mil fra havet og kunne vanskeligt få tilført råjern, og vejene til nabobyerne og dermed også til markedet, var dårlige. Byen lå altså afsides, og det kom til at præge det jernstøberi, som oprettedes i 1857.

Bag dette stod Nis Peter Lorenzen (1825–1908). Lorenzen var født i Tønder i 1825, hvor han stod i købmandslære. Han fortsatte som forvalter af en købmandsforretning, et kalkbrænderi og en cikoriefabrik i Sønderborg. Her fik han forbindelse med Stein og Meylands jernstøberi, og i denne branche så han en chance.

Da svigerfaderen døde i 1857, og hustruen arvede 40.000 rdl., besluttede han at grundlægge et jernstøberi med maskinbyggeri i Tønder. Han købte en gård i Vestergade, byggede to fabriksbygninger og beskæftigede i 1861 18 arbejdere, som producerede 80.000 pd. støbegods. Begyndelsen var altså ret omfattende. Der fremstilledes f.eks. ovne, jerngitre, beslag, plader, låg, kort sagt traditionelt støbegods samt landbrugsmaskiner. Derimod synes Lorenzen ikke at have startet en produktion af dampmaskiner og alt i alt var udviklingsmulighederne ikke så gunstige i Tønder som i de andre byer.

Efter 1864 gik det hurtigt tilbage, og i 1869 var arbejdstallet faldet til ca. 6. I 1870'erne var der gennemsnitlig 8 ansatte, i 1886 var der 4 tilbage. Det hjalp ikke meget, at Lorenzen tillige drev »maskinstation« med udlejning af lokomobiler og tærskemaskiner. Resten af århundredet fortsatte driften på niveauet fra 1886. Lorenzen kunne ikke konkurrere med storindustrien,

afsætningen svigtede, og der manglede kapital til de nødvendige investeringer og driftsændringer, som tiden krævede. Fra ca. 1897 måtte støberiet lukke.

Maskinbyggeri på landet før 1864

Vi har nu betragtet de ældste jernstøberier og maskinfabrikkers udvikling op til 1864. De var alle anlagt i byerne og forsynede herfra oplandet, ikke mindst det ekspanderende landbrug, med støbejern og maskiner. I takt med maskinernes voksende betydning for landbruget blev der herefter grobund for et nyt erhverv på landet – maskinbyggeren til fremstilling og reparation af landbrugsmaskiner. Det nye erhverv slog mest hurtigt og kraftigt rod i den tættest befolkede og økonomisk mest udviklede og industrialiserede kreds i Nordslesvig – nemlig Sønderborg kreds. Ja, fænomenet var særligt koncentreret i sognene langs Flensborg fjord og omkring Sønderborg.

Det meget tæt befolkede Broagerland var fra gammel tid stærkt præget af teglværksindustrien, og forbavsende tidligt kom »maskinalderen« til sognet, introduceret af den alsidige møller Claus Heinrich Clausen i Broager (1805–1883). Clausen blev udlært som snedker, men overtog den fædrene mølle, som han supplerede med landbrug og teglværksdrift. Han anlagde en hørfabrik, og her installeredes i 1841–42 vel nok den første dampmaskine i Nordslesvig, bygget af maskinbygger Andersen i Assens. Den nye drivkraft og en række opfindelser udtænkt af møller Clausen gav hørfabrikken fremgang, så den i 1862–63 beskæftigede 24 arbejdere.

Møllerens interesser gik vidt. Han medvirkede ved oprettelse af sognets arbejds- og tog initiativ til stiftelse af Broager Spare- og Lånekasse, af stor betydning for kapitalformidlingen. Som formand for den sundhedske landboforening var han interesseret i at skaffe bedre redskaber til landbruget. Samme åbenhed over for ny teknik prægede de mange store teglværksejere på egnen. Resultatet blev et samarbejde mellem møller Clausen og initiativrige smede og maskinbyggere om udvikling af nye maskiner. Så vidt gik den lokale interesse for ny teknik, at Clausen i 1851 blev opfordret til at besøge verdensudstillingen i London, ledsaget af maskinbygger Hans Hansen Staugaard fra Dybbøl sogn, hvis rejse blev betalt af en indsamling hos »teknokraterne«.

Hjemme igen fortsatte Clausen sit samarbejde med egnens fremsynede smede. Det intensive landbrug krævede bedre plove, og i 1856 søgte han sammen med smedene Chr. Andreas Petersen i Smøl og Lorenz Michelsen i Bovrup om patent på en nyopfundet undergrundsplov.

Han opfandt endvidere sammen med rejsefællen fra London H. H. Staugaard en leræltevogn til teglværksdriften og fik patent på den, og i 1857 købte han i Haderslev et brugt lokomobil på 4 HK til drivkraft.

Møller i Broager Claus Heinrich Clausen (1805–1883). Clausen var desuden gårdejer, teglværksejer, drev en betydelig hørfabrik, var direktør for Broager Sparekasse og meget mere. Endelig var han sammen med lokale smede med til at udvikle nye maskiner og landbrugsredskaber. (Foto fra 1881 i Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, privatarkiv nr. 109).

Dette omrids af møller Clausens virksomhed viser, at Broageregnet meget tidligt tog mod en ny tids signaler. Indtrykket bestyrkes, når vi ser på maskinbyggeriets udvikling i området. Den ældste virksomhed synes skabt i Staugård i Dybbøl sogn. Allerede Henrik Hansen Staugaard, som døde i 1858, nævnes som maskinbygger, men det var sønnen Hans Hansen Staugaard (1798–1879), som grundlagde maskinbyggeriet 1850. H. H. Staugaard blev udlært som snedker og stiftede bekendtskab med mekanik i et orgelbyggeri, vel Marcussens i Åbenrå. Han havde teknisk snilde, og da markedet for landbrugs- og teglværksmaskiner under de gode konjunkturer i 1850'erne voksede, slog han ind på maskinbyggeri, især af pumper. Sammen med møller Clausen udviklede han som nævnt en ny leræltevogn, og han besøgte som udsendt fagmand verdensudstillingen i London i 1851.

Drivkraften til de tekniske indretninger i smede- og maskinværkstedet var en vindmølle, og først i 1874 indrettedes en dampkedel, nemlig et lokomobil, som hjalp til i vindstille.

Møller Clausen samarbejdede også med smed Chr. Andreas Petersen i Smøl i Broager sogn om at fremstille bedre landbrugsredskaber. Smedjen i Smøl kunne føre sin historie tilbage til 1716, og Chr. A. Petersen havde fået koncession som smed i 1837, med ret til at holde en medhjælper.

I 1850'erne og 1860'erne synes virksomheden at have lignet en traditionel smedje med en svend og en læredreng, og der synes at have været økonomiske vanskeligheder i slutningen af 1860'erne. Først fra midten af 1880'erne under sønnen Christian Fr. Fabricius Petersen (1855–1923) gik det fremad. Men mere herom senere.

Sammenfatning

Der kan nu være grund til at sammenfatte og samtidig fremhæve generelle træk af den økonomiske udvikling og især jernindustriens udvikling frem til 1864.

Først baggrunden for de nye virksomheder. Det første grundlag for en dansk jernindustri blev lagt med afståelsen af Norge og de norske jernværker i 1814. Hertil kom, at en øget told på støbejern i 1831 gav beskyttelse til den opvoksende industri. Af størst betydning var dog det voksende marked. Landbrugets fremgang fra ca. 1830 skabte et vældigt behov for støbejern til redskaber og byggeri, og jern blev samtidig taget i brug på helt nye områder. Tidligere tiders husgeråd af træ og ler blev i stigende grad afløst af jern. Det affødte selvfølgelig en eksplosiv efterspørgsel efter jernstøberiernes produkter.

Forbrugerkravene fremkaldte de første jernindustrier i Nordslesvig omkring 1840. Fabriksanlæg krævede efter 1820 ikke særlig tilladelse. En sådan skulle kun søges, hvis fabrikanten ønskede at beskæftige svende af et andet fag end sit eget; men normalt var det kun en formssag. Myndighederne lagde med andre ord ikke hindringer for den nye industris opkomst. Tværtimod kom en yderligere impuls for branchen med toldgrænsen ved Ejderen i årene 1850–53, som mindskede konkurrencen sydfra betydeligt.

Stigende efterspørgsel, forbedrede konjunkturer og direkte eller indirekte beskyttelse medførte den kæde af fabriksgrundlæggelser, vi har set i det foregående. I 1841 oprettedes et støberi, i 1847 et, i 1850 et, i 1852 to, i 1855 et og i 1857 atter to. Dette peger på en kraftig økonomisk ekspansion op til 1857, især i årene 1850–57. Beskæftigelse og produktion kulminerede i 1856–57. Herefter skete der ikke nyanlæg, og krisen i 1857 betød i almindelighed et brat tilbageslag. Jernstøberierne måtte uden undtagelse

indskrænke produktionen, og de nåede næppe før 1864 op på den gamle styrke.

Ser man på de mænd, som skabte de første jernstøberier, ses andre fælles træk. De var kun i ringe grad fagfolk. Pionererne var oftest håndværkere, altså folk med almindelig praktisk indsigt, eller kapitalister (guldsmede), som prøvede lykken i en branche i rivende udvikling. Købmandsstanden rådede i særlig grad over risikovillig kapital, og det er bemærkelsesværdigt, at jernstøberierne i Haderslev, Sønderborg og Højer delvis startedes eller finansieredes af købmænd. I Sønderborg og Højer var der tale om et kompagniskab mellem købmænd og fagmænd – kapital og viden gik i samarbejde. Først lidt efter lidt kom specialister som English, Meyland og Hansen frem i første række. Det hænger nok sammen med støberiernes udvikling i retning af maskinfabrikker, som i særlig grad krævede teknisk indsigt. Fra første færd var der dog også plads for en fagmand som Stallknecht, der uden hjælp udefra og hjulpet af de gode konjunkturer skabte en levedygtig virksomhed.

De nye virksomheder startede alle som jernstøberier, og som sådan fortsatte de mindre i Tønder, Højer og Åbenrå. De fremstillede et bredt vareudvalg til landbrug, byggeri og husholdning. Men netop på støberiets område blev konkurrencen stærk. De små støberier kunne i længden ikke klare sig over for fremmed masseproduktion af handelsstøbegods (ovne, komfurer osv.), som lettere end maskiner kunne transporteres over lange afstande. Dermed blev en del af det oprindelige marked berøvet de nordslesvigske støberier. Ejerne supplerede i stedet deres egen produktion med salg af varer fra andre og større fabrikker. Bedre kunne de konkurrere på maskinbygning, idet disse produkter var sværere at transportere og ofte skulle bygges specialt til kunden. Resultatet var, at maskinproduktion, især dampmaskiner, måtte sættes i centrum for de fabrikker som ville overleve og ekspandere. Vi ser da allerede i denne periode, at de større virksomheder i stigende grad slog ind på maskinbyggeri, mens de gammeldags støberier stagnerede.

Endelig skal fremhæves, at de første jernstøberier opstod i havnebyer. Produktionen krævede tilførsler ad søvejen, især stenkul og råjern fra England. I Tønder og i Højer var udviklingsmulighederne på grund af de dårligere samfærdselsmuligheder derimod begrænsede. På landet, nær forbrugeren, var der ikke basis for støberier, men derimod for maskinbyggerier, og parallelt med landbrugets fremgang voksede dette erhverv frem fra ca. 1850. I begyndelsen var denne nydannelse dog helt begrænset til Sønderborg-egnen.

Efter 1864

Maskinbyggere på landet efter 1864

Efter 1864 kom jernindustrien ind under ændrede vilkår. Toldgrænsen blev flyttet til Kongeåen, og de nordslesvigske fabrikker blev udsat for konkurrence fra de langt større tyske virksomheder. Lad os først se på maskinbyggeriet på landet.

Sønderborg-egnen bevarede sin fremtrædende placering. I Staugård førte Claus Hansen Staugaard (1837–1920) familievirksomheden videre. I 1870'erne og 1880'erne beskæftigedes 6–8 arbejdere, og produktionen var tærskemaskiner, vindroser, hestegange m.m. I 1894 overtog næste generation Hans Hansen Staugaard (1866–1943) ledelsen, og samme år begyndte produktionen af roeoptagere, opfundet i virksomheden og patenteret i Danmark og Tyskland. Omsætningen voksede under højkonjunkturen sidst i 1890'erne. I 1905 var der 18 svende og en lærling, som alle boede på fabrikken. Alle spiste ved samme bord, ligesom på en stor gård. På den tid fabrikeredes især selvrensende tærskværker, hestegang til 4 heste, kvashuggere til hestegange, kageknusere, kornrensemaskiner, hakkelsemaskiner og de kendte roeoptagere. Endelig var et savværk knyttet til fabrikken.

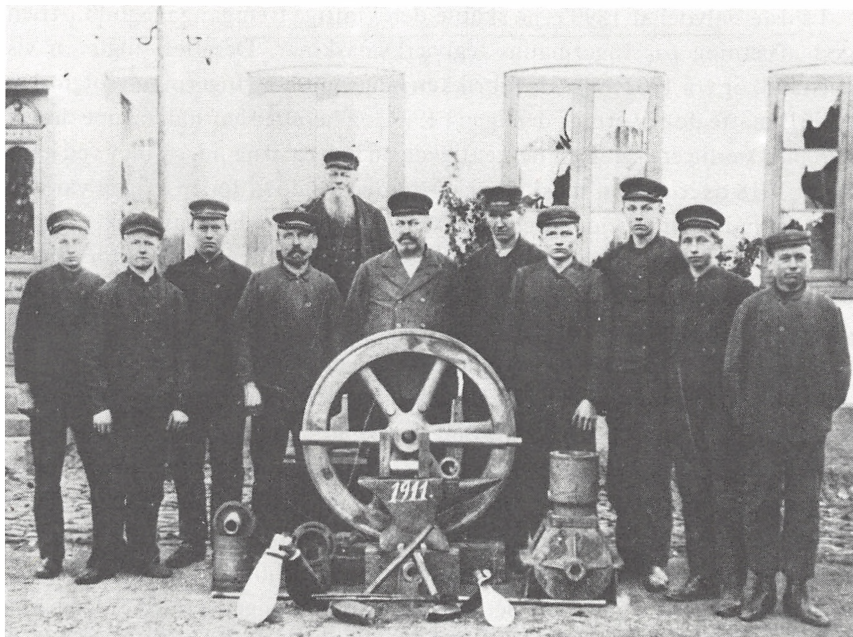
Dette maskinbyggeri var ikke det eneste i Dybbøl sogn. I Staugård og i Ragebøl var der lignende, omend mindre virksomheder fra 1870'erne.

I Smøl drev Chr. Fr. Fabricius Petersen (1855–1923) det vidt. Han var uddannet som smed og maskinbygger hos en anden »landsbymaskinbygger«, Chr. Rehloff i Mjels på Nordals, og havde derefter arbejdet på værflet i Kiel, før han i 1881 overtog fødehjemmet. Nu voksede værkstedet. I 1881 var der én lærling, i 1895 omkring 8 ansatte, i 1901 17 ansatte. Indtrykket af en stærk fremgang i slutningen af 1890'erne bestyrkes. Og det ret anselige omfang kunne fastholdes i de følgende år. I 1910 var omkring 15 mand beskæftiget i fabrikken, og alle synes at have boet i lejligheder knyttet til fabrikken.

Værkstedet blev drevet med vindkraft, men desuden var der en petroleumsmotor og et lokomobil. Sidstnævnte blev sikkert ikke mindst benyttet i et damptærskværk på udlejebasis og et savværk, som også var knyttet til maskinbyggeriet. Der var tale om en ret blandt virksomhed – maskinbyggeri, savværk og tærskværk – hvad vi i dag ville kalde en »maskinstation«.

Det er tydeligt, at maskinbyggeriet fra 1870'erne slog stærkt an i Broager og Dybbøl sogne. Og så er endda ikke alle virksomheder nævnt. Eksempelvis beskæftigede H. P. Hansens smede- og maskinbyggeri i Egersund omkring århundredskiftet et par mand.

Endnu en storvirksomhed udviklede sig samtidig i nabosognet Rinkeæs, nærmere bestemt i Bækken bag Munkemølle. Her købte August C. N.

Maskinbygger Hans H. Staugaard (1866–1943). Staugård, Dybbøl sogn med sit personale. (Museet på Sønderborg slot).

Ingermann fra den store gård Koldmose (1828–1918) i 1868 et kådnersted, og i 1873 optog han et større privatlån (3000 thl.) for at indrette en fabrik af landbrugsmaskiner. Selv var han ikke uddannet i faget, og han havde derfor i årene indtil 1883 ansat en teknisk leder, Matthias Gries.

Fabrikken startede i ret stor målestok. I årene 1875–77 var der 20 ansatte, indtil den dalende efterspørgsel fra 1878 formindskede arbejdstallet til først 13–14, og fra 1880–1900 til ca. 10. Denne tilbagegang falder sammen med en stor krise for teglværkerne i slutningen af 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne. I 1883 solgte Ingermann Koldmose og overtog selv ledelsen af fabrikken, som blev udvidet med et savværk. Indtil 1888 var vandkraft med en vandmotor eneste drivkraft. Derefter anskaffedes et lokomobil, således at vandmotoren gav kraft til maskinfabrik og savværk, mens damplokomobilet blev brugt både i fabrikken og blev lejet ud til tærskning hos bønderne. De mange arbejdere boede gratis i huse på fabrikkens grund. Også her se vi altså en blandet virksomhed: maskinfabrik og teglværksmaskiner (især teglpresser) samt savværk og udlejning af lokobilet til tærskning. Og arbejderne boede ligesom i Staugård på fabrikkens grund, var ikke »frie« som i byerne.

I sidste halvdel af 1890'erne skabte den kraftige fremgang i teglindustrien god afsætning for Ingermanns teglværksmaskiner. Derefter fulgte en vis stilstand, og fra 1901 sygnede fabrikken langsomt hen. Ingermann solgte den i 1901, måtte dog overtage den igen i 1904, og herefter har han næppe drevet den med særlig energi. Den beskæftigede nu kun ca. 3 mand, og blev ved hans død i 1918 overtaget af maskinbygger Ludwig Balow. Inden krigen var den svundet ind til en arbejder, og under krigen holdt man blot savværket i gang. Derefter fortsatte virksomheden under ændrede former. En stor del af bygningerne, bl.a. arbejderboligerne, blev nedrevet; men endnu i dag drives der både byggeri og snedkeri i komplekset.

Også i Gråsten var der basis for jern- og maskinvirksomheder. Nogle år før 1888 anlagde Heinrich Hein i Frederiksgade et jernstøberi og maskinfabrik. I 1888 lod han indrette nye bygninger, og de første år beskæftigedes 7 arbejdere. Hurtigt gik det dog ned ad bakke – selv om omsætningen suppleredes med handel med ovne, gik virksomheden konkurs 1895. Nogle år søgte Hein at drive værkstedet videre som reparationsværksted med nogle lærlinge – men forgæves, og i 1899 drog han til Rhinlandet.

Når det gik så ringe, kan det skyldes kapitalmangel, samt at Hein ikke havde specialiseret sig i f.eks. teglværksmaskiner eller motorer, som opnåede god afsætning, og at han ikke nåede at nyde godt af opgangen i årene op mod 1900.

Bedre gik det Hans Andreas Hansen, som i 1893 anlagde et jernstøberi og maskinfabrik og anbefalede sig med »dampmaskiner, transmissioner, træbearbejdningsmaskiner, landbrugsmaskiner, mejerimaskiner, teglværksmaskiner, mølleindretninger og alle slags maskiner og støbegods af eget fabrikat«. Vægten blev dog hurtigt lagt på en specialitet – gas- og petroleumsmotorer, og her gav den stigende aktivitet i slutningen af 1890'erne god afsætning endog til udlandet, omend konkurrencen var hård. Beskæftigelsen lå på 24 i 1894, og da nye ejere (ingeniørerne Kleinhaus og Hechtel) under navn af Gråsten Maskinfabrik og jernstøberi kom til i 1899, var antallet 21. De opgav dog hurtigt, og i stedet indrettedes Hansens og Simons motorbådsværft i 1907. Mindre jernstøberier oprettedes i 1904 og 1909. Disse var dog kun af ringe omfang.

Vi har nu set, at der i de rige sogne Dybbøl, Broager, Gråsten og Rinkenæs langs Flensborg fjord var basis for en ret omfattende maskinproduktion i århundredets sidste fjerdedel.

Forklaringen skal søges i det veludviklede landbrug og måske især i teglværksindustriens behov. Noget lignende var tilfældet på Als, hvor landbruget intensiveredes kraftigt. I Ulkebøl sogn var der således i selve Ulkebøl en maskinbygger fra 1879 (2–7 ansatte), i Vollerup i samme sogn fra

o. 1883 et maskinbyggeri med savværk drevet med en vindmotor og senere et lokomobil og op mod 6 ansatte. I Mjels på Nordals virkede fra 1863 Chr. Rehhoff (født 1832 i Sørup, død 1904). Rehhoff var faguddannet maskinbygger og beskæftigede med fremstilling af landbrugsmaskiner (f.eks. kageknusere og kornrensemaskiner) i gennemsnit 5 arbejdere, indtil han trak sig tilbage i 1898. Virksomheden blev drevet uden dampkraft.

Flere mindre virksomheder af samme type opstod hen mod periodens slutning bl.a. i Havnbjerg og Nordborg. Maskinernes stigende udbredelse krævede altså i et rigt landbrugsområde som Als ret mange maskinbyggerier, og disse var ikke på samme måde som jernstøberierne bundet til havnebyerne. For maskinbyggeren var kort afstand til forbrugeren det væsentlige.

Sønderborg amt og kysten af Flensborg fjord dannede således før 1. verdenskrig ramme om en del maskinbyggerier og værksteder af betydeligt omfang – det var i markant modsætning til de andre tre amter i Nordslesvig. I Tønder amt gav det mere ekstensive landbrug tilsyneladende ikke basis for maskinbyggere, og som vi vil se senere, flyttede en initiativrig smed som Boy Fr. Bastiansen til østkysten for at få bedre udfoldelsesmuligheder.

I stedet fremstod i »stationsbyerne« som regel en eller flere jernkommissionshandlere, som leverede de nødvendige maskiner. De lokale landsbysmede har vel sørget for reparationer – men selvstændig produktion som på Sønderborg-egnen var der intet af. I Haderslev og Åbenrå amter var billedet næsten det samme. Kun Hans Grams maskinfabrik i Vojens, grundlagt 1901, med speciale i fremstilling af mejerimaskiner, danner en væsentlig undtagelse. De maskinsmede, som rundt om specialiserede sig i reparationer, formåede ikke at skabe betydelige virksomheder som på Sønderborg-egnen.

Byernes maskinfabrikker 1864–1920

Efter dette blik ud i landsbyerne vender vi tilbage til byerne, hvor de ældste virksomheder var opstået. Haderslev havde ved siden af Sønderborg før 1864 nået en førende stilling i Nordslesvig på jernstøberiets og maskinbygningens område. I den følgende tid måtte en betydelig omstilling gennemføres. Det i 1855 grundlagte »Frederiks Støberi«, som nu lededes af Andreas Sørensen, gik meget dårligt og måtte erklæres konkurs i 1868.

Wolfgang Petersens støberi og maskinfabrik kom efter ringe omsætning i årene 1867–69 ind i en god periode, og i 1877–78 kunne skattevæsenet betegne resultatet som »godt«. Med en arbejdsstyrke på formentlig gennemsnitlig 25 mand i perioden 1867–78 var der dog tale om en betydelig tilbagegang i forhold til tiden før 1864. Ejeren Wolfgang Petersen var blevet gammel, og i 1880 solgte han virksomheden til storkøbmand P. J. Petersen. Denne drev en af byens største og mest indbringende kolonial- og jernhandler og havde

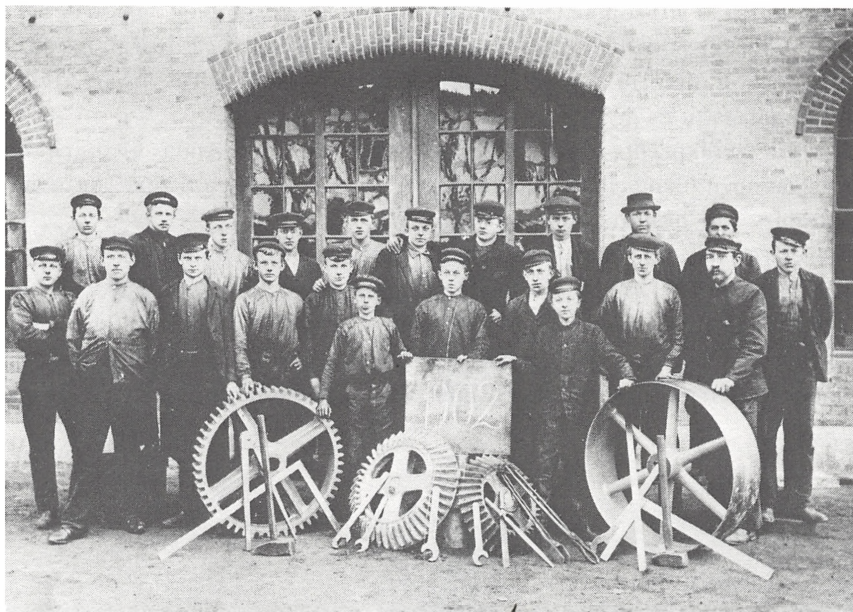
allerede i 1871 købt Petersens og Bonnichsens maskinfabrik, som efter nogle sløje år var gået konkurs i 1869. Året efter var A. P. Bonnichsen død.

Under P. J. Petersen kom fabrikken ind i en støt fremgang, med et arbejdsantal på 45–50 omkring 1877–78. Fra 1880 var der som nævnt kun én betydelig maskinvirksomhed i Haderslev, P. J. Petersens, og i 1880'erne og 1890'erne beskæftigede han gennemsnitlig hen mod 55 mand. Også her mærkedes de gode konjunkturer i århundredets sidste år. Men fortsat var kun ca. 1/3 af de arbejdspladser, som maskinindustrien havde sysselsat i 1850'erne, tilbage.

P. J. Petersens fabrik leverede handelsstøbegods (ovne, komfurer o.lign.), men forhandlede på dette område sikkert især fremmede produkter. Jern til byggeri (vinduer, søjler, kaminplader, gitre osv.) fremstilledes fortsat, men særlig vægt blev lagt på mere givtige specialer: dampmaskiner, mejeriudstyr, mølleindretninger og landbrugsmaskiner og al slags maskinreparation. Afsætningen gik til i alt fald hele Nordslesvig, og utallige andelsmejerier og virksomheder med brug for dampkraft fik maskinudstyr hos Petersen. Den begyndende mekanisering og mejeribrugets fremvækst gav virksomheden fremgang, omend konkurrencen fra syd om maskinleverancer var stor. Over

Kaptajn og jernstøber Christian Schütt (siddende) og familie, fotograferet i haven i Slotsgade i Åbenrå. Stående til venstre kaptajn P. Schütt og senere jernstøber Joh. Skov (med fladpudet hat). De to hvide kvindestatuer er ovne, efter sigende fremstillet i Stallknechts støberi. I dag findes de i Åbenrå Museum. (Historiske Samlinger for Sønderjylland).

Personalet i Bastiansens maskinfabrik på Haderslevvej i Åbenrå, fotograferet 1902. Virksomheden blev efter Bastiansens død 1923 videreført af Christopher Fischer. (Historiske Samlinger for Sønderjylland).

for de to store Sønderborg-fabrikker synes P. J. Petersen at have klaret sig godt i konkurrencen.

Efter århundredskiftet indtrådte en vis stagnation. I årene 1905–10 beskæftigede fabrikken 30–40 mand, og i 1909 omdannedes den til et aktieselskab.

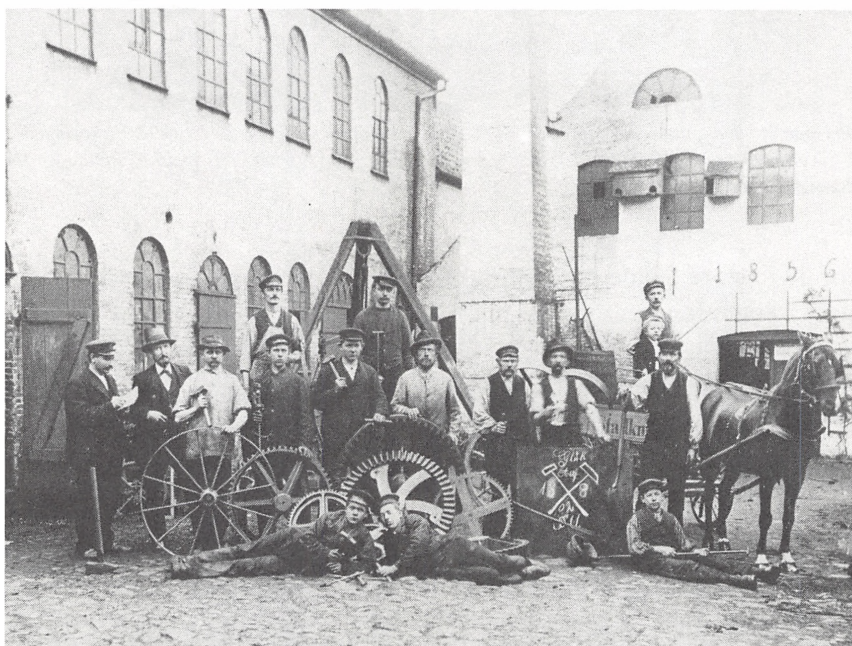
I Åbenrå overvandt Stallknechts jernstøberi, så vidt det kan skønnes, omstillingsprocessen efter 1864 og beskæftigede endnu i 1876/77 16 arbejdere, altså næsten samme antal som før krigen. Men derpå måtte arbejdsstyrken indskrænkes. Landbruget led i disse år under de faldende kornpriser, og de tidligere så anselige traskibsværfter i Åbenrå måtte lukke i årene 1879–80 på grund af den begyndende overgang fra sejl- til dampskibe. Det betød dalende efterspørgsel efter Stallknechts hovedartikel, støbegods.

Ovenikøbet blev konkurrence fra ind- og udland særlig hård, hvad angår de traditionelle støbejernsprodukter som ovne og komfurer. De små støberier blev i vid udstrækning slået ud af de store specialfabrikker. Skulle de mindre virksomheder overleve, måtte de forlade det rene jernstøberi og specialisere sig især inden for maskinbygning. For jernstøberi var der ikke længere samme basis som i 1850'erne. Denne kapitalkrævende omstilling var

gennemført af virksomhederne i Haderslev og Sønderborg og også af de små virksomheder på landet. Stallknecht derimod undlod at gå over til maskinbyggeri, og det fik følger: i perioden 1884–1894 måtte arbejdstallet indskrænkes til 6–7.

Efter Stallknechts død i 1882 overtog datteren Anna Caroline og svigersønnen, den velhavende kaptajn Christian Petersen Schütt, støberiet, som blev ført uændret videre.

Det var i stedet inden for maskinbyggeriet, at en nyudvikling satte ind. Også i Åbenrå. I 1882 åbnede det første maskinbyggeri. Initiativtageren, Boy Frederik Bastiansen, var veteran i faget. Han var født 1843 på Føer og var startet som smedemester i Randerup, hvorfra han få år senere flyttede til Sønder Sejerslev nordvest for Tønder. Her specialiserede han sig tidligt i at

Stallknechts jernstøberi fotograferet 1902. I baggrunden støberiet, opført 1856, til højre smedeværkstedet. I bygningen til venstre blev det færdige støbegods – komfurer, kakkellovne – udstillet for publikum. Johan Skov startede o. 1897 fremstillingen af de store tandhjul som reservedele. Fra venstre chefen Joh. Skov (med ordrebogen?), bogholder Lorenzen, smedesvend Poulsen, senere Gråsten, en ukendt, Petersen, senere mestersvend i Callesens motorfabrik, smed Nicolai Nielsen, Christensen, en ukendt. Øverst til venstre modelsnedker Clement, som fremstillede støbeformene. Den lille dreng i vognen er Joh. Skov, senere bogholder på Hejmdal. (Historiske Samlinger for Sønderjylland).

Fr. L. Emil Gade var født 1816 i Thorshavn, hvor faderen var præst. Efter uddannelse i Kiel og København blev han læge i hovedstaden i 1845. I 1850 nedsatte han sig som praktiserende læge i Sønderborg, hvor han blev kendt og højt agtet for sin godgørende og offervillige karakter. Han hørte til Sønderborgs mest fremtrædende danske. I 1883 overtog han P. Petersens jernstøberi og maskinfabrik, som han havde støttet økonomisk gennem mange år. Allerede året efter døde han. (Historiske Samlinger for Sønderjylland).

fremstille mejemaskiner og andre landbrugsmaskiner, som på egnen formåede at konkurrere med de fremmede fabrikkers. Virksomheden trivedes, og i 1876 lod han indkøbe en dampmaskine i Westfalen som led i en udvidelse af produktionen.

I 1881 beskæftigede han to svende. Sandsynligvis fandt Bastiansen dog afsætningsmulighederne i det afsides beliggende Sdr. Sejerslev for ringe. I alt fald lod han i 1882 opføre bolig og maskinhus umiddelbart nord for Åbenrå, og tog dermed skridtet fra håndværk til fabriksdrift. Fra to ansatte i 1882 udvidedes til 11 i 1894, og fra nu af gik det hurtigt fremad. De gunstige konjunkturer med god afsætning og kraftig økonomisk aktivitet i århundredets sidste år satte tydelige spor. I 1898 beskæftigedes 20 arbejdere, og den ret specialiserede produktion omfattede i begyndelsen særligt træbearbejdningsmaskiner, senere dampmaskiner, til sidst også dieselmotorer. Hertil kom en ret betydelig produktion af mejerimaskiner, og endelig var et savværk knyttet til virksomheden.

Hos Stallknecht (Schütt) skete der noget nyt ved Joh. Johansen Skovs overtagelse af firmaet i 1896–97. Skov var udlært som maskinbygger hos P. J. Petersen i Haderslev, for hvem han havde udstyret utallige mejerier i landsdelen med maskineri. Han udvidede i de gode år hen mod 1900 arbejdstallet til 16–17 og supplerede det traditionelle støberi (kakkellovne, komfurer, vinduer, gitre, trapper, gryder, pander osv.) med fremstilling af reservedele til maskiner, især tandhjul. Desuden lejede han damptærskværker ud til bønderne i omegnen. Også her blev der altså drevet »maskinstation«.

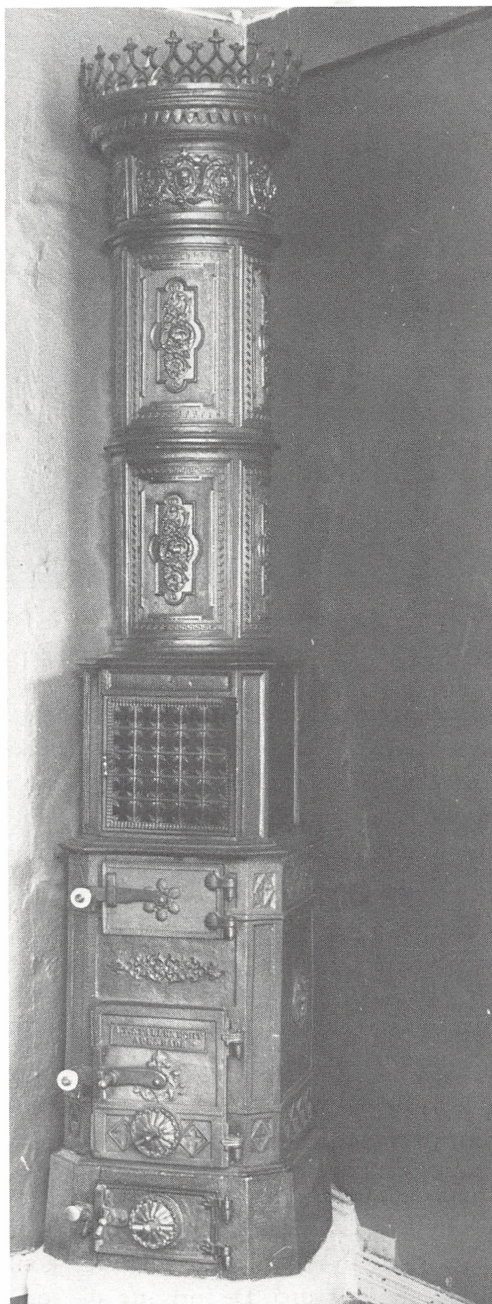
Den selvstændige produktion kunne dog kun dårligt klare sig i konkurrencen, og sammen med købmand Hans Michelsen startedes derfor forhandling af fremmede virksomheders landbrugsmaskiner. Her var afkastningen bedre; men Skov kom for sent med på vognen. Efter en begyndende afvikling blev virksomheden slået ud af 1. Verdenskrig.

Fremgangen i 1890'ernes slutning kaldte endelig endnu en virksomhed frem. I 1899 startede Heinrich Callesens motorfabrik, som allerede i 1914 beskæftigede 45 arbejdere. Til produktionen hørte lokomobiler, bådmotorer og stationære motorer.

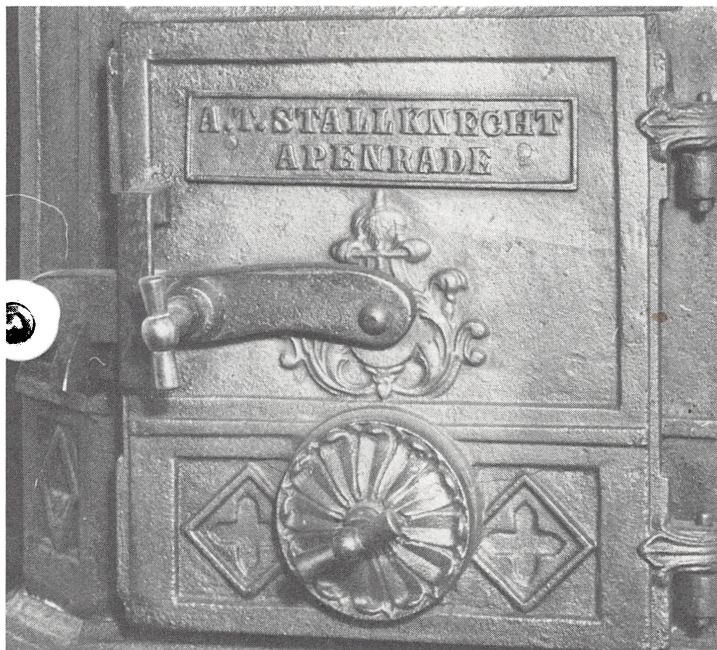
I Sønderborg levede de to store gamle jernstøberier og maskinfabrikker videre efter 1864, dog hæmmet af de ugunstige konkurrencevilkår efter den nye grænsedragning. Petersens jernstøberi gik konkurs i 1882, og året efter døde Peter Petersen. Derpå blev fabrikken købt af læge Emil Gade, som i flere år havde ydet Petersen økonomisk hjælp. Købet blev bestemmende for to af sønnernes fremtid. Carl Wilhelm Gade (1858–1917) var uddannet ved landbruget, hvor han også fik indgående kendskab til regnskabsføring. Han havde dermed forudsætninger for at bedømme produktionen af landbrugs- og mejerimaskiner. Peter S. Gade (1855–1917) var ingeniør. De to brødre ledede fabrikken indtil verdenskrigen.

Produktionen var alsidig. Eksempelvis udstilledes i 1876 på industriudstillingen i Sønderborg en kødhakkemaskine og en olieagepresse, og i 1883 en æbleskivepande, en kulkasse, en kaffemølle og en havebænk. I øvrigt fremstilledes naturligvis komfurer, ovne, reservedele og bygningsjern. Endelig byggede man dampmaskiner bl.a. til mejerier, og man leverede dampmaskiner af fremmed fabrikat. En omfattende handel med ovne og landbrugs- og mejerimaskiner, delvis af fremmed oprindelse, hørte også til virksomheden. Omkring 1900 blev der endelig fremstillet mange centralvarmeanlæg. Beskæftigelsen var i det meste af perioden op til 1900 25–30 mand, derefter faldende til 12 i 1914.

Stein og Meyland kunne på samme måde møde med et alsidigt vareudvalg til industriudstillingerne i 1876 og 1883: smørmaskiner, pumper, sække-

*Støbejernsovn fremstillet i Stallknechts jernstøberi i Åbenrå. Ovn
er med sin blanding af træk fra
klassisk stil, gotik og renæssance en
fin repræsentant for stilforvirringens
periode. Ovn findes i ejendommen
Kirkepladsen 8, hvor den sikkert
har stået siden den var ny.
(Foto Åbenrå Museum).*

Detalje af Stallknecht-ovnen. (Foto Åbenrå Museum).

vogne, vridemaskiner, brødkæremaskiner, kaffemøller, pladejern, spytte-skåle, stativer. Der fremstilledes også kakkelovne, komfurer, hestegange og forskellige landbrugsmaskiner, men som en specialitet særlig teglværksmaskiner og endelig dampmaskiner. En vis del af produktionen blev eksporteret til de skandinaviske lande – men i øvrigt var de to Sønderborg-virksomheders afsætning begrænset til Sønderborg kreds. Det er endvidere bemærkelsesværdigt, at omsætningen målt efter antal ansatte synes at have været ret stabil gennem hele perioden, upåvirket af de skiftende konjunkturer. Hertil har måske produktionen af teglværksmaskiner bidraget. Stein og Meyland gav således i perioden 1875–85 arbejde til ca. 30–40 mand, i resten af perioden til ca. 20–30 mand.

Sammenfatning

Sammenfattende kan om perioden efter 1864 bemærkes, at de gamle jernstøberier i byerne efter 1864 måtte gennem en tydelig svaghedsperiode, skabt af de nye markedsforhold med konkurrence fra de mere udviklede virksomheder sydpå. De fortsatte alle som jernstøberier, men fremtiden lå

dog ikke her. Det var maskinbygning og motorproduktion, som havde muligheder. Derfor opstod der efter 1864 ikke nye jernstøberier, hvorimod en del nye maskinbyggerier og motorfabrikker så dagens lys. Tidens løsen var specialisering. Bemærkelsesværdig er også maskinbyggernes gode vilkår på Sønderborg-egnen, hvor teglværkernes og landbrugets behov skabte en del nye arbejdspladser.

Endelig er det tydeligt, at de sidste år af 1890'erne var en fremgangsperiode af betydelig bredde.

KILDER OG LITTERATUR I UDVALG

Sønderborg:

Sønderborg amts handelsforening 1879–1929, 1929.

Hundrede år i Sønderborg. Fra Als og Sundeved 56, 1978.

Haandværk og industri i Sønderborg amt, 1924.

Den danske Slesviger 1850, 1857 og 1859.

LA Åb Sønderborg by. Skyld- og panteprotokoller, brandtaksationsprotokoller og folketællinger. Sønderborg byarkiv. Afd. VII fag 10 nr. 4–5, 12. Fag 12 nr. 1. Sønderborg landrådsarkiv nr. 651.

RA Slesvigske Ministerium. Fabrikslister. Forskellige sager. Industri- og fabriksager.

Museet på Sønderborg slot. Industriudstillingerne 1876 og 1883. Samlinger vedr. Stein og Meylands og Gades jernstøberier.

Åbenrå:

Otto Norn: En købstads industrialisering, 1973 (om Horsens).

Gerd Vaagt: Die Maschinenwerkstatt und Eisengiesserei Dittmann und Jensen in Flensburg. Die Heimat 1980.

Sprogforeningens Almanak 1924 (om Bastiansen).

Freia 1852 11/5 m.m.

LA Åb Åbenrå bys og Rise og Sdr. Rangstrup herreders skyld- og panteprotokoller. Brandtaksationsprotokoller og folketællinger.

LA Åb Åbenrå byarkiv 1864–1920. II 19 lc og lh.

LA Åb Åbenrå amtsarkiv. 1812–68. Sager vedr. fabrikslister, journalsager gruppe IX 1852–60 (fabrikslister).

LA Åb Åbenrå landrådsarkiv P B 1, B 8 og B 9.

Oplysninger meddelt af fru Iversen, født Skov, Åbenrå.

Højer:

LA Åb Højer birks skyld- og panteprotokol.

Tønder amtsarkiv. 1812–68. Sager vedr. fabriksdrift og industrivirksomhed (578).

LA Åb Tønder landrådsarkiv P 1 spec.

RA Slesvigske ministerium. Fabrikslister.

Tønder:

LA Åb Tønder byarkiv nr. 348. Korrespondance vedr. næringsvæsenet.

Tønder byarkiv. Brandtaksationsprotokoller.

LA Åb Tønder amtsarkiv. 1812–68. Sager vedr. fabriksdrift og industrivirksomhed (578).

LA Åb Tønder landrådsarkiv P 1 spec. P 3 III.

Møller Clausen:

Aug. Korse: Broager Spare- og laanekasse og dens mænd gennem 100 år. 1945.

LA Åb privatarkiv nr. 109. C. H. Clausens livserindringer.

RA Slesvigske ministerium. Forskellige sager. Industri- og fabrikssager 1856.

Staugård:

Dybbøl sogns historie, 1976.

LA Åb A. Christensen: Vesterled-slægtsbogen.

LA Åb Sønderborg landrådsarkiv nr. 635. Dybbøl amtsforstanderarkiv fag 13.

RA Slesvigske ministerium. Forskellige sager. Industri- og fabrikssager 1860.

Petersen, Smøl:

Aug. Korse, op. cit.

LA Åb Sønderborg landrådsarkiv 635.

LA Åb Egersund amtsforstanderarkiv: Gewerbesachen.

LA Åb Smøl kommunearkiv XV 2.

Ingermann, Bækken:

LA Åb Åbenrå landrådsarkiv P B 8.

LA Åb Rinkeæs amtsforstanderarkiv P sp 4 og nr. 434.

LA Åb Gråsten herredsfogderiarkiv 29–30.

Rehloff, Mjels:

LA Åb Sønderborg landrådsarkiv 635. Oksbøl amtsforstanderarkiv XX 1.

En tysksproget udgave af denne artikel vil fremkomme i 1983 i Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holstein, Bd. 5.

Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie

Omkring et berømt værks tilblivelse

Af *Harald Jørgensen*

Den 16. september 1882 satte historikeren A. D. Jørgensen sig til sit skrivebord og afsendte følgende linier til sin faderlige ven og velgører, stiftamtmand Th. A. J. Regenburg i Skanderborg: »Højvelbårne hr. stiftamtmand. Hermed tillader jeg mig at sende Dem et lille opus, som idag ser solens lys for første gang. Det er skrevet efter opfordring af brygger Jacobsen og er trykt i 10.000 eksemplarer til uddeling i Nordslesvig foruden 5.000, som skal sælges her i kongeriget af folkelæsningselskabet. Nogen interesse vil det vel nok have for Dem af denne grund, og måske tillige, fordi det indeholder resultaterne af mine studier af Slesvigs historie, så vidt jeg hidtil er kommen med dem«. ¹ Det lille opus, som omtales i brevet, var de 40 fortællinger af fædrelandets historie, som altså i år kan fejre sin 100-årsdag.

Der skal ikke ved denne lejlighed og på dette sted tegnes et udførligt portræt af sønderjyden og historikeren A. D. Jørgensen (1840–97). Det er sket adskillige gange tidligere. ² Derimod kan det være på sin plads at benytte 100-årsdagen til at betragte baggrunden for værkets tilblivelse dels i forhold til den nationalpolitiske udvikling i Nordslesvig i årene frem til 1881, dels på baggrund af forfatterens hidtidige litterære virksomhed.

A. D. Jørgensen var lærer i Flensborg, da krigen brød ud. Han ønskede imidlertid ikke at gå i de nye magthaveres tjeneste, og i marts 1864 tog han toget fra Flensborg til Hamborg og videre til Lübeck, hvorfra turen gik videre med skib til Malmö og København. I de følgende år ernærede han sig ved at give undervisning, og i 1869 fik han en assistentstilling ved Kongerigets arkiv, hvor han relativt hurtigt avancerede til fuldmægtig med en årsgage på 2.000 kr.

Efter ankomsten til København genoptog han ungdomstidens frie studier. Under indtryk af begivenhederne i 1864 blev han klar over sit fremtidsmål. Han ville være historiker, og hans hovedopgave skulle være at udforske »grunden til Danmarks ulykke«. ³ Studierne hindrede ham imidlertid ikke i stadig at følge udviklingen i Nordslesvig. Allerede i vinteren 1864–65 havde han lejlighed til at gæste Nordslesvig, idet han sammen med den senere generalauditør H. Steffensen skulle indsamle underskrifter på et planlagt bønnskrift til kejser Napoleon III. Også i de følgende år kom han ofte til

Fuldmægtig i Kongerigetets Arkiv A. D. Jørgensen. Fra 1. januar 1883 udnævntes han til gehejmearkivar, og i 1889 blev han rigsarkivar. Han døde 1897.

Gråsten på besøg hos faderen, der levede indtil 1883. I 1866 var han medstifter af en forening, kaldet Sønderjysk Samfund, der bestod af landflygtige sønderjyder, der havde taget ophold i København. Han blev et meget aktivt medlem af denne forening, som mødtes hver torsdag aften til foredrag og oplæsning. Det var i denne kreds, at han for første gang optrådte som foredragsholder. I foreningen traf han desuden en række personer, der gennem et langt liv havde virket i den sønderjyske sags tjeneste, bl.a. redaktør Peter Kr. Koch, professor Chr. Flor, forfatteren Frederik Barfod og pastor H. W. Hertel. Foreningen eksisterede dog kun en kortere årrække.

I 1866, da rygterne begyndte at svirre omkring Pragfredens § 5, besluttedes det i København, at der påny skulle tilvejebringes en adresse til støtte for udførelsen af løfteparagraffen. På ny drog Jørgensen og Steffensen afsted for i Nordslesvig at indsamle de fornødne navne. Der kom imidlertid ikke noget ud af adressen, og man besluttede i stedet for at sende en deputation fra Nordslesvig til kong Wilhelm i Berlin med anmodning om at gennemføre den lovede afstemning. Deputationen, der lededes af den senere nordslesvigske politiker Nic. Ahlmann, opnåede dog ikke foretræde for kongen.

Træk af den nationalpolitiske udvikling i Nordslesvig indtil 1881

Indtil slutningen af 1870'erne levede den nordslesvigske befolkning i håbet om en snarlig genforening med moderlandet.⁴ Der førtes diplomatiske forhandlinger herom mellem Danmark og Preussen, men de krav, der stillede fra preussisk side, var så vidtgående og tilbudet om afståelse af slesvigske område så begrænset, at der ikke kom noget positivt resultat ud heraf. Det er imidlertid et spørgsmål, om der fra ansvarlig preussisk side nogensinde har været et alvorligt ment ønske om at flytte grænsen mod syd. I hvert fald bortvejredes et sådant ønske efter udfaldet af krigen med Frankrig i 1870–71 og oprettelsen af det tyske kejserrige. Fra tid til anden udtalte preussiske embedsmænd ved deres ansættelse i Nordslesvig, at Tyskland umuligt kunne opgive, hvad man med fuld ret besad i henhold til Wienertraktaten af 1864 og Pragerfreden af 1866. De politiske repræsentanter for den danske befolkning benyttede ganske vist enhver anledning til at minde Preussen om det givne løfte i Pragerfreden om en afstemning i de nordlige distrikter af Slesvig (§ 5), men uden resultat. I 1878 fik Bismarck den østrigske regering til i en traktat af 11. oktober 1878 at sætte den lovede afstemning ud af kraft, og 4. februar 1879 blev der i en kort meddelelse givet offentligheden besked herom. I den danske offentlighed, såvel i Nordslesvig som i kongeriget, hævdedes imidlertid, at Nordslesvig uanset ophævelsen af § 5, fortsat havde en national og moralsk ret til genforening med moderlandet.

I kraft af Pragerfreden af 1866 indlemmedes Sønderjylland i Preussen og sammen med Holsten udgjorde det en preussisk provins under ledelse af en overpræsident. Regeringen i Berlin havde ønsket, at denne provins i lighed med andre skulle opdeles i to regeringsdistrikter (Slesvig og Holsten), men den preussiske landdag modsatte sig dette, og der oprettedes ét regeringsdistrikt, hvis hovedsæde blev Slesvig by. Ved siden af den højeste provinsforvaltning fandtes en folkevalgt provinslanddag med rådgivende myndighed med hensyn til de love, som regeringen i Berlin forelagde den til udtalelse, og besluttende i mere lokale spørgsmål.

Regeringen i Berlin indførte omgående preussisk lovgivning med hensyn til retsvæsen og lokalforvaltning. Der gennemførtes nu en adskillelse mellem den dømmende og udøvende magt, og de fra gammel tid eksisterende indviklede jurisdiktionsforhold forenkledes, hvilket også modtoges med tilfredshed af lokalbefolkningen.

En konsekvens var, at tysk uddannede og tyskorienterede embedsmænd lidt efter lidt rykkede ind i de nye retslige og administrative embeder. Meget

af det nye måtte virke fremmedartet på befolkningen, idet der kun blev taget ringe hensyn til de eksisterende lokale forhold. Der var dog endnu ikke tale om en konsekvent udryddelse af dansk sprog i forvaltning og i retssalene. I udpræget danske områder var såvel rets- som forvaltningssproget blandet. Den enkelte borger kunne selv bestemme, i hvilket sprog han ville henvende sig til myndighederne. At disse til gengæld søgte at fremme anvendelsen af det tyske sprog er åbenbart. Bedst lykkedes det i købstæderne og i landsoverretten. Når reaktionen fra dansk side indtil videre blev begrænset, hænger det naturligvis sammen med, at man stadig regnede med, at genforeningens dag ikke var fjern.

En kraftig reaktion opstod imidlertid, da regeringen indførte tvungen og treårig militærtjeneste for alle unge mænd, der havde nået 20-årsgrænsen. Adskillige ønskede ikke at underkaste sig denne militærtjeneste, og en betydelig udvandring fandt sted til kongeriget og til Amerika. En del af de til kongeriget udvandrede opterede for Danmark i henhold til Wienertraktatens § 19, hvilket havde til følge, at de kunne bevare deres faste ejendom i Sønderjylland og tage ophold her. Myndighederne forbeholdt sig imidlertid ret til at udvise dem, hvis de viste statsfjendtlig virksomhed. Adskillige unge havde imidlertid ikke fået afgivet deres optionsbegæring i rette tid eller havde først afgivet den, efter at de havde modtaget indkaldelsesordre. Det vakte imidlertid almindelig tilfredshed, at det ved Åbenråkonventionen af 1872 blev aftalt, at samtlige optanter fremtidig skulle behandles ens, altså som danske statsborgere, og have tilladelse til at opholde sig i Nordslesvig, »forsåvidt og så længe de ikke tager del i agitatoriske bestræbelser eller på anden måde falder til besvær«. Som »danske statsborgere« havde de imidlertid hverken politisk eller kommunal stemmeret, og dette forklarer bl.a. den nedgang i antallet af danske stemmer ved valgene til rigsdag, landdag og kommunale forsamlinger, der kunne konstateres i løbet af 1870'erne.

I de første år efter indlemmelsen i Preussen havde der været stilstand på skolefronten, og myndighederne havde tilmed tilladt oprettelsen af private danske real- og højskoler. Senere ændrede man holdning, og flere af disse skoler blev lukket. Efter 1870 satte man desuden en bevidst fortydskning ind overfor den almindelige folkeskole. Der var her og der udfoldet bestræbelser for at indføre tysk undervisningssprog, men disse forsøg var gennemgående blevet afvist. Den 26. august 1871 indførtes imidlertid en almindelig bestemmelse om, at der med det tredje skoleårs begyndelse skulle indføres 6 ugentlige undervisningstimer i tysk, som kunne forøges til 8 à 10 timer, hvis forældrekrædsen ønskede det. Officielt motiveredes denne nye ordre med, at det var af interesse for den opvoksende ungdom at kende tysk, når de til sin

tid skulle indtage deres plads i samfundet. Myndighedernes krav vakte imidlertid megen uvilje i danske kredse, og denne kom tydeligt til orde i den lokale danske presse. Man reagerede ligeledes mod indførelse af tyske skolebøger. I mange sogne fik skoleinstruksen ingen større betydning, da den stedlige lærer ikke var istand til at opfylde kravene om tysk sprogundervisning. Præsterne fik derfor besked om at medvirke til lærernes uddannelse i det tyske sprog. Myndighederne forsøgte forskellige steder, hvor forældreinteressen for den danske skole ikke var særlig stor eller aktiv, med udgangspunkt i cirkulæret af 1871, ikke alene at udvide tyskundervisningen, men også lidt efter lidt at indføre tysk undervisningssprog. Dette lykkedes f.eks. i en række sogne i Slogs herred.

I 1876 havde den tyske rigsdag vedtaget en lov om tysk forvaltningsprog i de ikke-tysktalende provinser. Ved en kgl. kundgørelse af 28. august 1876 anerkendtes visse overgangsbestemmelser for Nordslesvig, idet man endnu i 5 år tillod Haderslev kreds dag at have dansk forhandlingssprog. Man pålagde også en 20-årsfrist for udskiftning af dansktalende kommuneforstandere med tyske. I Åbenrå og Sønderborg kredse blev det straks forbudt at anvende dansk, og også ved domstolene blev det tyske sprog enerådende.

Loven om forvaltnings sproget smittede af på sproget i skolerne. Gennem 1870'erne havde man fortsat sine bestræbelser for at fortyske skolen, og man havde tilmed inddraget børnene i fortyskningsprocessen ved at opfordre dem til at tale tysk med forældre og kammerater. Større betydning havde det, at man ved indførelse af de såkaldte kredsskoleinspektører øgede kontrollen med præster og lærere. Større resultater var dog ikke opnået, og i 1878 gjorde man derfor et nyt fremstød, idet man forøgede tyskundervisningen i øverste klasse til 12 ugentlige timer og forlangte, at undervisningen i historie, geografi, hovedregning, sang og gymnastik skulle foregå på tysk og udenfor de ovennævnte 12 timer. Fortyskningen af skolen havde gjort et betydeligt skridt fremad.

Ved Preussens annekktion af Sønderjylland var flertallet af folkeskolelærerne i Nordslesvig af slesvigsk herkomst og dansksindede, og i modsætning til sognepræsterne forblev flertallet i deres stillinger. I 1867 forlangte regeringen, at lærerne skulle aflægge troskabsed til den preussiske konge. Nægtede de det, kunne de afskediges. En del lærere aflagde eden og kunne således forblive på deres poster, hvilket havde en ikke ringe national betydning, da de, støttet af den stedlige befolkning, i større eller mindre grad kunne sabotere den tyske skolepolitik. Også præsterne blev afkrævet ed, og flere af dem afslog det, hvorefter de blev afskediget. Da man i 1870 pålagde dem i kirkebønnen at bede for tysk sejr, var der flere, der nægtede, og en afskedigelse blev følgen. Da adskillige danske præster allerede i 1864 var

blevet tvunget bort fra deres embeder, betød det, at den nordslesvigske præstestand i vid udstrækning afløstes af tysksindede præster.

Der var begrænsede muligheder for den dansksindede befolkning for direkte at modsætte sig fortyskningen af landsdelen; men man behøvede ikke at forholde sig tavs. I 1867 fik man en udmærket lejlighed til at demonstrere sin taknemmelighed for offentligheden. Der blev udskrevet valg til den nordtyske rigsdag, og resultatet viste, at der var dansk flertal indtil en linje syd om Flensborg og over til Tønder og Højer. Valgresultatet var en ubehagelig overraskelse for myndighederne, og man sørgede også omgående for at få valgkredsene omlagt på en sådan måde, at der for fremtiden kun kunne vælges én dansk rigsdagsmand. Det blev da hans opgave ene mand at hævde de danske synspunkter på rigsdagen. Der skulle også vælges repræsentanter til den preussiske landdag. For at kunne deltage i landdagens møder, skulle man imidlertid aflægge ed på den preussiske forfatning. De danske repræsentanter ønskede imidlertid kun af aflægge eden med det forbehold, at § 5 blev opfyldt. Det nægtede landdagen, og de danske repræsentanter kunne således ikke foreløbig møde og indtage deres pladser. Endelig havde man mulighed for at vælge repræsentanter til provinslanddagen og de forskellige kredslande, men kun på ret begrænsede og lokale områder kunne man øve en vis dansk indflydelse.

Det bedste forsvar for danske rettigheder i denne periode blev ført af de dansksindede aviser. Flere gamle danske blade var forsvundet i og med krigen i 1864, men da den preussiske presselov blev indført i Nordslesvig i 1867, blev der nye muligheder for en dansksindet presse. Det gamle førende danske presseorgan Dannevirke genopstod i Haderslev med den tidligere borgmester H. R. Hiort-Lorenzen som redaktør. I 1877 blev han tvunget til at forlade landsdelen. I 1868 oprettedes det danske blad Dybbøl-Posten i Sønderborg, og året efter grundlagdes det blad, der senere skulle få en så stor betydning for landsdelens danskhed, nemlig Flensborg Avis. Udgever og redaktør var indtil videre den senere rigsdagsmand Gustav Johannsen. De danske bladledere og journalister måtte udvise stor behændighed for at undgå beslaglæggelser og anklage, og flere af dem lærte tyske fængsler at kende, ligesom de måtte udrede betydelige bøder. Selv om den tyske censur vagtsomt fulgte den danske presse, var de danske aviser et virksomt middel i nationalitetskampen.

På dette tidlige tidspunkt eksisterede der ingen større samlende organisationer eller foreninger. Man mødtes i små lokale kredse, bl.a. til dyrskuer o.lign., og også disse foranstaltninger var under nøje opsyn fra politimyndighedernes side. Det samme gjaldt kontakten med kongeriget. Der lagdes adskillige hindringer i vejen for større samlede udflugter, ligesom man

heller ikke tillod sådanne besøg fra den anden side af grænsen. Nordslesvig skulle om muligt afskæres fra sine gamle og intime forbindelser med kongeriget både på det økonomiske og åndelige område. Dette betød, at danskhedens fremtid i første række afhang af sammenholdet indenfor de små og isolerede samfund, og at hjemmenes holdning fik en aldeles afgørende betydning.

Da håbet om en snarlig genforening brast i 1879, var man imidlertid klar over, at nationalitetskampen måtte lægges an på en anden måde og gøres mere langsigtet. Den golde protestpolitik overfor landdagen kunne ikke fortsætte, og man måtte også se med nye øjne på spørgsmålet om den mandlige ungdoms udskrivning til preussiske soldater. Herom var meningerne i landsdelen meget splittede, og der forestod langvarige og smertefulde debatter, inden man nåede frem til en ny politik.

Man måtte også mere aktivt imødegå den fremadskridende fortyskning inden for samfundet og navnlig inden for skolen. Der måtte endvidere gøres en indsats for at bryde isolationen mellem kongeriget og Nordslesvig. Der måtte skabes bedre muligheder for, at den opvoksende slægt kunne få kendskab til dansk samfundsliv og kultur i alle dens afskygninger, og hjemmene måtte styrkes i deres bestræbelser for at udvikle børnenes kundskaber i dansk. Et nyttigt middel i denne sammenhæng var oprettelsen af danske folkebiblioteker og en videre udbredelse af danske bøger. I efteråret 1880 besluttede en kreds af fremtrædende danske nordslesvigere, bl.a. Gustav Johannsen, tobaksfabrikant J. P. Junggreen i Åbenrå og kollaborator C. F. Monrad i Flensborg at oprette »Foreningen til det danske sprogs bevarelse i Nordslesvig«, i daglig tale kaldet Sprogforeningen. Dens ledere havde nære kontakter med sønderjyske interesserede kredse i kongeriget, og disse sørgede for, at der blev indsamlet de fornødne penge til indkøb af lødige danske litteratur til udbredelse i Nordslesvig. Blandt de bøger, der gennem Sprogforeningen fandt vejen til de tusind danske hjem omkring i landsdelen, var også A. D. Jørgensens »40 fortællinger af fædrelandets historie«.

A. D. Jørgensens historiske forfatterskab indtil 1881

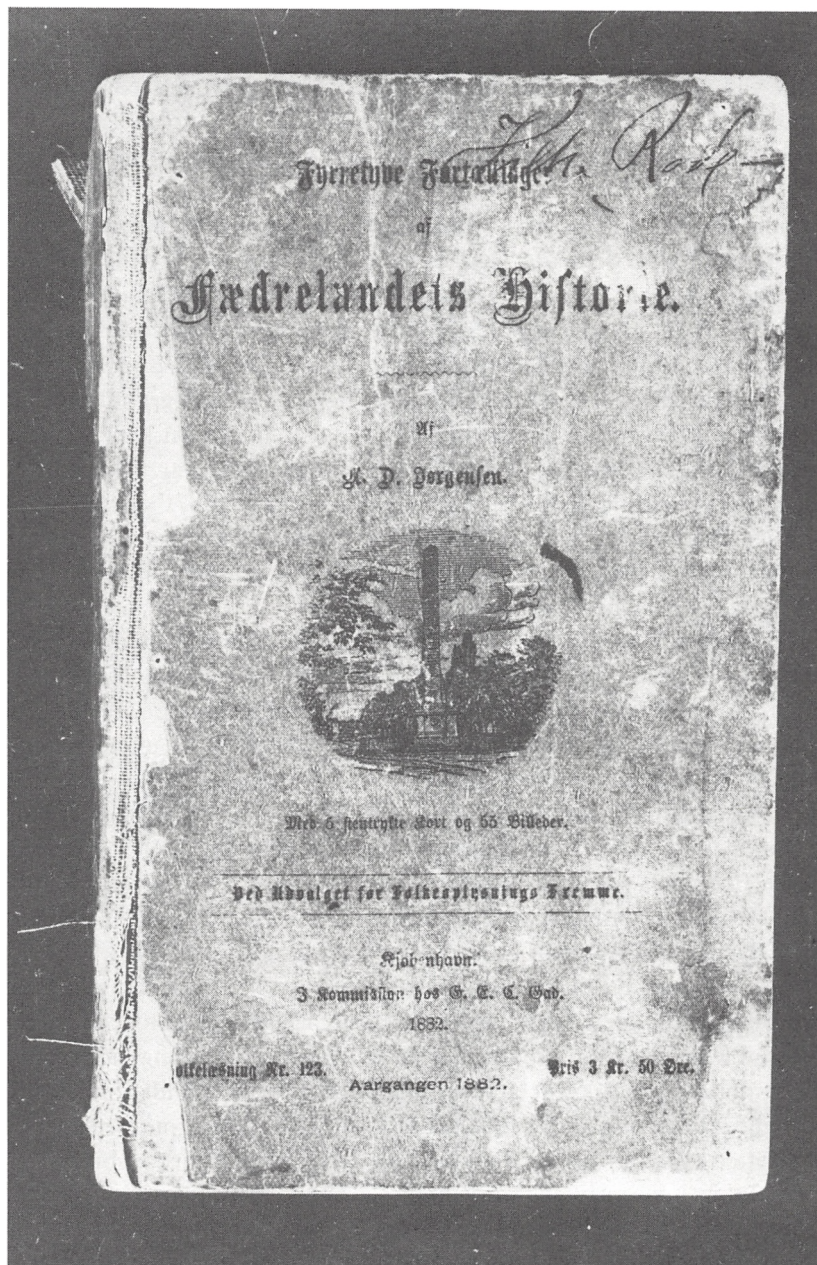
A. D. Jørgensen debuterede som historiker i 1868. Han var da 28 år gammel. Hans første afhandling drejede sig om de sønderjyske strandfrisers foregivne selvstændighed i middelalderen.⁵ Fra samme år stammer endvidere en artikel om de Hamborgske ærkebispens forsøg på at generhverve primatet over den nordiske kirke, og endelig offentliggjorde han en artikel om Danevirke. Også

i de følgende år udkom adskillige afhandlinger omhandlende vidt forskellige emner, men for størsteparten hentet fra vor tidligste historie og fra middelalderen. Også norske emner fra samme tidlige periode blev skrevet og udgivet. Ved flere lejligheder tog han særlige sønderjyske problemer op til drøftelse. Han studerede Flensborgs og Åbenrås ældste historie og beskæftigede sig desuden med Slesvigs ældste befæstninger og senere med byens gamle stadsret. Om de her nævnte artikler gælder det, at forfatteren byggede sin fremstilling på de originale historiske kilder, der på det tidspunkt var kendt og udgivet.

En del af de ældste artikler samledes i en selvstændig publikation, der udkom på Gyldendals forlag i 1871 under titlen »Bidrag til Nordens historie i middelalderen«, en lille bog på 288 sider. Artiklerne var grupperet i 3 afdelinger; artikler om Nordens sydgrænse, om danske folkeviser og om nordisk historieskrivning i den ældre middelalder (Saxo). Forfatteren havde utvivlsomt tænkt sig ved en senere lejlighed at udgive en ny samling afhandlinger, men denne tanke blev aldrig udført.

Fra forordet, der er dateret september 1871, skal bringes følgende citat: »Skønt hver af disse afhandlinger antages at kunne gøre krav på fuld videnskabelighed ved både at føre til selvstændige resultater og at tilstræbe deres begrundelse ad videnskabelig vej, så er de dog alle affattede med det mål for øje at være tilgængelige for enhver dannet læser, uden kendskab til de benyttede kilders sprog, og forfatteren vil anse det for den største personlige tilfredsstillelse, om sådanne læsere kunne føle sig tiltalt af fremstillingen«. Autodidakten A. D. Jørgensen var allerede på dette meget tidlige stadium af sin forfatterbane klar over, at faghistorikerne muligvis ville rynke på næsen af hans arbejde. På den anden side fandt han trøst i det håb, at den almindelige læser ville finde behag i hans fremstilling. Dette håb skulle nu som senere til fulde gå i opfyldelse.

Hans daglige arbejdsplads var i de første år i universitetsbibliotekets nye bygning på Frue Plads. Her gjorde han bekendtskab med bibliotekarerne H. Gundorp og S. Birket-Smith, som tilskyndede ham til at få de udarbejdede afhandlinger trykt. De satte ham bl.a. i forbindelse med kirkehistorikeren H. F. Rørdam, der var medlem af bestyrelsen af det i 1848 stiftede Selskab for dansk Kirkehistorie, og som fra 1857 redigerede de af selskabet udgivne Kirkehistoriske Samlinger. I dette tidsskrift fik Jørgensen sin første kirkehistoriske afhandling om de hamborgske ærkebisper offentliggjort. Også i de følgende år optog Rørdam andre af Jørgensens kirkehistoriske afhandlinger i sit tidsskrift. Rørdam havde i årene 1860–64 virket som sognepræst i Satrup i Angel. I marts 1864 var han blevet afsat af den østrigsk-preussiske civilregering og var ligesom Jørgensen draget til København.

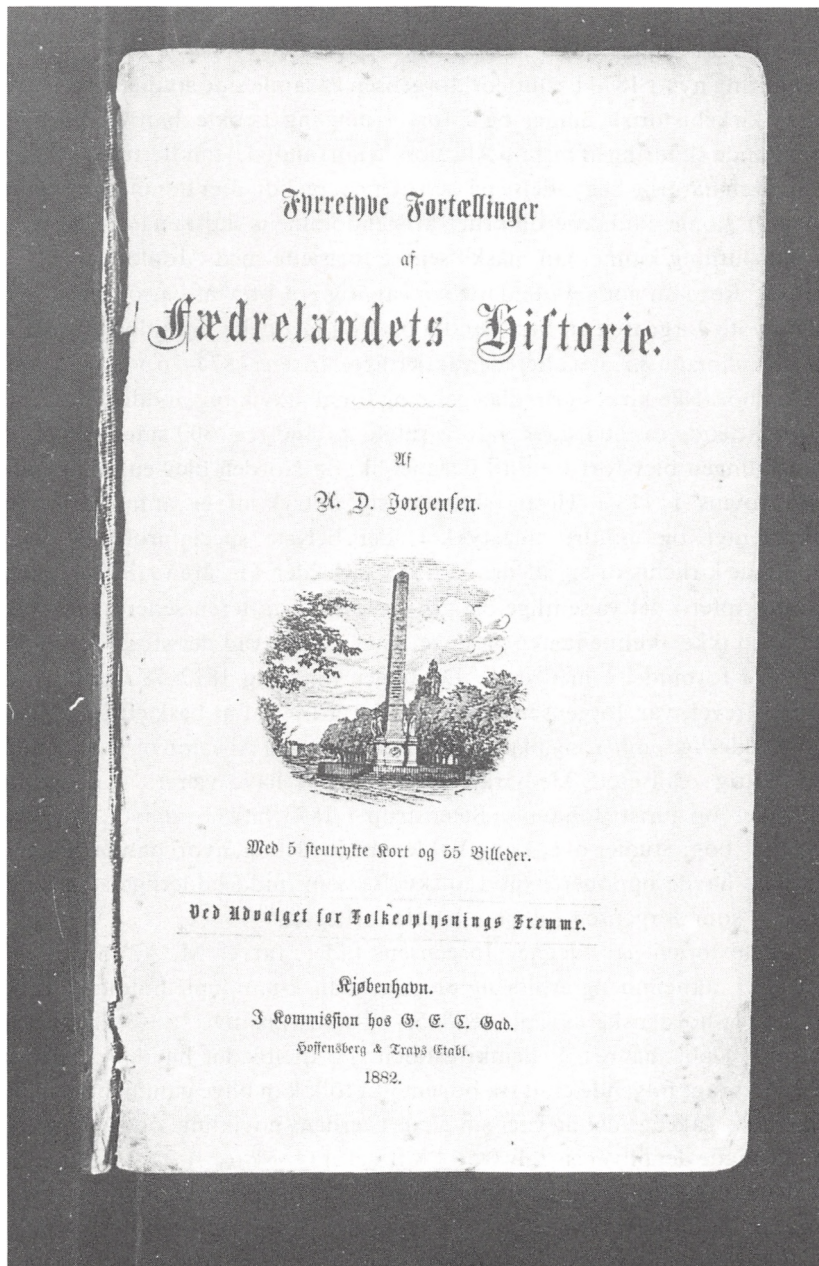
Originalomslag i pap til 1. udgave af Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie. Pris 3 kr. 50 øre.

Rørdam skaffede endvidere Jørgensen i forbindelse med en anden fordreven sønderjyde, nemlig arkæologen Conrad Engelhardt, som tidligere havde virket i Flensborg. Engelhardt havde fra 1868 overtaget redaktionen af *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, og i årene 1868–80 fik Jørgensen optaget ikke mindre end 8 ret omfangsrige artikler i dette tidsskrift.

Endnu en tidsskriftsredaktør fik den unge Jørgensen kontakt med, nemlig forfatteren Rudolf Schmidt. Også her var det Birket-Smith, der formidlede kontakten. Rudolf Schmidt var digter og oversætter og havde ligeledes skrevet små skuespil, der dog aldrig slog igennem. Han var desuden filosofisk interesseret og stod professor Rasmus Nielsen meget nær. Endelig virkede han som kritiker og essayist. Sammen med Rasmus Nielsen grundlagde han i 1869 tidsskriftet *For Idé og Virkelighed* med forbillede i det kendte franske kulturtidsskrift *Revue des deux Mondes*. Programmet var dels at bringe belærende afhandlinger dels æstetiske artikler. Fra 1869–71 var den norske forfatter Bjørnstjerne Bjørnson tilknyttet redaktionen. Også til dette tidsskrift leverede Jørgensen fra 1869 en række afhandlinger, bl.a. om Niels Ebbesen, Tovelille og Saxo, Absalons klerk.

Jørgensen var glad ved samarbejdet med Rudolf Schmidt, hvilket tydeligt fremgår af en række bevarede breve.⁶ I marts 1872, hvor han var i færd med at forberede en ny artikel til tidsskriftet, offentliggjorde Bjørnson et bidrag, der faldt ham meget for brystet. Artiklen hed *Nogle ord til ungdommen*. I artiklen frarådede Bjørnson ungdommen at nære pietet overfor dens nærmeste åndelige fædre. Navnlig rettede han et hvast angreb på Carl Ploug og hans skandinaviske ideer, ligesom han kritiserede den fløj af grundtvigianerne, der havde vist sig uvillige til at alliere sig med J. A. Hansens politiske parti. Han angreb desuden de »hele standpunkter«, der ville alt eller intet, og han påkaldte »folkeånden« som den rette kilde til fornyelsen. I et brev til Schmidt 10. april 1872 udtalte Jørgensen, at han ganske vist havde berøringspunkter med Bjørnson og hans ideer, men artiklen vidnede om et så kolossalt fejlsyn hos forfatteren på hans egen person og gerning, såvel som på hele samtiden, og i sine enkeltheder fandt han den »så opfyldt af råheder og tåbeligheder«, at han ikke kunne tænke sig fortsat at være medarbejder ved tidsskriftet.⁷ Et godt begyndt samarbejde endte således med et brud.

Foreløbig koncentrerede Jørgensen sig om at få sine artikler optaget i *Årbøgerne* og i de Kirkehistoriske Samlinger. Man kan undre sig over, at han ikke forsøgte sig hos redaktøren af *Historisk Tidsskrift*, professor Edvard Holm. På opfordring havde han ganske vist i 1870 offentliggjort en længere anmeldelse af nogle tyske arbejder om ærkebispedømmet Hamborg-Bremen, men det var først i 1877, at han debuterede i *Historisk Tidsskrift* med et

Titelblad til 1. udgave af Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie. 1882.

selvstændigt arbejde, nemlig en artikel om Danebrogs oprindelse, som han forsigtigt gav undertitlen »en historisk hypotese«.

Omkring nytår 1873 besluttede Jørgensen at samle sine studier omkring et større kirkehistorisk emne, og i første omgang tænkte han på en mere omfattende skildring af biskop Absalon.⁸ Han fandt det imidlertid vanskeligt at finde en naturlig begyndelse på dette emne, og lidt efter lidt modnedes den tanke at samle studierne omkring kristendommens indtrængen i Norden. Som afslutning kunne han måske senere fortsætte med Absalon.

H. F. Rørdam godkendte dette forslag, og i et brev af 31. oktober 1873 fremsendte Jørgensen en fuldstændig plan og meddelte samtidig, at væsentlige dele af manuskriptet allerede var færdige.⁹ I årene 1874–76 udkom 1. bind af *Den nordiske kirkes grundlæggelse og første udvikling*, inddelt i to afsnit og omfattende ca. 600 sider. I 1878 fulgte 2. bind (ca. 300 sider), i hvilken fremstillingen blev ført frem til det øjeblik, da Norden blev en selvstændig kirkeprovins i 1135. Hertil sluttede sig optryk af et antal historiske dokumenter og mindre småstykker, der belyste specialproblemer. Ialt omfattede kirkehistorien således ca. 1.000 tryksider. Om årene 1873–76, hvor manuskriptet i det væsentlige blev til, udtalte forfatteren senere, at han så godt som ikke »kunne tænke på noget andet, end hvad der stod eller kunne bringes i forbindelse med det«. Da bogen omkring 1877–78 omsider var færdigskrevet, var Jørgensen foreløbig blevet træt af at beskæftige sig med middelalderlige emner, og planen om en skildring af Absalon og hans samtid blev aldrig realiseret. Medvirkende hertil kan have været, at den unge historiker og jurist Johannes Steenstrup i 1873 havde udgivet en meget polemisk bog: *Studier over kong Valdemars jordebog*, hvori han bl.a. meget hårdt havde opponeret mod anskuelser om middelalderlige samfundsforhold, som Jørgensen tidligere havde forfægtet.¹⁰

Kirkehistorien var tilegnet Jørgensens fader, farver M. A. Jürgensen i Gråsten i taknemmelig erindring om hans dansk-nationale holdning under det slesvig-holstenske skisma 1848–50 og hans positive støtte til sønnens studier i København i mellemkrigstiden. På titelbladet havde forfatteren desuden bragt følgende citat fra bogen: »Et folk kan blive gammelt, men det ældes ikke, så længe det hævder sin plads i verdens udvikling, og det kan ikke dø, så længe det bliver sig selv tro«.¹¹ Citatet er typisk for A. D. Jørgensen og for fremstillingen i kirkehistorien. Den indledes med en bred skildring af den katolske kirkes udvikling fra pave Gregor den Stores tid omkring år 600 og den senere påbegyndte frankiske mission, der endte med grundlæggelsen af bispedømmerne i Hamborg og Bremen. Herefter fulgte en udførlig redegørelse for missionen i de nordiske lande og oprettelsen af de nordiske bispedømmer samt baggrunden for den endelige stadfæstelse af den særlige

nordiske kirkeprovins i 1135. Den store kirkehistorie må betragtes som et af datidens vægtigste bidrag til Nordens ældste historie.

Når det trak ud med færdiggørelsen af kirkehistorien, hang det sammen med, at nye interessante opgaver havde meldt sig. Et tilfældigt fund af et kongebrev til anatomen og geologen Nils Steensen førte til, at Jørgensen i en vis periode koncentrerede al sin energi om udforskningen af denne mands omskiftelige tilværelse, en af 1600-tallets mest originale forskere, hvis videnskabelige indsatser først og fremmest blev til i udlandet. Bogen om Steno blev dog først udgivet i 1884.¹² I 1879 stødte Jørgensen på en anden interessant videnskabsmand, nemlig oldforskeren Georg Zoega. Zoega var født i Daler ved Højer og langt ude i slægt med Jørgensen. Også denne personlighed, der havde visse ligheder med Steensen – begge gik i moden alder over til katolicismen og opholdt sig i lange perioder i Italien – fængslede ham meget. Bogen om Zoega udkom i 1881.¹³ Den var på 230 sider og udsendtes af Samfundet til den danske litteraturs fremme, som også i 1884 udgav Steno-bogen.

I 1877 henvendte historikeren H. H. Lefolii, siden 1866 rektor ved Viborg katedralskole, sig til Jørgensen om forslag til udgivelse i dansk oversættelse af egnede historiske kildekrifter.¹⁴ Rektor Lefolii havde sammen med nogle venner i 1875 stiftet et særligt selskab med dette formål. Man havde egentlig tænkt sig en oversættelse af oldtidens og middelalderens historiske kilde-materiale, men Jørgensen anbefalede danske tekster. »Der slår én en ganske ejendommelig luft af det *faktiske* imøde ud af disse aktstykker; læseren af historiske fremstillinger er så vant til at få alting på anden hånd, at selve dokumenterne overrasker og får en egen tillokkelse«. ¹⁵ Som et konkret forslag anbefalede Jørgensen en samling af kilder til Valdemar Sejrs historie. Lefolii tog forslagsstilleren på ordet og bestilte en samling dokumenter fra Valdemar Sejrs tid. Sin vane tro gik Jørgensen straks igang med udførelsen, og i 1879 udsendtes Valdemar Sejr. Udvalgt samling af samtidige kildekrifter og oldbreve i dansk oversættelse, omfattende 223 sider.

Selv om Jørgensen i 1870'erne i første række koncentrerede sig om sit historiske forfatterskab, som målt i tryksider var ganske omfattende, havde han ingenlunde opgivet interessen for at beskæftige sig med friere og mere vidtgående studier i europæisk åndsliv. En periode var han således stærkt optaget af den italienske digter Dante Aligheris berømte digt Den guddommelige Komædie, og senere kastede han sig over den tyske digter og filosof C. M. Wielands (1733–1813) omfattende forfatterskab. Studier af denne karakter var som åndelige frikvarterer i den daglige beskæftigelse med historiske problemer.

Endnu inden kirkehistorien var færdig, meldte en ny stor opgave sig for

ham. Under indtryk af den nationale udvikling i Nordslesvig stod det ham klart, at han burde samle sig om en skildring af Sønderjyllands historie, og at han af alle var nærmest til at løse denne opgave. »Det gik nu pludselig op for mig, at jeg her måtte tage fat« skriver han i redegørelsen.¹⁶

En forårsdag i 1876 – han skriver selv 19. maj – lagde han planer om at forfatte 5–6 skrifter Af Sønderjyllands historie, i hvilke han ville imødegå de tyske påstande om hertugdømmets særstilling samt genopfriske mindet om dets tusindårige samliv med kongeriget. Han talte med sin gode ven tømrrmester Kayser om sin plan, og denne lovede økonomisk støtte. Tømrrmester H. H. Kayser – en kendt københavnsk håndværksmester og politiker – havde inden for den i 1865 stiftede kongerigske Forening Danebrog udført et stille, men fortjenstfuldt arbejde til støtte for nationalitetsskampen i Nordslesvig. Man diskuterede nu, hvilke emner der skulle tages op, og man enedes i første omgang om en fremstilling af sønderjyderne i den danske hær. Formålet skulle være at vise, at den tyske påstand om, at sønderjydernes våbenhæder først begyndte med deres deltagelse i den tysk-franske krig 1870–71 var forkert. Bogen blev skrevet i løbet af 5 uger og udkom i 1876 hos Gyldendal. Titlen på den planlagte skriftserie blev Af Sønderjyllands historie, og titelbladet var prydet med en tegning af det ældst kendte sønderjyske våben med de to løver, nemlig hertugseglet fra 1260. Bogen, der var på 137 tryksider, byggede hovedsagelig på militærhistorikeren O. Vaupells kendte store værk om den dansk-norske hærs historie, der var udkommet i årene 1872–76. Bogen var inddelt i 7 afsnit og begyndte med en skildring af middelalderens hære. I kapitlet om de store krige i begyndelsen af 1700-tallet, hvor Frederik 4. lod udruste forskellige danske korps, som deltog i forskellige slag på europæiske slagmarker under ledelse af datidens store feltherrer, hedder det: »Alle de tropper, som var hvervede i eller knyttede til Sønderjylland, deltog i disse mindeværdige ekspeditioner, der kastede glans over det danske navn blandt alle Europas folk og stillede landsoldatens hæder ved siden af orlogsmandens. Tidens største feltherrer . . . holdt dem blandt de bedste i deres arméer og overøste dem med ros og udmærkelse«.¹⁷ Den lille bog afsluttedes med en skildring af kampen om Sønderjylland 1848–50 og 1864, hvortil forfatteren havde benyttet visse personlige erindringer. I dette afsnit var hovedvægten lagt på at følge de særlige sønderjyske afdelinger. I nogle slutningsbemærkninger førte forfatteren fremstillingen op til nutiden: »Freden i Wien har udelukket sønderjyderne fra den danske hær, forsåvidt som en fredsslutning kan gøre det. Thi endnu strømmer de til fanerne, endnu står de »under Danebrog«; som i Svend Grathes tid er de i tusinder gået mod nord og har opgivet deres hjemland for at bevare troskaben mod fædrelandet«.¹⁸ Hermed tænkte forfatteren på de mange unge

mænd, der var udvandret fra Nordslesvig for at undgå at blive preussiske soldater.

Jørgensen var senere ikke helt tilfreds med bogen, som han karakteriserede nærmest som en overilelse. »Fremstillingen var i det hele for tør og stoffet for tungt behandlet«. Han mente dog, at den havde gjort nogen nytte ved »midt i en død tid at bryde den tavshed, som havde lagt sig over vor sag, og den gav anledning til den første livlige forhandling i de nordslesvigske blade om genoprettelsen af danske bogsamlinger«. ¹⁹ Netop oprettelsen af bogsamlinger var ved at blive et aktuelt spørgsmål såvel i Nordslesvig som i kongeriget, og af et brev til landøkonomen J. C. la Cour fra 13. februar 1880 ser man, at Jørgensen personligt var interesseret i dette spørgsmål. ²⁰ Senere på året oprettedes som omtalt foran den nordslesvigske sprogforening.

Planen om en serie af småskrifter om sønderjyske emner blev ikke videreført, formodentlig fordi Jørgensen nu besluttede at skrive en stor Sønderjyllands historie, bygget på originale kildestudier. Samtidig havde han også planer om at få tilvejebragt en kortere og mere populært anlagt fremstilling, som imidlertid først skulle udkomme, når det store værk var afsluttet. Fra 1880 lagde han alle andre opgaver til side for at samle sig om sit egentlige kald at skrive Sønderjyllands historie. Han tog fat på en gennemgang af det middelalderlige kildemateriale og gennem et brev til hans senere medarbejder i arkivet V. A. Secher, dateret 8. februar 1881, får vi et kig ind i hans historiske værksted. ²¹ Han havde på det tidspunkt nærmest afsluttet skildringen af Sønderjyllands historie indtil 1544, som var tænkt som et første bind. Herefter skulle følge et bind om »Delingstiden« omfattende perioden 1544–1721. Den efterfølgende periode indtil 1864 skulle herefter fylde to bind«. »Men hvad det hele skal blive til uden en ganske anderledes adgang til gehejmearkivet, aner jeg ikke«. Der har åbenbart på det tidspunkt været visse vanskeligheder med gehejmearkivets aldrende chef C. F. Wegener, som i øvrigt med udgangen af 1882 tog sin afsked og fra nytår 1883 afløstes af Jørgensen.

Midt under disse studier modtog Jørgensen en opfordring til at give en fremstilling af udviklingen i Nordslesvig efter 1864, altså et ganske aktuelt emne. Hans opdragsgiver var den kendte journalist og national-liberale politiker C. St. A. Bille. Bille, der i øvrigt mest er kendt som grundlægger og mangeårig redaktør af det national-liberale hovedorgan Dagbladet, var i sommeren 1878 rejst til London for på det kgl. landhusholdningsselskabs vegne at forsøge at hindre et engelsk forslag om at standse den frie danske kreatureksport til det engelske marked. Fra gammel tid havde Bille nære kontakter med førende engelske pressefolk indenfor så fremtrædende blade som *The Times* og *Daily News*, og han havde desuden forbindelser til visse

politikere. Han har åbenbart ønsket under besøget i London at virke for den danske befolknings truede stilling i Nordslesvig. Han anmodede nu A. D. Jørgensen om at udarbejde en betænkning, som han lod oversætte til engelsk. Om Bille har tænkt sig, at det nordslesvigske spørgsmål kunne blive rejst i forbindelse med den internationale konference, som Bismarck havde indkaldt til Berlin for at drøfte Balkanspørgsmålet efter den russisk-tyrkiske krig, er muligt. Konferencen åbnedes i Berlin 13. juni 1878 og afsluttedes med underskrivelsen af fredstraktaten af 13. juli 1878. Kongressen beskæftigede sig imidlertid udelukkende med, hvad man kaldte »Europas syge mand« (Tyrkiet).²²

Nogle måneder efter kongressens afslutning indgik Preussen sin aftale med Østrig om § 5's ophævelse, og Jørgensen besluttede herefter at omarbejde sin betænkning og udsende den anonymt under betegnelsen En Nordslesviger. Den offentliggjordes i højskoleforstander Rasmus Hansens tidsskrift Dansk Folkeblad og udkom som særtryk i 1880 under titlen Den nationale stilling i Nordslesvig i anledning af traktaten af 11. oktober 1878. (40 sider). Nogle uddrag af pjecen indgår passende som baggrund for det følgende.

Indledningsvis fastslås det, at traktaten af 11. oktober 1878 totalt har ændret forholdet mellem Danmark og Tyskland. Det statsretlige begreb Nordslesvig eksisterer ikke mere, og håbet om at få afsluttet de evindelige grænsestridigheder er tilintetgjort. De venligere følelser, der var ved at udvikle sig mellem de to folk, har foreløbig mistet sin rod. »Hvis dette er denne nabos sidste ord i sagen, vil det være umuligt at tænke sig en fremtid i god forståelse med Tyskland, vi må berede os på at gå prøvelser imøde, som det vil være uforvarligt at lukke øjet for.«²³ Efter en gennemgang af den preussiske administration, hvis formål har været »at optugte en ny slægt i Nordslesvig, en slægt af preussere« spørger forfatteren: har dette land en fremtid? Svaret lyder: »Endnu er stunden vor. Nordslesvigs håb hviler sikkert på den nuværende slægt; den er stærk ved sin fortid, den er på det rene med, hvad overgangen under tysk herredømme har bragt og fremdeles vil bringe, den føler det som en national ulykke at skulle regeres af tyske embedsmænd, at dømmes af tyske dommere, at sende sine børn i en tysk skole og at lade sin ungdom sværge til den tyske fane. Den danske nationalitet er for denne slægt en hellig arv, som den vil gøre alt for at lade gå uforvansket til sine børn.«²⁴ De vil ikke falde fra, hedder det videre, og de har »alle betingelser for at fortsætte et nationalt liv så rigt og så ædelt som noget andet folk«. Forfatteren har en fast tro på denne befolkningsgruppes fremtid. »Der vil komme en dag, da verdensbegivenhederne vil kræve Tyskland til regnskab for sine overgreb mod et værgeløst nabofolk. Denne dag kan måske være fjern endnu, men den kan også være nærmere, end nogen aner; den vil ikke for os være en hævnens

og gengældelsens, men den bør kunne blive en national genfødsels dag. Denne tanke pålægger alle danske en alvorlig og uafviselig pligt«. ²⁵ I Nordslesvig bør man ikke tabe tålmodigheden, men overveje, hvad der kan gøres for at bevare børnenes fremtid. De »bør fremfor alt værgе modersmålets ret. Og de bør overveje, om de ikke kunne bringe endnu større ofre end hidtil, vise endnu større selvfornægtelse for at bevare deres hjem mod det fremmede«. ²⁶ Forfatteren har utvivlsomt det alvorlige spørgsmål i tankerne, som var ved at blive brændende i mange nordslesvigske hjem, om det ikke var rigtigt, at den opvoksende ungdom underkastede sig preussisk militærtjeneste for herigennem at sikre sig ret til at forblive og virke i hjemstavnen. Det udtales ikke udtrykkeligt, men det tilføjes, at det er »ingen ydmygelse at bøje sig under tilskikkelsen, hvor modstand er umulig; bedre er det at bøjes end at brydes«. Også i kongeriget bør man overveje, om man ikke i højere grad end tidligere må kunne mødes i fælles arbejde for det fælles mål. Med hensyn hertil så Jørgensen det som *sin* første og vigtigste opgave at få skrevet den planlagte Sønderjyllands historie. Pjecen sluttede med denne appel: »Vor mægtige nabo har stillet os på et vendepunkt i vor nationale velfærdssag: lad så være, at han har tænkt derved at tilføjes os et tungt slag, at kvæle vort håb og bringe vor tålmodighed til at briste; det står til os selv med Guds hjælp at vende alt til det gode«. ²⁷

Håbet om en genforening havde Jørgensen stadig i behold, og han bevarede det usvækket også i fremtiden. Hverken i den her citerede pjeces eller senere udtalte han sig mere konkret om, hvor den fremtidige dansk-tyske grænse skulle trækkes. Han taler fortrinsvis om Nordslesvig og kalder sig selv en Nordslesviger. Men hvad forstod han med Nordslesvig eller formuleret på en anden måde: Håbede han endnu på dette tidspunkt, at Flensborg, hvor han havde tilbragt rige ungdomsår, kunne følge med tilbage til moderlandet, eller havde han afskrevet denne mulighed? Spørgsmålet må stå åbent, da der ikke foreligger klare tilkendegivelser herom. Det kan imidlertid have interesse at gøre opmærksom på, at han omtrent samtidig med pjecens fremkomst havde en offentlig debat med Frederik Barfod, der i Dansk Folkeblad i december 1879 havde skrevet en artikel om Danmarks grænse, og hvori han havde sammenfattet sin opfattelse af grænsespørgsmålet i følgende linier: »hvor Uffe slog og vandt, er Danmarks grænse«, altså Ejderstrømmen. Jørgensen svarede omgående og anonymt i samme tidsskrift, og i et efterfølgende brev til Barfod, dateret 11. januar 1880, motiverede han nærmere sin afvisning af et Danmark til Ejderen som et fremtidsmål. »Vi lever i en virkelig verden, og vi må tale virkelighedens sprog til den slægt, der skal bære fremtiden«, og den er aldeles ikke at få i tale, når vi nævner Ejderen. »Jeg skulle måske ikke have kaldt det »bitterhed«, hvad vi føler ved tanken

frem for at henvende sig til det lærde Europa i et fremmed Maal. Han oplevede da ogsaa, at der oprettedes et dansk „Videnskabernes Selskab“ (1742), hvis Medlemmer forpligtedes til at fremlægge deres Arbejder i Modersmaalet.

Ved denne store Virksomhed vandt Holberg med Rette Navn af „den danske Literaturs Fader“. Vel havde vi før ham en Række fremragende Forfattere i Modersmaalet, ikke blot i Reformationaarhundredet, men ogsaa i den efterfølgende Tid, der i det hele var ugunstig for den føstelige Dplysning. I Kristian 4.s Tid optraadte saaledes Anders Arrebo (Æro-bo) med en meget læst Digtning om „de 6 Dages Gjerning“, og i Kristian 5.s Tid udgav Thomas Ringo sine Salmer, („det aandelige Sjunger“) der indtil den Dag i Dag har hørt til den danske Kirkes ypperste Skatte. Men intet af dette kom dog til at danne Udgangspunktet for en sammenhængende Literatur, der kunde siges at være et levende Udtryk for dansk Folkeejendommelighed og forene hele den danske Læseverden i en fælles aandelig Udvikling. Dette var derimod i fuldeste Maal Tilfældet med Holbergs talrige Skrifter.

Holberg døde 1754 som en Mand paa 70 Aar; han vandt ved sine Skrifter ikke blot Ære, men ogsaa Rigdom, og da han døde, var han Baron med et stort Baroni. Dette ~~gav~~ han, ugift og uden nær Slægt som han var, til Gjenoprettelsen af det i Kristian den fjerdes Tid grundlagte, men senere nedlagte Akademi i Sorø, som han ønskede omdannet til en Højskole for unge Mænd af alle Stænder. Denne Tanke kom dog ikke til Udførelse, og Indtægterne af hans store Vordegods anvendes nu, foruden til den lærde Skole i Sorø, ogsaa til Theatret, til Understøttelse af Kunstnere og Videnskabsmænd, Folkehøjskoler og Realskoler, til Uddannelse af Lærere og Lærerinder og til talrige andre Former for det

I sin alder 20 et år for sin Tid
 Lede han sig ind i den lærde
 selskab for at se på den lærde
 historie som han havde læst
 om den gamle og nye verden
 og den gamle og nye verden
 og den gamle og nye verden

den gamle og nye verden
 og den gamle og nye verden
 og den gamle og nye verden
 og den gamle og nye verden

Egenhændige rettelser til 2. udgave af fortællingen om Ludvig Holberg. A. D. Jørgensen lod som regel et eksemplar af sine bøger indbinde med indskudte hvide blade, således at han kunne foretage ønskede rettelser.

om Ejderen, vel at mærke som fremtidsmål . . . men det er dog vistnok det retteste navn. De har aldrig følt den brod i Deres hjerte, som sydslesvigernes forræderi efterlod i hver dansk sønderjyde; De har ikke oplevet de øjeblikke, da disse mænd anråbte udlandets indblanding, da de drog til Berlin, mens vore brødre blødte på Dybbøl, da de satte himmel og jord i bevægelse for at hindre en endelig retfærdig afgørelse, som kunne have reddet os fra landflygtighed og vort hjem fra at blive fjendernes ejendom. Ja, De har aldrig ædt landflygtighedens bitre brød, kære hr. Barfod; De er aldrig kommet hjem

og har fundet Deres barndomsminder ødte, og alt hvad der var Dem kært skændet og tabt. De har aldrig tænkt Dem, at man kan forbande sin barndoms træer, fordi de smykkede sig troløst for et fremmed folk, eller føle en brand i sit hjerte, fordi søen er lige frisk og lige skøn omkring en tysk orlogsmænd, som den var før. Og dette skyldes vore tidligere landsmænd, det er fremkaldt, udviklet og fuldendt af dem, – skulle vi kunne ønske at drage dem med os over til et fremtids fædreland? Bliv ikke forundret over, at vi føler det bittert, når danske folk vil det så«. ²⁸ Ingen kan være i tvivl om, at Jørgensen brændende ønskede en fremtidig deling af det omstridte land, således at kun den danskfølede del kom tilbage. Men hvor grænsen skulle trækkes, fremgår hverken af indlægget eller brevet til Barfod.

Perioden 1868–81 havde været en frugtbar periode i forfatterskabet. En rig høst var bragt i lade. En række historiske afhandlinger og selvstændige værker havde set dagens lys. Tilskyndelsen til udarbejdelsen af visse litterære opgaver var kommet udefra, og de var blevet udført prompte. De fleste opgaver var dog udsprunget af forfatterens egen interesse og fremstillet med varme og personligt engagement. I begyndelsen af året 1881 havde forfatteren et nyt stort værk på beddingen, nemlig den store Sønderjyllands-historie, hvis fuldendelse han betragtede som et personligt kald. Da modtog han imidlertid uventet en ny opfordring udefra, som han ikke mente at kunne afvise. Det medførte, at arbejdet på det store værk gik i stå, og som vi ved, blev det aldrig genoptaget.

Tilblivelsen af de 40 fortællinger af fædrelandets historie

Om den nye opgave, som blev ham overdraget, skriver A. D. Jørgensen. De mange klager fra Nordslesvig gående ud på, at forældre stod værgeløse overfor deres børns lærere, medførte i foråret 1881, at brygger Jacobsen satte »sig i bevægelse for at få en kortfattet Danmarkshistorie skrevet til udbredelse derovre, og ad forskellige veje henvistes han til mig for at få denne plan virkeliggjort. Jeg påtog mig det selvfølgelig med glæde, da det jo faldt sammen med mine egne planer, men jeg skjulte ikke for mig selv og andre, at det kunne blive skæbnesvangert for den større Sønderjyllands historie. Min plan blev da at fortælle fædrelandets historie i en række indbyrdes uafhængige stykker, der til den ene side skulle gøre fuldt rede for hertugdømmets politiske og nationale udvikling, til den anden fremdrage de bedste og rigeste minder af rigets samlede historie. Dette gik Jacobsen villig ind på, og jeg optoges nu aldeles af dette arbejde. Det fuldførtes i løbet af et fjerdingår, idet nogle af fortællingerne blev nedskrevne i få timer, medens andre krævede omfattende undersøgelser og gentagne tilløb«. ²⁹ Denne ret

kortfattede notits kan og bør imidlertid nærmere eftergås og videre udbygges.³⁰

I ovenstående citat nævnes kun en enkelt person, men ganske vist en overmåde betydningsfuld skikkelse. J. C. Jacobsen var grundlægger af bryggeriet Carlsberg og havde haft en eksempelløs fremgang som forretningsmand. En ikke ringe del af sine rige indtægter havde han i de forløbne år skænket til videnskabelige og nationale formål. Han havde bl.a. oprettet Carlsbergfonden og medvirket aktivt til genopbygningen af Frederiksborg slot og indretningen af det kommende nationalhistoriske museum. Nu stillede han i første omgang 9.000 kr. til rådighed til fremskaffelse af en Danmarkshistorie, som han ønskede trykt i 10.000 eksemplarer og gratis uddelt i Nordslesvig. Senere øgede han sit bidrag til 15.000 kr. Hans tilbud var således en væsentlig forudsætning for, at arbejdet kom i gang.

Men hvorledes fandt han frem til A. D. Jørgensen? Meget tyder på, at det var den allerede tidligere nævnte tømremester Kayser, der formidlede forbindelsen, og det er måske også ham, der havde nære kontakter bl.a. med den nordslesvigske sprogforening, der har fået Jacobsen ind på tanken om at få skrevet den ønskede Danmarkshistorie. Endnu en tredje person må nævnes, nemlig den historiske forfatter og tidsskriftsudgiver dr. Mathias Steenstrup, der i årene 1876–88 desuden virkede som statens tilsynsførende ved de mange nyoprettede folkehøjskoler. Han havde i 1866 stiftet Udvalget for folkeoplysningens fremme, som igennem årene ved udsendelse af oplysende og populære skrifter i høj grad havde bidraget til at fremme læselysten i de bredere kredse. Han var desuden en nær ven af brygger Jacobsen og af tømremester Kayser.

Det idag tidligst bevarede skriftlige vidnesbyrd om arbejdets igangsættelse er Jørgensens egenhændige udkast til en plan for værket. Det er et dobbeltark på fint papir og underskrevet og dateret maj 1881. Som overskrift har dokumentet følgende: »Udkast til Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie.« Herefter følger forslag til de enkelte fortællinger og en kort, nærmere forklaring, hvis overskriften til den enkelte fortælling ikke var tydelig nok. Det kan da fastslås, at forfatteren allerede på dette tidlige tidspunkt havde lagt sig fast på bogens titel og antallet af fortællinger. Hvorfor han standsede ved tallet 40 og ikke 35 eller et højere tal, forklares måske af det forhold, at han havde forelsket sig i bogstavrimet i titlen: Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie.

Når man erindrer sig, at forfatteren i foråret 1881 i sin store Sønderjyllands historie var nået frem til ca. år 1544, er der måske intet mærkeligt i, at lidt over halvdelen af de foreslåede kapitler behandlede dette tidsrum. Det er vel heller ikke så mærkeligt, at der i det første udkast var flere selvstændige kapitler om

den danske kirkes grundlæggelse. Med kapitel 23 var han nået frem til Christian 4., og i de følgende 10 kapitler behandlede perioden 1588 til ca. 1800. Til den nyeste tid var således kun afsat 9 kapitler. Det er også karakteristisk for det første udkast, at mange kapitler som overskrift havde fået en central personligheds navn, såsom Ansgar, Tyre Danebod, Knud Lavard, grev Gert, Valdemar Atterdag og dronning Margrethe m.fl. I mindre grad var dette tilfældet med de sidste 100 års historie. Her havde selve begivenhedsforløbet præget overskrifterne.

Sandsynligvis er udkastet blevet drøftet indenfor udvalgets bestyrelse, der foruden Steenstrup som formand bestod af den københavnske skolebestyrer Martin Hammerich, den tidligere præst i Halk ved Haderslev professor H. V. Rasmussen, der efter sin fordrivelse fra Slesvig i 1864 havde virket ved forskellige københavnske skoler og været eksaminator ved skolelærer- og skolelærerindernes eksamenskommission, den ivrige grundtvigianer og særprægede venstrepolitiker N. J. Termansen og den kendte docent og forsøgsleder ved landbohøjskolen N. J. Fjord.³¹ Udvalget holdt møde i slutningen af juni 1881, og Steenstrup kunne bagefter fortælle brygger Jacobsen, at udvalget var positivt indstillet overfor det planlagte skrift, og at man ville fastholde, »at udvalgets frihed overfor teksten måtte bevares fuldstændig som ved vores andre skrifter. I denne henseende kunne jeg oplyse, at dette stemmede så vel med Deres som med forfatterens tankegang«. Udvalgets behandling af udkastet medførte en bedre balance i bogen. Visse kapitler fra den ældste periode blev skåret væk eller sammentrængt, således at behandlingen af den nyere og nyeste historie kunne blive udvidet. Antallet af fortællinger – 40 – blev fastholdt også i den reviderede plan, og titlen blev ikke ændret.

Steenstrup havde i mellemtiden også undersøgt omkostningerne ved udgivelsen, og i et brev til Jacobsen af 21. maj 1881 fremlagde han et overslag over udgifterne til fremstilling af de 10.000 eksemplarer, der skulle uddeles i Nordslesvig. I sit svarbrev af 23. maj 1881 udtrykte Jacobsen sin glæde over, at udgifterne tegnede mindre, end han havde tænkt sig. Han havde regnet med 9.000 kr., inclusive forfatterhonoraret. Da der nu viste sig at blive penge til overs, foreslog han, at man brugte disse til at bringe illustrationer i bogen. Han ville endvidere gerne deltage i udgiften til sætning af hele oplaget, inclusive de 5.000 eksemplarer, som udvalget havde reserveret for sig selv til salg i kongeriget, »da det dog også ligger mig på hjertet, at bogen kan blive udbredt så meget som muligt i kongeriget«. Forslaget om at illustrere bogen forelagdes og godkendtes på det ovenfor nævnte udvalgsmøde. Da det under det videre arbejde med bogen viste sig, at den bl.a. på grund af de mange illustrationer og oplysende kort blev væsentlig dyrere end først beregnet,

38. Forsøg på de nye Læsebøger
i de nye skoler i H. 7. 2. D.

39. Forsøg på de nye Læsebøger
i de nye skoler i H. 7. 1. D.

40. De nye Læsebøger i H. 7.

Maj 11.

A. L. Jørgensen

Til

Minister for Folkeoplysning

Udvalgt

Den nye folkeoplysning af forældrene i skolen.

1. Den nye folkeoplysning.
2. De nye og gamle folkeoplysning på de nye skoler.
3. Angivelser.
4. Tynde bøger.
5. Bøger til de nye skoler (mangfoldige).
6. De gamle bøger i skolen (de nye bøger er de gamle, de gamle bøger er de nye).
7. De nye bøger.
8. De gamle bøger.
9. De nye bøger.
10. De gamle bøger (de nye bøger er de gamle, de gamle bøger er de nye).
11. De nye bøger.
12. De gamle bøger (de nye bøger er de gamle, de gamle bøger er de nye).
13. De nye bøger.
14. De gamle bøger.
15. De nye bøger.

16. Sænk af Danmark (sænk af danske konger fra 1772)
17. Christian I's betænkning om konger og kroner.
18. Kong Ni. II's love og privilegier
19. Kong Ni. II's forordning (Landlov, jorngerne)
20. Nyordning.
21. Kong Ni. III's love og privilegier. (Sænk af 1772 - 1773)
22. Historien af Landlov.
23. Kong Ni. III.
24. Kong Fri. III's ordning. (sænk af 1685, jorngerne og konger og kroner)
25. - - - - - Historien af Landlov (indledning)
26. - - - - - Landlov (afslutning af den historiske forordning)
27. Den danske forfatning (sænk af 1685, jorngerne og konger og kroner)
28. Landlovs forordning (1712, 1721, 1773, 1778)
29. Land Lovning. (Landlov, Historie, Historisk betænkning)
30. Tre konger og kroner (Landlov, Historie, Historisk betænkning)
31. Danmarks forfatning. (1700, fra 1707-1814 af konger og kroner)
32. Den danske forfatning. (Den danske forfatning, mere om konger og kroner)
33. Et dansk konger og kroner (sænk af 1685, jorngerne og konger og kroner)
34. Konger og kroner. (Konger og kroner, Historie, Historisk betænkning)
35. Et politisk og historisk sprog - Kong Ni. II's ord.
36. Den danske konger og kroner - K. S. to.
37. Den danske konger og kroner.

A. D. Jørgensens udkast til Fyrretvy Fortællinger af Fædrelandets Historie, dateret maj 1881. Udkastet blev indsendt til Udvalget for Folkeoplysningens Fremme. Det er skrevet på et firsidigt ark brevpapir.

forhøjede Jacobsen sit bidrag til 15.000 kr., inklusive honoraret til forfatteren.

Man må herefter kunne gå ud fra, at Steenstrup omkring 1. juli 1881 har kunnet meddele forfatteren, at han kunne gå i gang med arbejdet. Det er formodentlig påbegyndt i løbet af sommeren 1881 og efter forfatterens ovenfor citerede udtalelse fuldendt i løbet af et fjerdingår.

Betegnelsen »et fjerdingår« skal nu ikke tages ganske efter pålydende. Som det nedenfor vil blive dokumenteret, kan man ret nøje fastlægge den tidsramme, indenfor hvilken bogen blev skrevet. Selv om denne må opgøres til 7 måneder, er der ingen tvivl om, at forfatteren var en hurtigløber. Alene et blik på hans bevarede manuskripter viser, at stålpenen er fløjet henover papiret, når forfatteren følte sig grebet af emnet. Det korte tidsrum for udarbejdelsen hænger naturligvis også sammen med, at han kunne udnytte foreliggende manuskripter, navnlig til belysning af tiden indtil 1544. Det skal derfor nok være rigtigt, at nogle af fortællingerne er blevet skrevet i løbet af et par timer.

Allerede i slutningen af august 1881 forelå de første fortællinger. I et brev af 27. august 1881 tilstillede Steenstrup sine bestyrelsesmedlemmer de første 6 fortællinger til gennemsyn. Næste gang vi hører om arbejdets forløb er i et brev fra forfatteren til Steenstrup, dateret 13. november 1881. Brevet indeholder først og fremmest forslag til illustrationer, men til slut hedder det: »Da nu godt og vel første halvdel af fortællingerne er aldeles færdige for *mit vedkommende*, og den anden halvdel ligeledes er vidt fremskreden, er der selvfølgelig for min skyld ingen grund til at vente med de endelige dispositioner. Såsnart gennemsynet af de færdige fortællinger er tilendebragt og de deraf muligvis følgende forandringer afsluttede, kan trykningen godt begynde og vil da kunne fortsættes uafbrudt, hvis intet uforudset træder i vejen.«³² Endelig kan man nævne Jørgensens brev til Steenstrup af 8. januar 1882, hvor han meddeler, at han er færdig med de 10 sidste fortællinger, idet de 5 er hos afskriveren, de næste 4 gennemgået af A. F. Krieger og den sidste, 1864, er skrevet i udkast.³³ Jørgensen havde gennem flere år haft personlig kontakt med juristen og politikeren A. F. Krieger, og denne havde kritisk gennemgået manuskripterne til kapitlerne om den nyeste historie. Det kan herefter fastslås, at manuskriptet i sin første udformning var blevet til over en periode af ca. 7 måneder – på ingen måde en ringe præstation, da det drejede sig om et manuskript, der i trykt form omfattede 467 sider.

Der er bevaret skriftlige udtalelser fra enkelte styrelsesmedlemmer, som her kort skal omtales. I et brev til Steenstrup af 5. oktober 1881 skriver professor Rasmussen, at bogen »gør et særdeles godt indtryk og bebuder en værdifuld forøgelse af »Folkeskrifterne«. Det, at fortrinsvis sønderjyske

personer og steder drages ind i sammenhængen, er en såre smuk og tidssvarende tanke, den ualmindelig fædrelandskærlige forfatter værdig. Det kunne befrygtes, at dette nu og da ville give planen noget manieret (?), og unægtelig gik jeg i den henseende lidt ængstelig til læsningen af »Tre sønderjyder blandt Holbergs samtidige«. Men ved nærmere gennemlæsning har jeg ikke fået denne frygt stadfæstet. Jeg kunne have ønsket, at Brorson som den af de tre, der står størst og dybest i folkets bevidsthed, var nævnt først, og ligeledes at de tre levnedsløb var bleven lidt mere individualiserede, således t.e. Enevold Ewalds, om hvem A. D. J. har fortalt mig flere mærkelige småtræk.« Også på et senere tidspunkt udtalte professor Rasmussen sig yderst positivt om bogen.

Det samme gjorde Termansen, som i et langt brev til Steenstrup, dateret 4. december 1881 udtalte, at han med ublandet glæde havde læst de modtagne prøver.« Det vil blive en fædrelandshistorie for folket, der på en gang vil være let læselig og tillige give en ligeså klar som grundig oversigt over folkets liv og udvikling gennem tiderne. Hver enkelt fortælling er valgt så heldig og udført med så megen historisk kunst, at den danner et middelpunkt, ud fra hvilket hele omkredsen bliver oplyst, og tråden er fastholdt således, at der på intet tidspunkt i historien bliver noget væsentlig hul. Fortællingerne bærer fra først til sidst præg af et alsidigt og grundigt kildestudium og ikke mindre af et selvstændigt blik på begivenhederne, der ikke lader sig vildlede af nedarvede opfattelser, der ikke kan stå prøve for en indgående undersøgelse af alle de henhørende kilder. Vi kan ønske os til lykke med, at udgivelsen af et folkeskrift som dette bliver udvalgt til del«.

Fra Steenstrup findes også en karakteristik af værket, men på et relativt sent tidspunkt, nemlig i et brev til forfatteren, dateret 7. januar 1882. Han finder fortsat indholdet interessant, men mener, at det er strengere nu, end det i begyndelsen så ud til, det kræver på sine steder ældre og modnere læsere end ungdom på en snes år«. Og han tilføjer: »Jeg ved ikke, hvorvidt der hist og her kunne være valgt stof, der gav anledning til fyldigere, farverigere fortællinger«. En anden indvending var anvendelse af mange etymologier enten egne eller andres, og at der fremsattes synspunkter, der formentlig ikke havde kunnet prøves af videnskaben, selv om de var rigtige. Udglattende tilføjedes: »De forstår mig nok: jeg mener ikke, at De ikke her må fremsætte, om det så var *første gang*, en ny anskuelse, men det er også klart, at en forfatter i et skrift som dette må holde meget tilbage, som han i et skrift for dannede eller for belæste historikere uden videre ville benytte«. Dette til velvillig optagelse. Faktisk var de her fremsatte kritiske bemærkninger, også kritikken mod anvendelse af etymologierne, en afdæmpet gengivelse af de yderst kritiske indvendinger, som Steenstrups nevø, den kommende historie-

professor Johs. Steenstrup på opfordring havde meddelt onklen i et langt brev af 5. januar 1882. Navnlig »Jørgensens teorier« var han meget kritisk overfor. Jørgensen svarede omgående i et langt brev af 8. februar 1882, hvori han vedkendte sig, at bogen henvendte sig til flere forskellige grupper af læsere. Sønderjyllands historie kunne ikke forstås, uden at man redegjorde for arveforhold og lensformer, og »man viger jo ikke tilbage for at beskrive telegrafene og dampmaskinen for lægfolk, skønt det ikke er let.« Han måtte forbeholde sig sin egen opfattelse, men han erklærede sig villig til at lade den undersøge. »Foreløbig har gehejmeråd Krieger godkendt den form, fortællingerne har i renskriften, men for mig må hjertelig gerne enhversomhelst anden gå dem efter, og jeg skal med den største glæde modtage enhver oplysning, der kunne bringe mig selv videre i forståelsen af disse forhold«.

Formodentlig er bogen herefter gået til opsætning, og Steenstrup synes at have gjort mange bemærkninger til korrektoren. Et vidnesbyrd herom har man i de mange breve og korte notitser fra Jørgensens hånd, der foreligger i udvalgets arkiv. Det kom til flere ret skarpe meningsudvekslinger mellem udgiver og forfatter, som ikke her nærmere skal gennemgås, da det vil beslaglægge megen plads, men helt uinteressante er de ikke. Også billedmaterialet og udarbejdelsen af kortene gav anledning til mange bemærkninger, og det ligger klart for dagen, at Jørgensen af og til blev både utålmodig og irriteret. Der kan i denne forbindelse henvises til et trykt brev fra Jørgensen til Steenstrup.³⁴ Omsider var man ved vejs ende, og bogen kunne gå til tryk. Da udsendelsen nærmede sig, enedes man om at søge at tilbageholde omtale i pressen af bogens udsendelse.³⁵ Man frygtede nemlig, at de preussiske myndigheder skulle skride ind mod bogens udbredelse i Nordslesvig. Der er dog ikke bevaret noget vidnesbyrd om, at en sådan indskriden fandt sted.

Det kunne være fristende på dette sted nærmere at omtale bogens indhold og give nogle prøver på forfatterens personlige engagement i fremstillingen af begivenheder og personer og af hans uomtvistelige fortællekunst, men det vil føre altfor vidt. Det skal blot siges, at selv om bogen nu er 100 år gammel, vil en moderne læser, selv om fremstillingen på sine steder kan virke lidt gammeldags romantisk, med udbytte kunne gå i gang med læsningen. Kun nogle ganske få prøver vil kunne gives.

Allerede i den første fortælling om Danske kongesagn slås et gennemgående tema an. Bogens hovedformål var jo at fortælle den nordslesvigske ungdom, at de sammen med kongeriget havde oplevet en rig og afvekslende historie, som fuldt ud kunne måle sig med de andre europæiske folks historiske udvikling. Fortællingen indledes således: »Intet andet rige i vor verdensdel kan i alder måle sig med det danske. I uafbrudt følge går vor

kongerække tilbage gennem et tusindår, og alt længe før den tid hører vi tale om et samlet og mægtigt kongerige i Danmark«. Sønderjylland og Danmark havde hørt nært sammen i mere end 1000 år, da adskillelsen i 1864 fandt sted.

Og et andet eksempel. Som afslutning på fortællingen om, hvorledes det danske folkeliv vågnede i årene efter 1830, hedder det: »Således var i få år kampen begyndt over hele linien. Det var endnu ingen folkebevægelse, men der var slået til lyd, og de første danske toner havde lydt fra Ejderen til Skodborgå. Det var som daggryet til en slagdag, når hæren vækkes, når de første pile hviner gennem luften, og kampråbet begynder at lyde fra mange hold«.

Og så de gribende afslutningsord efter skildringen af krigen i 1864. »Guds veje er uransagelige. Den tunge tilskikkelse han sendte det danske folk, har tilvisse i mange måder været til styrkelse og vækkelse, til inderliggørelse i kærlighed til fædrelandet, til styrkelse af folkets bløde og svage sind og til udvikling af dets rige åndelige evne. Tiderne skifter, og menneskenes sind forandres; vi kan ikke slippe det håb, at det danske Sønderjyllands skæbne engang vil formildes, at den afgang, som mislykkedes 1864, endnu vil kunne opnås som en endelig afslutning af dette lands omskiftelige historie. Den bør da kunne blive et pant på varig fred og god forståelse mellem de beslægtede folk nord og syd for den nationale grænse, der er sat af århundreders udvikling, og som det ikke er vor sag at gå i rette med«. Der kan vist ikke være nogen tvivl om, at disse manende ord har fundet en dyb medklang i tusinder danske nordslesvigeres hjerter og i høj grad bidraget til at holde genforeningshåbet i live.

Bogens modtagelse er der ingen grund til at gå nærmere ind på. Såvel i Nordslesvig som i kongeriget blev den modtaget med glæde, og talrige er de vidnesbyrd, der foreligger om dens betydning for udbygningen af kendskabet til Sønderjyllands historie og som modvægt mod de nordslesvigske skolers fremadskridende fortyskning. Som eksempel på en moderne læsers reaktion, da han modtog bogen i konfirmationsgave, skal blot henvises til lensgreve Hans Schacks vurdering af bogen i Sprogforeningens Almanak for 1981. Her sættes bogen på linie med den blå sangbog og den sønderjyske salmebog.

Bogens succes kan også illustreres ved de mange nye udgaver, som så dagens lys. Allerede i 1886 kom 2. oplag. Sin vane tro havde Jørgensen ladet sit håndeksemplar af 1. udgaven indbinde med indskudte hvide blade, hvorpå han fra tid til anden indførte forskellige rettelser. Det fremgår bl.a. heraf, at han havde tænkt sig at tilegne 2. udgaven til brygger Jacobsen; men det skete ikke, uvist af hvilken grund. Tilegnelsen lød: »Fædrelandsvennen, brygger J. C. Jacobsen. Dr. phil. R. af D. og DM tilegnet«. Den største ændring i 2. oplag bestod i en sammenskrivning af fortællingerne 18 og 19 om de

sønderjyske delinger, formodentlig et par af de for læserne tungeste fortællinger. Fremstillingen blev forkortet og optoges nu som en ny fortælling nr. 18 under titlen: Sønderjyllands delinger. Der blev herefter plads til en ny fortælling nr. 19 omhandlende Tyge Brahe og Arild Hvidtfeld. Denne fortælling var tidligere offentliggjort i »Nytårgave til danske kvinder«, udg. af L. Fenger i 1883. Endnu et nyt oplag skulle forfatteren opleve. Det udkom i 1892, og oplaget var forøget fra 5 til 7.000. Kort efter forfatterens død udsendtes 4. oplag, og da det var udsolgt, overvejede udvalget, om man i forbindelse med en ny udgave skulle modernisere teksten og bringe den i overensstemmelse med den historiske videnskabs nyeste resultater. Faktisk var der flere historikere bl.a. Aage Friis, som tilrådede en ændring, navnlig af skildringen af begivenhederne i 1460 og i 1721. Dette blev dog ikke til noget, navnlig efter at Kr. Erslev i et brev af 13. januar 1907 bestemt havde frarådet, at man skrev bogen om. Samme opfattelse havde historikeren Hans Olrik, som i et brev af 25. september 1907 bl.a. udtalte: »De 40 fortællinger står for mig som et klassisk værk, hvori man ikke bør rette, ligesom man f.eks. ikke ville ændre en tøddel i Holbergs historiske skrifter, hvor meget der end kunne være af »urigtigt« i dem«. Resultatet blev da et uændret optryk i 1907, hvoraf 3000 eksemplarer påny sendtes til uddeling i Nordslesvig. Folkeoplysningsudvalget udsendte i 1915 endnu et oplag, hvor opsætning, indbinding og billedudvalg var moderniseret, men teksten uændret. Da udvalget, repræsenteret af sin daværende formand overbibliotekar Carl S. Petersen på familiens forespørgsel ikke mente længere at kunne påtage sig et nyt oplag, overlod man i 1940 De unges Forlag at udsende en ny udgave, og 7. oplag så dagens lys i 1941. Så sent som i december 1981 har Vintens forlag endnu engang optrykt bogen og givet den et fornemt udstyr og en helt moderne opsætning. Den nye udgave har fået helt nye billeder, først og fremmest en lang række farvegengivelser af elskede historiemalerier. Desuden er bogen forsynet med et forord, skrevet af Jørgensens biograf, professor Lorenz Rerup. Blandt billederne er også professor Carl Blochs kendte fremstilling af Christian 2. som fange på Sønderborg slot. Dette billede står side om side med forfatterens beretning om de ret frie forhold, hvorunder Christian 2. henlevede sit fangenskab på slottet ved Alssund. Det er nok tvivlsomt, om forfatteren ville have godkendt en sådan illustration.

Med 8. oplag er bogen vel udsendt i henved 60.000 eksemplarer, et efter danske forhold usædvanligt oplag for en bog af denne karakter. Professor Olriks karakteristik af værket som en klassiker i dansk historisk litteratur har således aktuel gyldighed. For folkeoplysningsudvalget var bogen dets største succes, og også for familien Jørgensen betød bogen en økonomisk gevinst.

Takket være brygger Jacobsens rundhåndethed modtog forfatteren for første oplag et honorar på 5.000 kr., hvilket svarede til 2½ års gage som arkivfuldmægtig. I alt modtog familien, indtil sidste udbetaling i 1920 18.900 kr. i honorarer. Hvad folkeoplysningsudvalget tjente på publikationen er ukendt.

10 år efter, at de 40 fortællinger var udkommet, udsendte forfatteren en ny samling historiske fortællinger, som fik titlen »Fortællinger af Nordens historie«. 1. bind udkom i december 1892 og omhandlede tiden indtil reformationen. Året efter udkom bind 2, der skildrede den nyere tid og førte fremstillingen frem til ca. 1866. Den sidste fortælling skildrede »Tilnærmelserne mellem de nordiske folk og riger i vort århundrede«, altså en redegørelse for den skandinaviske bevægelse og dens ledere. I alt indeholdt den nye samling 30 fortællinger og udgjorde ca. 715 tryksider. Også dette værk var gennemillustreret og indeholdt forskellige kort og slægttavler.

Fortællingerne var udarbejdet i årene 1886–90 og var blevet til, fordi mange læsere af de 40 fortællinger ved forskellige lejligheder havde gjort forfatteren opmærksom på, at der i disse ikke tilstrækkeligt var gjort rede for forholdet mellem Danmark og de andre nordiske lande. Jørgensen var klar over dette forhold, men havde hidtil ikke haft lyst til at foretage ændringer i sit oprindelige værk, selv om han måtte indrømme, at der manglede noget, for at man kunne nå til fuld forståelse af vor egen fortid »og til en nogenlunde tydelig forestilling om mulighederne for vor nationale fremtid«. Han havde derfor besluttet sig til at forfatte den nu foreliggende fremstilling af nabofolkenes egen selvstændige historie og åndelige udviklingsgang.

Det var ikke uden betænkeligheder, at han udsendte sin nye bog. Som aktiv historiker havde han vænnet sig til at bygge på det bevarede originale kildemateriale, og som han skrev i forordet, »kan det næsten blive en overvindelse i så henseende at slå af på fordringerne og fortælle historie på anden og tredje hånd. Kun den glæde jeg selv har følt ved sysselsættelsen med det store emne og ved udformningen af hver enkelt fortælling, har givet mig håb om, at også andre ville kunne have glæde af at dvæle ved de samme billeder og tanker«. Herefter slog han påny et tema an, som han ofte havde brugt, og som åbenbart havde lejt sig dybt i hans følsomme sind. Forordet sluttede nemlig med følgende: »Derimod har jeg ikke noget øjeblik skjult for mig selv, at lærde kaldsfæller vil finde mere at udsætte end at rose ved dette forsøg. Jeg kan da også kun ønske, at andre med mere tid til deres rådighed måtte få lyst til at tage den samme opgave op; indtil det sker, vil det foreliggende forsøg forhåbentlig kunne bøde på et savn, der synes at være følt i vide kredse«.

De nordiske fortællinger udsendtes også af folkeoplysningsudvalget.

Førsteudgaven var trykt i 5.000 eksemplarer, og en 2. udgave udkom efter forfatterens død i årene 1900–01, formodentlig i samme oplag og omtrent samtidig med, at den kendte skolemand og politiker Johan Ottosen påbegyndte udsendelsen af trebindsværket *Vor Historie*, der ligeledes omfattede de nordiske rigers historiske udvikling, og som også udmærker sig ved en naturlig og smittende fortælleglæde. Selv om de nordiske fortællinger aldrig blev den klassiker i vor historiske litteratur fra forrige århundrede som de 40 fortællinger, kan man udmærket stadig tage disse ned af boghylden og have fornøjelse ved at læse en eller flere af de med stor kærlighed og ånd skrevne nordiske fortællinger.

NOTER OG HENVISNINGER

Anvendte forkortelser:

Breve: A. D. Jørgensens breve. Udg. af den danske historiske forening i hundredåret for dens stiftelse. Ved Harald Jørgensen. 1939.

Redegørelsen: A. D. Jørgensen: En redegørelse for min udvikling og mit forfatterskab. 1901.

1. Breve s. 120–21.
2. Dansk Biografisk Leksikon 3. udg. bd. VII, 1981, s. 513–17 og den der anførte litteratur.
3. Redegørelsen s. 112.
4. I 1910 udkom den første samlede redegørelse for den politiske og nationale udvikling i Nordslesvig, nemlig M. Mackeprangs bog: *Nordslesvig 1864–1909*. En ny og mere udførlig skildring er optaget i den store »Sønderjyllands historie« bd. V, der udkom i 1930'erne. Se også A. D. Jørgensens pjec fra 1880: *Den nationale stilling i Nordslesvig i anledning af traktaten af 11. oktober 1878*. Den udkom under pseudonymet »En Nordslesviger«.
5. En fuldstændig bibliografi over A. D. Jørgensens forfatterskab er trykt i bind IV af den samlede udgave af A. D. Jørgensens afhandlinger, der offentliggjordes 1898–99. Oversigten findes på s. 511–22.
6. Breve s. 15–22.
7. Breve s. 22.
8. Til belysning af Jørgensens historiske forfatterskab i denne periode findes en række værdifulde oplysninger i Redegørelsen s. 114–46.
9. Breve s. 31–34. I brevudgaven findes adskillige breve til Rørdam, der mere eller mindre handler om kirkehistorien. Se brevskriverlisten s. XVII.
10. Breve s. 30–31.
11. Breve s. 67.
12. Redegørelsen s. 139.
13. Redegørelsen s. 140–41.
14. Breve s. 64–66, 67–70, 74–75 og 86.
15. Breve s. 68.
16. Anf. sted s. 135.
17. Anf. skrift s. 45–46.
18. Anf. skrift s. 137.
19. Redegørelsen s. 136–37.
20. Breve s. 96–98.
21. Breve s. 101.

22. Om samarbejdet med Bille se Redegørelsen s. 142–43. Se også Breve s. 99–100.
23. Anf. skrift s. 4.
24. Anf. skrift s. 38.
25. Anf. skrift s. 38–39.
26. Anf. skrift s. 39.
27. Anf. skrift s. 40.
28. Breve s. 94.
29. Redegørelsen s. 143–44.
30. I det kgl. biblioteks håndskriftsamling opbevares arkivet fra »Udvalget for folkeoplysnings fremme«. I dette arkiv findes 3 kapsler indeholdende korrespondance- og regnskabssager vedr. udgivelsen af »40 fortællinger« og »Fortællinger af Nordens historie.« De i det flg. citerede breve m.m. findes, hvor intet andet er bemærket, i denne samling.
31. Af de her nævnte bestyrelsesmedlemmer synes Jørgensen kun at have kendt Termansen. Se Redegørelsen s. 133–34.
32. Dette brev er ikke medtaget i den trykte brevsamling.
33. Breve s. 107–09.
34. Breve s. 114–16.
35. Breve s. 119.

Anmeldelser

Ribe Excavations 1970–76. Vol. I. Red. af Mogens Bencard.

Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1981, 103 s., ill.

Én af dansk arkæologis største landvindinger indenfor de sidste 10 år har uden tvivl været påvisningen af det ældste Ribe. Efter en målbevidst forskningsindsats lykkedes det endelig Ribes »Antikvarisk Samling« i begyndelsen af 1970-erne at finde utvetydige spor af en bebyggelse fra 700-tallet, og gennem en række store udgravninger frem til 1976 blev væsentlige sider af denne bebyggelses karakter klarlagt.

Delresultater fra undersøgelserne har i de forløbne år været fremlagt i en række tidsskriftartikler, men med prisværdig hurtighed kan første bind af den egentlige videnskabelige publikation nu præsenteres på Sydjysk Universitets forlag. At bearbejde og vurdere så omfattende udgravninger med en indviklet lagfølge og et genstandsmateriale på måske 100.000 enkeltstykker kan synes som en umulig opgave. Det var da næppe heller lykkedes at få hul på bylden, hvis ikke opgaverne var blevet fordelt på mange hænder, og fonds og institutioner havde mødt projektet med stor velvilje.

Første bind af »Ribe Excavations« omfatter 3 selvstændige artikler. Udgravningslederen, Mogens Bencard, lægger ud med en kort indledning, der ridser undersøgelsesnes væsentligste problemstillinger op. Herefter følger en samlet fremlæggelse af skriftlige kilder til Ribes ældste historie – både i den originale latinske version og oversat til dansk – ved lektor Inge Skovgaard-Petersen, og sluttelig behandler museumsinspektør Kirsten Bendixen Ribe-udgravningens mønter.

Fremlæggelsen af de skriftlige kilder er først og fremmest ment som en håndsrækning til den debat om det ældste Ribes status og rolle, der uundgåelig vil intensiveres, efterhånden som udgravningspublikationerne dukker frem. Der er ingen nyfundne dokumenter imellem, men sammenstillingen af de meget spredte tekster er både nyttig og tankevækkende. Hertil kommer, at flere af teksterne ikke tidligere har været omsat til dansk. Fremlæggelsen er ledsaget af en kommentar, hvor de skrevne kilder vurderes i forhold til de arkæologiske. Inge Skovgaard-Petersen er her meget tilbageholdende overfor mere vidtgående konklusioner, men hun vil dog ikke afvise, at grundlæggelsen af Ribe i tilknytning til en række andre forhold kan tages til indtægt for eksistensen af en dansk kongemagt allerede i 700-tallet.

Kirsten Bendixen's artikel om mønterne må siges at udgøre afhandlingens

tyngdepunkt. I al beskedenhed drejer det sig om 30 små sølvmønter, men som Bendixen rammende skriver, er deres betydning for den samlede forståelse af fundene næsten omvendt proportional med deres antal og lidenhed. Mønterne er såkaldte frisiske »sceattas«, som hører hjemme i 700-årene. I sin behandling inddrager Kirsten Bendixen et omfattende frisk, fransk og engelsk sammenligningsmateriale, og på baggrund heraf dateres Ribe-mønterne til tidsrummet ca. 720–750. Der er ikke noget, der tyder på, at sceattas har været i omløb efter Pippin den Lilles møntreform i 755, men det kan dog ikke helt afvises, at de også har været i brug i sidste halvdel af 700-tallet. Omkring 800 må dog være det absolut seneste tidspunkt for anvendelse af sceattas.

Kirsten Bendixen er meget sikker i sine konklusioner vel vidende, at hendes dateringer uden tvivl vil blive gennemprøvet på kryds og tværs. I hvert fald vil der være en række arkæologer, der vil slå sig i tøjret. Sagen er, at mønterne er fundet spredt ud over et stort areal og i hele den forhistoriske lagfølge, og de skulle således give en virkelig god datering af bebyggelsen. Mønternes tidlige datering er imidlertid i konflikt med en række andre genstande i fundet, der traditionelt henføres til begyndelsen af 800-årene. Man må dog sige, at Kirsten Bendixen har gode kort på hånden, for ud over de rent mønt-historiske argumenter støttes hendes datering af to tidligere offentliggjorte naturvidenskabelige dateringer. Det drejer sig om en dendrokronologisk datering af en brønd fra den ældste del af bebyggelsen (omkring 710 e.Kr.f.) og en termoluminiscensdatering af flere lerkarskår (omkring 700 e.Kr.f.)

Møntfundene i Ribe giver ikke alene et godt dateringsgrundlag, men sammen med andre fundgrupper viser de os, at byen stod i livlig kontakt med området omkring den nedre Rhin. Og endelig viser mønternes spredte beliggenhed i udgravningen, at der efter alt at dømme har eksisteret en egentlig møntøkonomi i 700-tallets Ribe.

Desuden kan Ribe-fundet netop i kraft af mønterne ikke undgå at få vidtrækkende betydning for udforskningen af tiden op til vikingetiden i landet som helhed. Perioden ca. 600–800 er i arkæologisk sammenhæng lidt af et tomrum. I alt fald har det indtil nu været meget vanskeligt at påvise bosættelser fra denne tid. De ældre bopladser hører markant op med udgangen af ældre germansk jernalder, og først i vikingetiden er der igen nogenlunde acceptabelt med fund. Men som antydning vil Ribe-udgravningen uden tvivl betyde en nyvurdering af en lang række af de traditionelle oldsagsdateringer – det gælder ikke mindst for keramikens vedkommende. Det kan derfor meget vel tænkes, at flere bosættelser, som idag henføres til vikingetiden, ved nærmere studium viser sig at være opstået allerede i yngre germansk jernalder.

Man kan kun ønske holdet bag Ribe-projektet til lykke med en vellykket publikationsstart. De næste bind i rækken vil blive imødeset med spænding.

Steen Wulff Andersen

Niels Lund: Svenskevældet i Hedeby. –

Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1980, Kbh. 1982.

»Svenskevældet i Hedeby« skal afskaffes! Det er konklusionen af en nyligt udsendt artikel af universitetslektor Niels Lund om svenskernes rolle i vor ældste by's historie.

Emnet er Hedeby omkring år 900; en periode af byens – og Danmarks – historie, der er meget dårligt belyst i de skriftlige kilder. Stort set eneste holdepunkt er en vag meddelelse i Bremer-kanniken Adams »Nordens beskrivelse«, om en Olaf, som kom fra Sverige og satte sig i besiddelse af kongedømmet i Danmark med våbenmagt. Senere betegner Adam Olaf som »svenskerhøvdingen«. Adam fortæller også, at én af Olafs sønner hed Gnupa, og netop denne Gnupa møder vi i indskrifter på 2 Hedeby-runesten, hvoraf den ene iflg. runeforskere delvist er skrevet med særlige svenske runer.

Ud fra Adams tekst og de svenske runer er bolden så rullet. Man har hæftet sig ved stednavne på -by sammensat med personnavne, som både forekommer hyppigt i Sverige og omkr. Hedeby, og fra den anden side har man søgt at forklare en musikalsk accent i dele af det sydlige Danmark med en svensk indvandring, bl.a. i vikingetiden. Også arkæologien har været spændt for »svenskeveldets« vogn. Det gælder her først og fremmest den tyske arkæolog Ekkehard Aner, der i de såkaldte kammergrave på Hedeby's gravplads ser en klar svensk påvirkning.

Selv om mange af argumenterne i tidens løb har fået flere skud for boven, har »svenskeveldet i Hedeby« stadig en hævdvunden plads i dansk historieforskning. Selv i de nyeste oversigtsværker er svenskerne kommet med, selv om der spores en stigende usikkerhed overfor begrebet.

Niels Lunds artikel er en opsummering og en uddybning af argumenterne mod eksistensen af et svensk herredømme i Hedeby. Der peges især på de mange usikkerheder, der er ved udlægningen af Adams tekst, ligesom betydningen af de svenske runeformer neddæmpes kraftigt. Vigtigt er desuden Lunds kritik af Aners arkæologiske argumenter, som hidtil har stået uimodsagt. Kritikken er helt berettiget, ja, efter undertegnede's mening kunne den føres endnu videre:

Ekkehard Aners arkæologiske argumenter for svenskertesens kan opdeles i følgende elementer: 1) Dateringen af Hedeby-kammergravene passer med

tidspunktet for det formodede svenskevælde. 2) Kammergravene opfattes som en gravtype, der kan tillægges en lederklasse. 3) Kammergravstypen synes at være opstået i Mälaramrådet.

Til det første punkt må bemærkes, at Aner synes at have »presset« sine dateringer vel rigeligt. Af de 10 Hedeby-kammergrave er det ikke muligt at datere 2, og for de resterende 7's vedkommende hviler dateringen overvejende på våbnene. Grundlaget for vikingetidens våbenkronologi er Jan Petersens fortjenstfulde arbejde fra 1919: »De norske vikingesverd«, der dog set med nutidige øjne har betydelige mangler. Andre har senere beskæftiget sig med enkelte af våbentyperne, men en moderne gennemgang af hele materialet savnes stadig. Mange af formerne synes at have været i brug gennem længere tid, og man må derfor være varsom med at benytte våbnene til alt for snævre dateringer.

Også Aners lighedstegn mellem kammergrave og overklassegrave er heller ikke så indlysende, som man umiddelbart skulle tro. For det første er det påfaldende, at Hedeby's kammergrave ikke specielt er rigt udstyret. Ganske vist adskiller kammergravene sig fra mandsgravene på Hedeby's store begravelsesplads ved at indeholde våben, men også på andre større gravpladser fra vikingetiden mangler våbengravene tilsyneladende. Endvidere er det vigtigt at gøre sig klart, at selve betegnelsen »Kammergrav« er meget vagt defineret og i den arkæologiske litteratur brugt om grave af højst forskellig konstruktion. Af nogle opfattes betegnelsen efter pålydende som grave med et indre opbygget trækammer, mens andre mere hæfter sig ved gravens størrelse og omfanget af gravgaverne. Mange af de såkaldte kammergrave er som Hedeby's uden specielt rigt udstyr, og omvendt findes der mange rigt udstyrede »normale« grave. Det kan derfor være vanskeligt at følge Aner i hans formodning om, at »kammergravene« er rigmandsgrave *uanset* gravudstyrets karakter og omfang. Som en konsekvens af den vage definition af begrebet bliver det da også svært at diskutere, hvor og hvordan »kammergravstypen« er opstået. Som nævnt mener Aner, der er tale om en svensk betegnelse, men nøgternt betragtet må det at bygge en trækonstruktion som ramme om en begravelse siges at være et ret simpelt påhit, som må kunne være opstået spontant. Store træbyggede gravkamre optræder på mange forskellige tidspunkter i Europas forhistorie, og man behøver ikke nødvendigvis at se en sammenhæng mellem disse forekomster.

Ud fra de arkæologiske vidnesbyrd skal der således mere end god vilje til at se svensk Hedeby-vælde, og sammenholdt med den tvivl om de øvrige argumenters holdbarhed, som Niels Lund så kraftigt fremfører, kan man kun give ham ret i, at det svenske fyrstedynasti må luges ud af Hedeby's historie. Noget helt andet er, at der gennem hele vikingetiden har været livlige

handelsforbindelser mellem Hedeby og Sverige. Derom er der ikke tvivl, og i grunden er det måske mere interessant end, hvem der på et givet tidspunkt har regeret byen!

Steen Wulff Andersen

Poul Svensson: FRØSLEVSKRINET

Forlag: De unges Kunstkreds, Flensborg 1981, 142 s., ill.

Ludvig Holberg fik i 1734 på sit professorembedes vegne en bog til recension. Det var konferensråd Niels Slanges bog om Christian IV, og den fyldte to tykke foliobind.

Holbergs svar var så kort, som Niels Slanges skrivelser var lange. Den lød: »Konferensråd Niels Slanges bog er ikke nær så stor, som den synes at være«.

Når denne præcist rammende vits falder en ind ved anmeldelse af Svenssons og Helge Krempins bog om Frøslevskrinet, går det ikke som hos Holberg på bogens indhold, men på dens ydre format.

Skønt Frøslevskrinet er nøjagtigt beskrevet i tal og tommer, må man gang på gang knibe sig i armen for ikke af de skønne billeder at blive forledt til at tro, at det er af format som et højalter, skønt det faktisk er af størrelse som en cigarkasse til 50 stk. Nihil sine labore.

På den anden side må det klart indrømmes, at formatet giver plads til de skønnest tænkelige farvefotografier, der lader mangfoldige enkeltheder fremtræde tydeligere, end de i mindre format ville have gjort.

Dette og den smukke sats og det rummelige lay out gør det til en stor fornøjelse og ikke lidt af en oplevelse at læse og se denne bog.

Det kan derfor næsten ærgre en, at man er forpligtet til at læse den, som Holbergs kollega professor Hans Gram gjorde det med Niels Slanges bog. Han fik den nemlig også forelagt, og han var af den samvittighedsfulde, pertentlige professortype, og han læste Slanges bog og gjorde antegninger til næsten hver linie og rettede hver anden – kildekritisk og ræsonnerende ville vi sige i dag.

Svensson og Krempins bog er opdelt i afsnit; det må siges at svare udmærket til opgaven: Først er der en indledning, der kursorisk fører ind til emnet ved at beskrive fundet og skrinet, som det fremtræder i dag, og overvejelser over, hvad det i sin tid, ca. år 1100, har været: et relikvieskrin, muligvis tillige et lidet rejsealter, hvorpå især krucifikset i skrinets bagkant kan tyde. Det kan nemlig tages af og sættes på efter behov. Hermed er opgaven stillet.

Dernæst følger en beretning om findested og finderens Rasmus Jørgensen og om hans familie, glidende over i en skildring af lærer Jens Madsen, der fik

ejeren til at aflevere, og selv i 1872 bragte de fem plader, som skrinet bestod af, til Nationalmuseet i København. Han har rejst med det som smuglergods, og hele beretningen er spændende som en lille kriminalhistorie.

Den herefter følgende hovedskildring er sagligt opdelt i en række afsnit: Frølevskrinets billedlige motiver er alle bibelske, og Svensson, der øjensynligt er grebet deraf, belægger dem med citater fra både Det nye og Det gamle Testamente, især dog fra Johannes Åbenbaring. På oversiden ses den genkomne, triumferende Kristus, siddende på himmelbuen med fødderne på en anden bue, jorden, som skammel. Det er dommedag som lovet af evangelisterne, der da også ved deres symboler fylder de fire hjørner af pladen: Matthæus-englen, Johannes-ørnen, Markus-løven og Lukas-oxen. Forsiden viser korsfæstelsen. Jesus står (siger Svensson) eller hænger på korset. Han har korsglorie, og over korsets arme ses den strålende sol og den halve måne. Under korsarmene står i mindre format de to romerske soldater, Stefaton, der i dødsstunden rakte Jesus en eddikesvamp, og Longinus, der overbeviste sig om hans død ved at stikke et spyd i siden af ham. I to felter, afdelt fra Golgathascenen centrum, står – under hver sin ejendommeligt opbyggede romanske bue, hvad der må være Jomfru Maria og den discipel Johannes, som skal være hende i søns sted.

Den modsatte langside og de to gavle tolker Svensson med rette tvøvendt: Johannes på forsiden og figurerne på gavlene 3 + 3 og langsiden, 5, udgør 12, og det var da lettest at gætte på, at det var disciplene; men det er det øjensynligt ikke. Midterfiguren på begge gavlsider er en biskop med bispestav, og ved hans højre side står en figur, tydeligt nok biskoppens diakon. Den ene svinger røgelseskarret, den anden har sine hænder i orantstilling. Og figurerne til hans anden side er også i præstekåbe. De holder messe, siger Svensson; man kunne også sige, at det er de mænd, der på skrinets tilblivelsestid bærer den apostoliske succession, er apostlenes arvtagere, der bærer evangeliet ud til alle folkeslag for at gøre dem til Jesu disciple. Alle de seks figurer på gavlene har glorier.

Bagsidens personer, siger Svensson, er alle klædt i den gamle helgendragt. De er alle anbragt under buer og har alle glorier. Han bemærker ikke ret, at midterfiguren adskiller sig fra de andre i størrelse og position. Dette er næppe nogen tilfældighed, men anmelderen tør lige så lidt som forfatteren afgøre, hvad det skal forestille. Skal det hele tolkes – alle fem sider i sammenhæng – og det er muligt – så har vi: korsfæstelsen, evangelisterne, der bærer det glade budskab ud i verden – og på den lange bagside i midten: den levende Kristus og de fire kirkefædre: Hieronimus, Augustin, Ambrosius og Gregor den Store. Det giver ialt fald en mening, men er dog kun et gæt.

De forgyldte kugler, som alle fem plader i sin tid har været omgivet af – og

som i Tyskland har givet denne art skrin navnet Knopskrin, – søger Svensson også en forklaring på og fortæber sig, om end tøvende, i en talmagi, som slet ikke er utænkelig, uanset at det er lige så sandsynligt, at kuglerne blot er dekoration. Han bruger det udtryk om kuglerne, at disse sidder i »en ordnet form for uorden, som næppe har været tilfældig«. Jesus blev 33 år – der er 33 kugler på gavlen til venstre. Der er 53 dage fra skærtorsdag til pinsedag og 53 kugler på låget, o.s.v.

Man kan sammenligne også med rosenkransen. De kunne i sig selv være en sådan. I sin spekulation over, hvad figurerne skal fortælle, gør han det experiment tegnerisk at placere dem alle i en buerække. På mig virker det aldeles overdrevet, og det fremgår i alt fald tydeligt – i »arkitekturen« omkring figurerne og i deres dragter – at en sådan sammenstilling er for udspekuleret.

Et kapitel vier Svensson til kirkens pragt og dragt, og han kender til det evindelige paradox: kristendommens fattigdoms-ideal og kirkens overdådige udstyr, og pavers og kardinalers og præsters kostbare messehagler.

Og endelig når han frem til at analysere selve skrinet. Hvad er det: relikvieskrin, rejsealter eller hvad? Det diskuteres: er det blot det første, eller måske dog en biskops rejsealter, måske blot så at sige den kuffert, en biskop havde med sig, når han fordelte relikvier ved nyindvielser af kirker. Alt er tænkeligt. Men et relikvieskrin er det, og et sådant kan bruges både hjemme og ude. I mange bøger hører man om missionærmunke, der har et lille alter med sig. Det spørgsmål kan man roligt lade uløst.

Derefter kommer man til en drøftelse af det kunstneriske: – oldtidens arkitektur, søjler og buer, der vandrer ind i middelalderen, og Svensson påpeger dette, men også at søjlegengivelsen på Frølevskrinet er noget ejendommeligt, og han ser deri tillige irsk påvirkning. Lad det være sagt, at her giver anmelderen ukyndigt op.

Jeg må give op over for det rent kunstneriske, stilistiske, men nøjes med at glæde mig over, at skrinet er smukt. Magister Ida Löppenthin har vurderet skrinet udelukkende som kunstværk, idet hun ser bort fra alt andet. Det har fire proportioner, så lille det er, siger hun, og megen idérigdom og er et livfuldt værk, monumentalt i både Golgatha- og Genkomstscenen. Hun lægger afgørende vægt på, at skrinet faktisk er et kunstværk – et unikum, ikke en kopi af noget andet, men et individuelt værk, udført af en selvstændig kunsthåndværker.

Der fortsættes med at drøfte Frølevskrinets tilblivelsessted. Svensson er ikke helt tilfreds med Poul Nørlunds afhandling om dette skrin – og dets slægtninge, eller hans teori, at det er fremstillet i Danmark. Det må præciseres mere, mener han, og han er så dristigt at mene, at Slesvig er stedet, hvor

Frøslevskrinet er blevet til, og han er så forsigtig at sige, at der er »rimelighed« herfor. En dristig lokalisering! Anmelderen tillader sig imidlertid at gøre sig lidt klogere end både Nørlund og Svensson. Og det er vist mindre dristigt.

Hvis skrinet, som det næppe skal diskuteres, er fra omkring år 1100, da er der sandsynlighed for, at vi skal længere mod syd. Bogen anfører efter Nørlund, at der er 5 andre skrin, der synes i slægt med Frøslevskrinet. Og Poul Nørlund anser Hildesheimerskrinet for at være det ældste og det bedste, og at de alle frembyder en vis ensartethed i form og størrelse, farve, teknik, men Svensson synes, at vort skrin så lidt ligner Hildesheimerskrinet, at han ikke tror på sammenhængen. Han gør sig herved skyldig i en fatal fejltagelse. Han glemmer, at der er tale om håndværk, og det giver jo ikke altid fremskridt. Det kan og skal næsten variere efter kunsthåndværkerens dygtighed, smag, måske også efter de arbejdsmuligheder, han har. Ida Löppenthin finder da også, at Frøslevskrinet bærer præg af individualitet. Man kunne såmænd argumentere modsat, at de senere skrin måtte være ædlere, finere, dygtigere gjort end det ældste – i almindelig fremskridtstro. Jeg finder ikke, at man kan bygge på den slags. Det oprindelige er ikke altid den strålende top, lige så lidt som det yngste behøver at være devalueret.

Det kan måske tjene til yderligere orientering, at der i 11. århundrede i Hildesheim var indrettet en regelret skole og et regelret værksted for devotionalia: Bernward af Hildesheim, var grevesøn, i slægt med kejserfamilien, blev opdraget hos sin onkel Valdemar, der var biskop i Utrecht, og han kom senere i huset hos biskop Osdag i Hildesheim. Han var en vel studeret mand, både i teologi og jura, og han var i ret lang tid rigskansler hos kejser Otto III, og han bevarede den stilling, da han tillige blev biskop i Hildesheim efter Osdag. Han byggede bymur om sin bispestad, byggede borge videnom, genrejste kirker og drog selv eller ved substitut rundt og indviede dem. Han fik af kejseren en splint af Kristi kors til Hildesheim, og han – og det er her det afgørende – indrettede i Hildesheim en kunstskele; den arbejdede i arkitektur, træskæreri, maleri, støberi, guldsmedekunst og emaljeri. Hans egen interesse for dette gik så snært på, at han selv personligt arbejdede på værkstedet.

Han døde 20.11.1022 i sin stad og er gravsat i Michaelskirken der, kanoniseret 1193, og hans skole bestod – efter sigende – i århundreder efter ham.

Et skrin som det her omtalte kræver redskaber, støbekunst, tegnekundskab, emaljeringsviden, teologisk viden eller vejledning. Det har nok været svært at få alt det i Slesvig, ja i Danmark, omkring år 1100.

Anmelderen har bemærket sig en lille detalje, der måske er værd at notere

sig. På Frøslevskrinets Dommedagsbillede støtter den genkomne Kristus sine fødder på en rund bue, som man umiddelbart tager for jorden, men på Hildesheimerskrinet er hans jordiske skammel en dobbeltbue, hvorimellem der ligger noget, der ligner et kranium. I så fald støtter Jesus sine fødder på Golgatha, hvor efter legenden Adams kranium ligger begravet.

Men anmelderen er nødsaget til at overgive sig, når det gælder sådanne subtiliteter, men må dog på Hans Grams vis gøre endnu et par antegninger. Og alt i alt forekommer det mig sandsynligt, at Frøslevskrinet – som også de 5 andre omtalte skrin – er udført på Hildesheims store værksted af en øvet (gejstlig?) kunsthåndværker. Det er ikke enhver pottemager eller kandestøber, der kan udforme kobberplader i støbning som dem, der her er tale om: med gruber til emalje, så at grubernes kanter står som gyldne konturer om figureerne.

Svensson skriver overmåde engageret, endog så han kan få den tanke, at skrinet endnu i hedenskabets sidste tid kan være havnet i mosen som et offer til Frey (Frø). Han er lige ved at skabe sagn eller legende, når sådant antydes. Og han erkender da også, at det næppe nogensinde bliver muligt at fastslå, hvordan det er endt i mosen.

De mange bibelcitater, som Svensson så smukt anfører til forklaring af billederne på skrinet, er velvalgte, og dog savner jeg et, og det er et, der forklarer hele helgentroen, og som er levende endnu i dag i vort protestantiske Danmark. Jeg tænker på Johannes Åbenbaring 7. kap. 9-17: Johannes ser i en vision ind i himlen og ser en stor flok af hvidklædte mænd. »Hi sunt qui venerant de turbolatione magna«. Det er det citat, Brorson bruger i sin store helgensalme: »Den store hvide flok vi se«: »Det er den helteskare, som af hin den store trængsel kom«, Helgenmartyrerne altså. Man kunne tage 6. kapitel med om sjælene under altret »som var myrdede for Guds skyld og for det vidnesbyrd de bar«.

Svensson har vist ligefrem elsket sit værk, og kærlighed kan jo nok gøre blind, eller sagt mindre poetisk: stærkt engageret kan nok gøre ukritisk. Og det er han altså her og der, og det noterer man sig samtidig med, at man glæder sig over optagetheden.

I sine betragtninger over kirkens pragt og dragt, anfører han som eksempel på danske kirkers rigdom, at grev Christoffer af Oldenburg i 1534 kunne afkræve Roskilde domkirke 16 kalke, skønt kirken allerede i forvejen var »hjemsogt« af Christian II, Frederik I, og Christian III; og man må undre sig over, at den idérige Poul Svensson ikke her kommer i tanke om, at disse plyndringer skete netop i de år, fordi det var den lutherske reformations år. Rigets rentekammer krævede i reformationstiden alt guld og sølv afleveret fra kirkerne.

Og i den forbindelse vil Deres anmelder slutte med at konkurrere i gætterier med forfatteren: Altså: Jeg tænker mig, at det dejlige Frølevskrin har stået i en kirke oppe i Jylland, i Aarhus, Viborg eller i et kloster, og at en eller anden præstemand eller munk, – da lutheranismen – netop i de dage – satte ind på at uddrive den papistiske djævel og renske kirken »udi evangelii lyse og klare dag« – har taget det elskelige og elskede skrin, pakket det ind i et alterklæde og begivet sig af sted mod syd, hvor han endnu kunne finde fred i sin tro på Jesus, Maria og alle helgener. Og jeg gætter videre: for jeg ved jo, at der i reformationstiden gik mange håndskrifter fra klostre og kirker sydpå. De, der ville flygte, fik i reglen lov at flygte, for reformationen var kun sporadisk brutal; men vor præstemand kan meget vel være overfaldet af stratenrøvere, der har røvet skrinet, men så er blevet bange for, hvad de havde gjort. Og de har så kastet det i mosen.

Gud velsigne disse stratenrøvere.

Georg Buchreitz

Henrik Becker-Christensen: Hærvejen i Sønderjylland. Et vejhistorisk studie. Fra Kongeåen til Danevirke.

Udg. af Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1981, 259 s., ill.

Den betydelige interesse, der har været for hærvejen i de senere år, er især kommet til udtryk i tidsskriftsartikler fra Bjørn Svenssons og H. V. Gregersens side og i Mads Lidegaards energiske topografiske studier omkring hærvejen fra Viborg til den nuværende grænse. Becker-Christensens bog er en værdifuld forøgelse af denne hærvejslitteratur og vil i lang tid underbygge de synspunkter, som man i nyere tid anlægger på hærvejen, hvor man ikke blot opfatter den som en vej, men snarere som et terræn, et hærvejsstrøg, hvori færdselen til forskellige tider eller samtidigt valgte forskellige ruter at komme frem på.

Men nogle kritiske bemærkninger giver bogen dog anledning til. For at begynde med titelbladet, så må undertitlen indeholde en fejl. På dansk hedder det enten *et studium*, *et studie* eller *en studie*. Med den første mulighed måtte man tænke på, at det var resultatet af dette studium, der her forelå. Et studie er et lokalt og nok så nærliggende ville den sidste mulighed være, og bogen ville beskedent være betegnet som en lille afhandling, hvad ordet studie kan betyde. Desværre kommer man ved denne fejl til at tænke på, hvor hyppigt disse ord i vore dage forveksles og på de næsten utallige gange, hvor andre næsten ens ord, i denne nedgangstid for det danske sprog, bruges forkert, ord som af og ad, enkel og enkelt, de og dem og mange andre. Her kan det vel

antages at være en trykfejl, som kunne rettes ved at ændre et enkelt bogstav.

Dette er så meget mere nærliggende, som bogen iøvrigt er skrevet i et smukt og klart sprog. Nævnes positivt skal det også, da det desværre ikke er en selvfølge, at forfatteren bruger de geografiske betegnelser Sønderjylland, Nordslesvig og Sydslesvig rigtigt og dermed undlader at bidrage til den sprogforvirring, som stadig finder sted især uden for Sønderjylland. I dette tilfælde må det dog bemærkes, at navnet Sønderjylland, som findes på titelbladet, ikke fuldt ud følges i teksten. Det sydligste afsnit, fra Danevirke til Ejderen, er ikke taget med, og der gives ingen anden forklaring, end at forfatteren finder det »naturligt lige som Hugo Matthiessen at gøre holdt ved Danevirke«.

Bogen er klart disponeret. Efter en indledning bringes et afsnit om forskellige metoder i vejstudiet og et afsnit om hærvejens funktion. Derefter følger den egentlige topografiske undersøgelse i tre afsnit, idet strækningen fra Kongeåen til Danevirke inddeles i tre stykker med Immervad og Bov som mellemstationer.

I indledningsafsnittet afgrænses bogens opgave til at ville »undersøge de forskellige hovedruter, som færdselen valgte, forskydningerne her indenfor og årsagerne hertil«, mens der tages afstand fra en »kortlægning af de enkelte vejes nøjagtige forløb gennem tiderne indenfor hærvejsstrøget«. Forskellen mellem det ene og det andet er næppe helt klar og spores ikke senere i behandlingen, men denne præcisering af formålet er dog en god fornyelse i forhold til tidligere behandlinger af emnet.

Nyt i hærvejsammenhæng er også afsnittet: vej og metode. Vejstudiet i Danmark har ikke så meget været studier i veje eller trafik i almindelighed, men har drejet sig om enkelte veje som hærvejen, kongeveje eller lignende, og dette har ikke opfordret til at tage metodiske problemer op. Det er fortjenstfuldt, at det gøres her. Så bliver der da peget på de vigtigste problemer, som når der straks nævnes det vigtigste og vanskeligste, dateringen af de enkelte vejspor. Det er stadig hovedvanskeligheden ved ethvert vejstudium, at kildematerialet for de ældre tiders vedkommende er så lidt dateret som det er.

Uden at der nås frem til en bestemt metode, som skal anvendes, tages der stilling til de metoder, som forskellige forskere har benyttet sig af. En ikke helt berettiget stramning af problemstillingen sker, når det anføres, at Sophus Müller skal have sagt, at »oldtidens veje ikke blev forladt i senere tider«. Men i det anførte citat siges kun, at nogle af stenalderens færdselslinier« endnu i vor tid benyttes«. Det er ikke det samme, og når det også tages i betragtning, at der er forskel på, om man udtaler sig om hovedruterne alene, eller om det skal dreje sig om alle veje, er forskellen mellem de forskellige opfattelser ikke

så stor, som man her får indtryk af. En ensidig terrænforsker som Mads Lidegaard placeres rigtigt i forhold til Hugo Matthiessen, der også inddrog arkivmaterialet og derved kom de enkelte vejstykkers datering og funktion meget nærmere.

I denne forbindelse fremføres så det, der må siges at være bogens hovedsynspunkt, at hærvejen ikke blot, som tidligere erkendt, i sin lange levetid har skiftet rute her og der, men at den til alle tider var et kompliceret net af veje, et hærvejsstrøg, der i nord-sydlig retning forfulgte de overordnede mål, færdselen havde sat sig.

Spørgsmålet om forholdet mellem de små lokale veje og de overordnede fjernforbindelser er vanskeligt og får næppe i den foreliggende bog den rigtige betoning. Selvfølgelig er de små veje de ældste, ingen finder på de store veje, før de små er der. Men når det siges, at hærvejen opstår ved, at de lokale veje danner et sammenhængende net af landsby- og bopladsveje ned gennem Jylland, overses et vigtigt forhold. Det er netop karakteristisk for hærvejen og andre store veje, også i udlandet, at de har frigjort sig fra den lokale trafik og endog skyr bebyggelserne. I nyere situationer kan dette vise sig ved, at vejen langt fra at gå fra by til by går langs ad sognegrænsen, hvor den lokale trafik ikke kommer. Og det er netop ved denne selvstændighed, den får karakter af overordnet vej, af hærvej.

Som sagt er den lokale trafik den ældste, og dens veje kan også tjene fjerntrafikken. Men tidligt – hvor tidligt? – er den trafik, der har de fjerne mål, stærk nok til at skabe sine egne ruter, og først så har vi en hærvej, et hærvejsstrøg, som denne bog handler om. Det er et kardinalspørgsmål indenfor studiet af vore veje, hvornår denne etablering af egentlige fjernforbindelser har fundet sted, og dermed, hvornår samfundsudviklingen, især handelen, havde gjort den nødvendig. Men vanskeligheden med dateringen af vort ældste kildemateriale gør det endnu til et meget omstridt spørgsmål.

Iøvrigt skal afsnittet om rejselivet på hærvejen roses for sit rige indhold og for sine mange – rosende og kritiserende – citater fra de rejsende. Adskilligt, også nyt, materiale er her samlet til et broget billede af rejselivet på hærvejen. Og her bliver den refererende gennemgang af de foregående studier af hærvejens forløb en slags pendant til de mange vejforløb, som den moderne opfattelse regner med. Til dette billede hører også, at de alt for afgjorte standpunkter næppe er holdbare. Hærvejens Skodborgrute kan ikke totalt afvises. De arkæologiske og topografiske vidnesbyrd, som er anført til forsvar for overgangssted ved Vad, kan ikke motiveres med en lokal trafik alene.

Det er nok rigtigt, at forestillingen om Farrisskoven som en færdsels-hindring er stærkt overdreven. Selve navnet burde mane til forsigtighed, og

det samme burde stednavne som Københoved og Skibelund. De forstås bedre, når der ikke alene henvises til Kongeåen som færdselsåre, men også til, at her var et skæringspunkt mellem denne og hærvejen.

På den anden side skal man nok være noget mere forsigtig, end det her sker, med at antage, at der i oldtiden »sikkert har været adskilligt flere« vadesteder end dem, vi nu taler om. En henvisning til Stevns, hvor grundige arkæologiske undersøgelser har afsløret mindst 12 vadesteder på en strækning på 10 km, er misvisende. Kongeåen er en væsentlig større færdselshindring end Tryggevælde å og vil ikke tillade en passage nær så hyppigt.

Disse sidste bemærkninger angår bogens topografiske del. Af dens tre afsnit er det nordlige, mellem Kongeåen og Immervad bro, så langt det vanskeligste. En god betegnelse, hærvejsdeltaet, er fundet for at illustrere den særlig store spredning, som hærvejsfærdselen her af mange årsager kommer ud for. Og det skal også fremhæves, at der foruden det ellers anvendte materiale, iagttagelser i terrænet, arkivstof og rejseberetninger, gøres brug af jordbundskort over området og af museernes kortlægning af deres viden og det dertil hørende arkiv. Materialet er stort og mangesidigt, problemerne er mange, og det er svært at få det hele med.

I forbindelse med kortet, der viser vadestederne mellem Jels og Immervad (fig. 27) savnes omtale af vejspor og færdselsspor ved »den grå sten« øst for Hørløk. Nordpå markerer disse vejspor en vej over Slevad, Tingvad, Oksenvad hede mod Jels, og sydpå må de forbindes med et bredt bælte af vejspor syd for Brdr. Grams fabrik ved Vojens vest for jernbanen, som heller ikke nævnes. Nævnt i teksten, men ikke afsat på kortet, er nogle vejspor, som for 50 år siden var at se på østsiden af jernbanen syd for Vojens. Disse og de før nævnte vest for banen peger sydpå i samme retning og må der af terrænmæssige grunde være samme vej. Men mens de vestlige spor peger mod nordvest, peger de østlige mod nordøst, og dette vigtige sted er altså stedet, hvor en vestlig hærvejsrute over Jels forenes med en østligere over Sommersted.

Denne østligere vej over Sommersted kommer fra Sommersted hede, som flere gange er historisk bevidnet i hærvejsammenhæng, men som ikke nævnes i bogen i denne forbindelse. Syd for Sommersted hede var indtil for nogle år siden bevaret et lille vejstykke, som endnu hed »e hærvej« (det eneste sted, hvor dette navn var bevaret), som ikke nævnes, men som i så fald sikkert var blevet afsat i kortet i bogen. Dette vejstykke danner sognegrænse mellem Maugstrup og Jegerup sogne og har i museets sognebeskrivelse nr. 87 i Maugstrup sogn. Diskussionen af denne grens videre forløb og eventuelle datering ville sikkert have vundet ved også at have disse oplysninger.

Der må siges et par ord om forfatterens brug af stednavne og vejnavne. Der

tages ikke tankeløst på spørgsmålet, hvad begrundelsen for navnet Immervad Å, der foretrækkes for det mere almindelige Sønderåen, viser. Men ikke alle nyskabelser er lige gode. Det undrer, at den »nuværende« hærvej i de topografiske afsnit skal omtales under navnet Oksevejen, og endnu mere, at det sker for ikke at forvirre begreberne. Netop når betegnelserne Oksevej og Hærvej ikke skal karakterisere nogen forskel imellem dem, idet alle fjernveje er begge dele og adskilligt andet, kan de to navne, som det hidtil er sket, benyttes til at fastholde, hvilken vej man taler om. Det er praktisk at reservere ordet hærvej til den store nord-syd gående vej fra Viborg til Ejderen – omtrent lig med det her anvendte ord hærvejsstrøget. Lidt usikkerhed er der måske også. Det ikke anvendte ord hærvejen synes at svæve over de andre ord, f. eks. »den hærvej, som vi i dag kender i Oksevejens skikkelse«. En billedunderskrift hedder Hærulfstenen og Oksevejen, men næste kapiteloverskrift hedder, Hærvejen omkring Urnehoved. Der er næppe vundet nogen klarhed på dette punkt.

Uheldigt er også det nye navn Øster Immervad i stedet for Immervad. Kommer det i almindeligt brug, kan det kun skabe usikkerhed overfor ældre litteraturs brug af navnet Immervad. Dette ord har hidtil været betegnelsen for hærvejens passage af åen, og Vester Immervad hedder således, fordi det ligger vest for Immervad.

Forfatteren og præsten i Hellevad hedder ikke Niels Heldevad, som det gennemføres her, men Niels Heldvad, og endelig fra småtingsafdelingen: Hugo Matthiessens afhandling om Hvornhøj Stenvaes findes i Sønderjysk Månedsskrift og ikke i årbøgerne som anført i litteraturlisten.

Disse bemærkninger, som der har været anledning til at gøre, skal ikke overskygge, at vi her har en god og grundig behandling af hærvejens historie. Et stort og til dels nyt materiale, udmærket støttet af kort og illustrationer, er bragt til veje og fremlægges under et ledende synspunkt. Hærvejens lange historie og de mange løsninger, færdselen fandt til forskellig tid, træder tydeligt frem. Det er en god bog, som man ofte må vende tilbage til.

Hans Neumann

Esben Albrechtsen: Herredømmet over Sønderjylland 1375–1404. Studier over Hertugdømmets lensforhold og indre opbygning på dronning Margrethes tid. København 1981, 366 s.

Denne afhandling, der er en disputats, forsvaret for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet den 22. jan. 1982, er »et led i en kæde af historiske arbejder om Sønderjyllands middelalder«, som forfatteren skriver

i sin indledning. Disse arbejder har deres udspring i forrige århundrede, og højdepunkter i den ældre forskning er den tyske historiker W. Carstens afhandlinger om den slesvig-holstenske stats oprindelse og Kr. Erslevs to bind om Dronning Margrethe og Erik af Pommern og deres kamp for at genvinde Sønderjylland. H. V. Gregersens disputats fra 1974, »Plattysk i Sønderjylland« fjøede en ny dimension til denne forskning ved især at koncentrere sig om den sprogligt-kulturelle udvikling.

Væsentlige problemer for den ældre forskning har været dels spørgsmålet om Sønderjyllands lensforhold og dels den holstenske adels indvandring i Sønderjylland som en forudsætning for de holstenske grevers forlening med Sønderjylland. Det er således gamle spor, Esben Albrechtsen betræder ved i sin afhandling at behandle disse to problemer inden for den begrænsede periode, der ligger mellem Valdemar Atterdags død i 1375 og hertug Gerhards død i 1404.

Undersøgelserne i det første hovedafsnit »De holstenske grevers erhvervelse af hertugdømmet og lensforholdet til Kongeriget« (s. 15–94) er gennemført klart og stringent. Forfatteren har et klart overblik over alle relevante kilder, bl.a. også i de lybske og mecklenburgske udgaver af middelalderdokumenter. Deres udsagn vejes imod hinanden, prøves og vurderes, ligesom der tages stilling til de tidligere forskere og deres resultater. På dette grundlag lykkes det for forfatteren efter anmelderens mening på overbevisende måde at få ryddet op i de til dels modstridende tolkninger, der har været af den centrale begivenhed i denne periode: grev Gerhards forlening med hertugdømmet Slesvig i Nyborg i 1386. Albrechtsen når frem til den konklusion, at vel betød udviklingen 1375–1404 en orientering imod syd i et fællesskab med Holsten og dets politiske samarbejdspartnere, men alligevel var Sønderjylland afgrænset såvel imod syd som imod nord. Det var et selvstændigt land, og man kan derfor ikke med rimelighed tale om et Slesvig-Holsten, »men bånd mellem dem blev knyttet af allerstørste betydning« (s. 94).

I forbindelse med denne undersøgelse står undersøgelsen af den holstenske grevelægts indbyrdes relationer i forholdet til hertugdømmet Slesvig (s. 95–122). Albrechtsen viser her, hvorledes det ved en klog og velovervejet politik lykkedes hertug Gerhard at udmanøvrere sine to brødre, således at han i 1397 blev anerkendt som eneherre i Sønderjylland. Samtidig indtrådte han i sin farbror grev Klaus' rettigheder i Sønderjylland ved at overtage de rettigheder, der tilfaldt dennes datter Elisabeth. Også her er forfatterens argumentation klar og overbevisende.

Elisabeths overdragelse af sine rettigheder til hertug Gerhard er nedfældet i en række dokumenter udstedt på Urnehoved landsting i okt. 1397. Disse

dokumenter er vigtige, fordi der i dem opregnes navnene på en lang række adelige som på det tidspunkt må have været bosiddende eller haft besiddelser i Sønderjylland. H. V. Gregersen har i sin disputats s. 132–135 gjort denne række af adelige til genstand for en nøjere undersøgelse og forsøgt at fastslå de pågældendes besiddelser. Også Albrechtsen benytter disse dokumenter som et vigtigt led i sin analyse af det andet hovedpunkt i afhandlingen, nemlig den holstenske adels indvandring og bosættelse i Sønderjylland, (s. 123–178).

Forfatteren har tidligere i *Historisk Tidsskrift* bd. 74, 1974 s. 81–152 publiceret en afhandling om indvandringen frem til 1375, ligesom den tyske historiker Harald Voigt i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* bd. 82, 1958 s. 47–128 har skrevet en afhandling om samme emne. Albrechtsen fører altså her disse undersøgelser videre i tiden efter 1375, men bringer i og for sig kun få nye resultater. I en nyttig oversigt, der bringes som bilag s. 292–311, er samlet alle de oplysninger, vi har om de 57 holstenere, vi træffer i Sønderjylland 1375–1404.

Det er en gammel iagttagelse, at krongodset spillede en væsentlig rolle for den holstenske adels erhvervelse af gods i hertugdømmet. Allerede historikeren H. M. Velschow var inde herpå så tidligt som i 1847 i en afhandling trykt i *Historisk Tidsskrift* 2. rk. bd. 2, og Harald Voigt har i sin nævnte afhandling påvist det i detaljer. Albrechtsen bekræfter s. 154 disse resultater med ordene: »Der er ingen tvivl om, at den holstenske adels overtagelse af krongods i Hertugdømmet har haft betydning for indvandringen og godsernes etablering«. Også den tidligere konstatering af, at dette gods intetsteds erhvervedes som len, men enten som ejendom eller pant, tilslutter forfatteren sig.

For perioden 1375–1404 bekræftes disse iagttagelser yderligere. Flere af de holstenske besiddelser, vi får kendskab til i denne periode, bl.a. Runtoft, Gelting, Grødersby og flere andre godser i Angel, var tidligere krongods. Slægterne Limbek, Ahlefeldt, Pogwisch og Krummedige er de fremtrædende i denne periode og et særligt afsnit med titlen Højadelen (s. 166–176) vies en undersøgelse af disse slægter i et forsøg på at fastslå deres ægteskabelige forbindelser og den styrkelse af deres økonomiske og sociale position, de hermed opnåede.

Denne undersøgelse er et led i det tredje hovedpunkt i bogen, nemlig »Hertugmagtens forvaltning« (s. 179–247), herunder hertugens benyttelse af landets adel som råder og som ledere af lokalforvaltningen. Ved at opstille alle vidnesbyrd om holstensk adel, der optræder i de holstenske grevers følge, i en række tabeller, når Albrechtsen frem til den konklusion, at man ikke kan tale om et særligt sønderjysk råd, men der var råder med tilknytning til Sønderjylland, der deltog i afgørelser vedrørende Holsten, og mænd uden

tilknytning til Sønderjylland medvirkede i sønderjyske sager. I intet tilfælde betegnes nogen dansk herremand fra Sønderjylland som råd.

Mens grænsen mellem de to områder således var flydende, når vi ser på rådsinstitutionen, er der tale om en klar grænse ved Ejderen, når vi ser på embedsmændene marsk, drot og justitiar. Der fandtes i denne periode en marsk i Holsten, men ikke i Sønderjylland, og den holstenske marsk ses ikke at have haft nogen myndighed i Sønderjylland. Her havde man imidlertid justitiar og drost, der begge havde domsmyndighed. Det er Albrechtsens opfattelse, at disse to embeder i denne periode smeltede sammen til et, og at drosten havde en ret stor selvstændighed i forhold til hertugmagten, men at hans myndighed kun omfattede hertugdømmet Slesvig og ikke Holsten, hvor greverne selv havde eneret på at udøve domsmyndighed.

Albrechtsen gennemgår herefter hertugdømmets len og undersøger, hvem der sad som hovedsmænd eller panteherrer på de store borge i perioden 1372–1404. Han når frem til den konklusion, at de holstenske grever tilsyneladende styrkede deres position ved hertug Valdemars og kong Valdemars død i 1375, men at en stor del af hertugdømmet nok i realiteten var unddraget deres herredømme, fordi store områder var pantsat. Det lykkedes ikke for hertug Gerhard at indløse disse pantelen eller at få et fast greb om hertugdømmets lokaladministration inden sin død i 1404. Dertil var hans finansielle situation for svag. Til gengæld gjorde dette forhold dronning Margrethes erhvervelse af store dele af Sønderjylland efter hertug Gerhards død lettere.

Ved siden af konklusionen på analysen af Sønderjyllands lensforhold er dette bogens væsentligste resultat. Formelt var hertugdømmet Slesvig en selvstændig enhed adskilt både fra Danmark og fra Holsten, men reelt var området ved at blive forenet med Holsten dels som følge af den dynastiske forening under de holstenske grever, dels ved den holstenske adels indvandring og stærke position som jordbesiddere og lensbesiddere. Den holstenske adel var da også af afgørende betydning for den udvikling, der under hertug Adolfs enestyre 1432–59 førte frem til hertugdømmernes fælle og politiske forening under den danske konge i 1460.

Forfatterens store styrke er det metodiske. Den moderne danske historievitenskabelig og kildekritik skaber, Kr. Erslev, ville have frydet sig over forfatterens benyttelse af alle kildekritikkens regler og normer. Overalt foretrækkes levninger, dvs. de middelalderlige breve for beretninger, og forfatteren lader hellere spørgsmål stå åbne og ubesvarede end at presse kilderne ud over deres bærekraft. Et godt eksempel herpå er forfatterens analyse af forholdene omkring Haderslev len 1372–78 (s. 323–29), hvor beretningen i holstenerpræstens krønike forkastes over for levningernes (de

samtidige middelalderlige breves) vidnesbyrd, ligesom tidligere forfatteres forsøg på en løsning af problemerne diskuteres og forkastes som utilstrækkelige. Men Albrechtsen når heller ikke selv frem til nogen fuldstændig løsning af problemet.

Albrechtsens disputats er således et smukt eksempel på den vanskelige disciplin som den historiske kildekritik og metode er, men heri ligger også afhandlingens stærke begrænsning. Som tidligere nævnt bringer den kun få nye resultater, og det skyldes netop den anvendte metodes begrænsninger. Især afsnittene om den holstenske adels indvandring og godsbesiddelser er efter anmelderens mening svage. Albrechtsen indrømmer selv i indledningen, at den overfladiske behandling af den danske lavadel er betænkelig (s. 13–14). Det er naturligvis forfatterens ret at afgrænse sit emne og koncentrere sig om bestemte aspekter, men det er anmelderens opfattelse, at skildringen af den holstenske adels indvandring ville have vundet betydeligt ved en nøjere undersøgelse af den indfødte adel.

Det ville imidlertid have krævet benyttelse af en anden metode end den gængse og af forfatteren benyttede. En undersøgelse af den indfødte adel og dens godsbesiddelser ville på grund af det middelalderlige kildemateriales begrænsede omfang kun kunne gennemføres ved en konsekvent anvendelse af tilbageslutninger fra en senere tid. Det ville kræve inddragelse af et langt større kildemateriale, end det er tilfældet her, og det ville desuden kræve vidtgående detailstudier. Det er også klart, at tilbageslutninger fra en senere tid, f.eks. 1500-tallet, er forbundet med en vis usikkerhed og vil kunne angribes metodisk, selvom tilbageslutninger, så vidt det er muligt, knyttes sammen med ældre samtidigt kildemateriale.

Det er imidlertid anmelderens opfattelse, at det er den eneste vej frem, hvis vi skal nå frem til en dybere forståelse af de ændringer, der sker inden for adelen netop i den periode, som behandles i denne bog, og i perioden der følger efter. Også vores viden om den holstenske adel og dens godsbesiddelser vil kunne forøges ved at benytte en sådan fremgangsmåde. Forfatterens resultater bygger således på en klar metode og et solidt kildegrundlag, men resultaterne er af begrænset rækkevidde. Den videre vej frem for udforskningen af dette emne indenfor sønderjysk middelalderhistorie må derfor være benyttelse af en metode, der er istand til i højere grad at afdække de sociale og strukturelle ændringer i datidens agrarsamfund, også selv om disse resultater kommer til at bygge på et mere usikkert grundlag. Kun herigennem opnås ny viden.

Henrik Fangel

Johann Runge: Sønderjyden Christian Paulsen.

Udg. af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 1981. 350 s., ill. I kommission hos Padborg Boghandel.

Det er forbavsende, at der gik 127 år, efter at flensborgeren Christian Paulsen, der fik hædersnavnet »den første sønderjyde«, var død, før der udkom en fyldig beskrivelse af ham og hans virke. Hans københavnske ven, professor H. N. Clausen, skrev en biografi om Paulsen som indledning til udgaven af hans Mindre Skrifter i 1857. Men ellers er der kun skrevet en del korte artikler om Christian Paulsen, indtil vi nu har fået en rigtig bog om ham, skrevet af hans bysbarn dr. Johann Runge, studielektor ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

For at fatte den betydning, Christian Paulsen (1798–1854) fik for sin hjemstavn, må man huske, at Sønderjylland, en oprindelig – bortset fra den friske vestkyst – næsten rent dansk landsdel, efter over 400 års holstensk-tysk styre omkring år 1800 forekom så grundigt fortysket, at en fuldstændig undergang for dansk sprog og tankegang syntes nær. Selvom endnu landboerne ned til Slien, altså et flertal af den slesvigske befolkning, talte sønderjysk, var næsten hele overklassen og en stor del af byernes borgerskab tysk eller dog tysktalende. Alt »fint« var tysk, og dansk- eller frisisk-talende slesvigere, der ville fremad i livet, var praktisk talt tvunget til at søge en tysk uddannelse og blev derved oftest tyske. Selve navnet »Sønderjylland« var ved at gå i glemmebogen. Endog blandt de slesvigere, som fik høje stillinger i København, var mange helt tysk indstillet og bevarede den holdning i hovedstaden, der under enevælden havde fået et stærkt tysk element omkring hoffet og kongens Tyske Kancelli, som allerede under Christian I og især fra Frederik I's og Christian III's tid sad fast på styret over Sønderjylland og det tyske len Holsten.

Selv Grundtvig, der var født i 1783, anså i sine unge år Sønderjylland som nogenlunde tabt for danskheden; han blev dog klogere senere. Opfattelsen blandt ledende danske embedsmænd i København afspejles vist ganske godt af Christian Paulsens store samtidige fagfælle, Anders Sandøe Ørsted (født 1788). Han var ligesom Paulsen fra ungdommen af udpræget helstatsmand og kom – modsat Paulsen – aldrig videre. Oprindelig havde han ingen indvendinger mod, at Sønderjylland blev styret på tysk sammen med Holsten. Efter at det nationale røre i grænselandet var opstået omkring 1840, tog han til orde for at udvide dansk kirke-, skole- og forvaltningsprog til at omfatte alle de endnu dansktalende egne indtil et stykke syd for Flensborg; men samtidig var han som mange andre i landets styre noget irriteret på Christian Paulsen, Flor og Hiort Lorenzen for deres pågående krav om

ligestilling mellem dansk og tysk i Sønderjylland. Det gav jo så meget besvær med hertugdømmernes tyske overklasse, der var vant til at dominere også i Sønderjylland og derfor anså de sønderjyder, der nu begyndte at kræve ligeret for dansk sprog, som fredsforstyrre; også siden da er det sket, at man fra tysk side har brugt ord som »urostifter« om slesvigere, der forlanger ligeret for det danske i deres hjemstavn. Mærkeligt nok synes Ørsted og Paulsen aldrig at have haft personlig forbindelse med hinanden; men som nævnt i bogen deltog Christian Paulsen i 1825 i striden om Grundtvigs kampskrift mod kirkeledelsen, idet han støttede H. N. Clausen – hvilket indirekte førte til Frederik VI's skriveforbud mod Ørsted.

I bogens første kapitel springer Runge midt ind i Christian Paulsens liv ved at skildre de begivenheder i 1830, der blev vendepunktet i hans tilværelse og fik ham, den stilfærdige og moderate retslærde, til at blæse i gjalderhornet, så det vækkede hans landsmænd både syd og nord for Kongeåen til at åbne øjnene og se, hvad der var ved at ske med Sønderjylland. Det var Uwe Jens Lornsens kampskrift om »Schleswig-Holstein« som en selvstændig tysk stat, der kaldte Paulsen frem. Han var selv begejstret for frihedstankerne og også for frihedsrøret i det Tyskland, han kendte og værdsatte. Men han kunne ikke tie, når akademikeren Lornsen krævede frihed for sig og sine meningsfæller i Slesvigs overklasse på bekostning af hertugdømmets jævne befolkning, idet Lornsen ønskede forbindelsen mellem Slesvig og Danmark kappet – om nødvendigt med magt – og helt så bort ikke blot fra hertugdømmets tusindårige tilknytning til Danmark og sønderjydernes nordiske afstamning, men også fra, at to tredjedele af dem endnu talte dansk eller frisisk, og at hovedparten ikke ønskede at blive skilt fra Danmark.

Det er næppe helt tilfældigt, at det netop var en jurist fra hertugdømmets sprogblandede hovedby, der tog denne opgave op, – eller at juristen Andreas Hojer, som 100 år tidligere i enevældens allertyskeste tid indførte undervisning i dansk-norsk lovkyndighed ved Københavns universitet, hvor man hidtil kun havde studeret romerret og naturret efter tysk mønster, var fra Mellemslesvig (Karlum), hvor dansk sprog og almuekultur levede under hårdt tysk pres ovenfra.

Som Runge viser, havde Christian Paulsen særlige forudsætninger for at blive de jævne dansktalende slesvigeres talsmand. Han var af slesvigsk æt og tilhørte en rig købmandsfamilie med tysk hjemmesprog; men moderen var glødende dansk patriot og sørgede for, at drengen også fik lært dansk, inden han 11 år gammel blev sendt sydpå til højere tysk uddannelse. Den varede hele 12 år, heraf 5 års juridiske studier i Göttingen og Kiel, og sluttede 1821 med tysk juridisk eksamen. Christian Paulsens omhyggeligt førte dagbog viser, hvordan hans danske sindelag netop slog igennem under opholdet

sydpå i rent tyske omgivelser, – andre fortyskede slesvigere har oplevet noget lignende, også i vor tid. Han længtes hjem ikke bare til fødebyen Flensborg, men også til det hyggelige danske sprog, som taltes af jævne folk i byen og omegnen. Det blev til en varm følelse for Danmark og alt dansk. Under en månedlang fodrejse tværs over de danske øer i 1820 lærte han i Roskilde den elskelige rektorfamilie Bloch at kende, og den livlige hovedstad fandt han langt stærkere præget af frihedens ånd end de tyske byer, han kendte. Året efter flyttede han til København for at læse dansk ret og retshistorie og besluttede samtidig at føre dagbogen i sit »kjære danske tungemål«. Den dansksindede slesviger var blevet sønderjyde.

Efter at have taget den juridiske doktorgrad ved Københavns universitet og være blevet gift med den elskede Thora Bloch kunne han i 1826 begynde sin vigtige gerning som professor i dansk og slesvig-holstensk ret ved universitetet i Kiel. Han var glad både for byen og for arbejdet, og hans bevidst danske holdning betød intet modsætningsforhold til det tyske. Han ønskede på ingen måde at gå holstenerne eller den tyskprægede del af Slesvigs befolkning for nær, og han så meget positivt på det unge Tysklands stræben efter frihed og lighed, som netop inspirerede hans tilsvarende ønsker for Danmark og for den store danskprægede del af hans slesvigske landsmænd. Han fik derfor nogle lykkelige år i Kiel med et godt forhold til kolleger og studenter. Hans forelæsninger og artikler om Slesvigs historiske og statslige forbindelse med Danmark og Norden gik også godt i spand med Savignys historiske skole inden for tysk retsvidenskab, som fremhævede det oprindelige, germanske element i tysk retsvæsen i modsætning til den importerede romerret, som så længe havde behersket tysk jura.

Christian Paulsens fredelige, videnskabelige tilværelse i Kiel blev som nævnt afbrudt, da Lornsen rejste kravet om Slesvigs løsrivelse fra Danmark. Herimod tog Paulsen roligt, men kraftigt og vel underbygget til orde med skriftet »Über Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig« (trykt 1832, langt senere oversat til »Om Hertugdømmet Slesvigs Folkepræg og Statsret«). Det blev ret venligt modtaget, også af hans hidtidige ven nordslesvigeren Nic. Falck, der som retshistoriker var en af de betydeligste professorer i Kiel; han var ellers overvejende slesvig-holstener. Tronfølgeren, den senere Christian 8., gik ind for Paulsens tanker; men de fik i første omgang ingen praktisk indvirkning på den danske regerings slappe politik med hensyn til hertugdømmet Slesvig. Det sørgede de slesvig-holstenske embedsmænd i det tyske kancelli for. Til gengæld viste skriftet Christian Flor, den anden danske professor i Kiel, at der var en folkelig opgave at tage op i den sønderjyske almue. Flor fik forbindelse med gode dansksindede folk i Nord- og Mellemslesvig og blev dem en fortrinlig støtte i

kampen for at hævde det danske sprogs ret over for hertugdømmets tyske styre. I dette arbejde blev også Christian Paulsen draget ind, især under røret omkring den første slesvigske stænderforsamling. Den uforsonlige slesvig-holstenske agitation, der nu viste sig klart danskfjendtlig, fik efterhånden Christian Paulsen til at forlade sin mådeholdne linie. Han ville stadig sikre tysk sprog og kultur plads i helstaten, også for den sprogfortyskede tredjedel af Slesvigs befolkning; men nu gik han som en af de dansktalende sønderjyders talsmænd ud i åben strid for dansk sprog og nationalitet, så langt denne stadig nåede i Sønderjylland. De sidste 20 år af hans liv blev en lang, brydsom kamp for denne sag.

Det medførte stærk uvilje mod Christian Paulsen i Kiel. Professorkollegerne afbrød al privat omgang med ham, også Falck; det gik siden så vidt, at han næsten mistede forbindelsen med sin datter, efter at hun i 1849 var blevet gift med en Kieler-professor. De slesvig-holstenske studenter blev væk fra hans forelæsninger. Endnu i 1836 udgav han en bog, hvis titel »Für Dänemark und für Holstein« angiver hans vel afvejede holdning med ligeligt hensyn til dansk og tysk sprog i helstaten og særligt i Sønderjylland; men det afviste slesvig-holstenerne blankt. I 1840 gjorde den nye konge Christian 8. det beskedne skridt at befale indførelse af dansk retssprog i Nordslesvig – i overensstemmelse med en vedtagelse i den slesvigske stænderforsamling i 1838; det udløste nu en stribe protester og blev iøvrigt i en række år saboteret af hertugdømmets tyskdannede jurister med kancelliet i ryggen. Navnlig efter den voldsomme ophidselse i Slesvigs tyske overklasse, da Hiort Lorenzen i 1842 vovede at tale dansk i stænderforsamlingen, turde den danske regering ikke gøre mere, som kunne ophidse slesvig-holstenerne yderligere. Christian Paulsen blev mere og mere skuffet over kongens svage holdning. I 1849 skrev han: »Den danske regering har hidtil søgt at vinde slesvig-holstenerne ved tilsidesættelse, ja forurettelse af de dansksindede«. – En lignende frygtagtighed og eftergivenhed har man forøvrigt oplevet i dansk politik både før og senere. Således forekommer Danske Kancelli meget svagt i den for Sønderjylland så vigtige periode 1658–1721 over for det langt dygtigere og mere målbevidste Tyske Kancelli.

Christian Paulsen oplevede også flere personlige tilsidesættelser i sin embedsgerning; det er tydeligt, at de højere slesvig-holstenske embedsmænd i Kiel og i kancelliet i København ikke yndede ham. Hans sidste år i Kiel blev et martyrium på en ensom post, navnlig efter at venen Flor i 1845 var flyttet til Rødding. Til gengæld opmuntredes han ved den stærke danske rejsning i Nordslesvig, især blandt bønderne, og forbindelsen med gode medkæmpere også mellem Flensborg og Slien. Det viste, at hans arbejde bar frugt i Sønderjylland. Men hans forsøg på at råbe København op og advare mod det

kommende slesvig-holstenske oprør var stort set forgæves; regeringen var stadig passiv. 24. marts 1848, da oprøret var en kendsgerning, forlod Christian Paulsen for stedse Kiel og rejste til København. Han var allerede forinden blevet klar over, at det var umuligt at bevare helstaten. Når holstenerne absolut ville bryde ud, måtte man lade dem gå og så sætte alt ind på, at de ikke rev Slesvig med. I 1849 havde han den tilfredsstillende at se det tyske kancelli i København ophævet efter 3–400 års virke til ubodelig skade for det danske Sønderjylland, og 1850 kunne han omsider vende tilbage til sin fødeby som ledende medlem af den nye appellationsret for hertugdømmet Slesvig, der nu ikke længere havde øverste domstol fælles med Holsten. Iøvrigt blev udgangen af treårskrigen en skuffelse for ham og de andre sønderjyder. Under stormagternes tryk blev den nu håbløst umulige helstat genoplivet, og Ørsteds konservative helstatsforfatning af 1853 gav påny den tyske overklasse magten i den slesvigske stænderforsamling, skønt et solidt flertal af hertugdømmets samlede befolkning var dansksindet.

Paulsen deltog før sin død 1854 endnu i en aktion for at få det danske sprog ligestillet med tysk i Flensborgs forvaltning og retspleje, en helt naturlig ting i denne sprogblandede by omgivet af dansktalende landdistrikter; men sagen strandede i stænderforsamlingen. Den fik heller ikke videre støtte i byens eget borgerskab, der mente, at dansk sindelag og kongetroskab var godt nok, selv om man talte tysk. Christian Paulsen havde bl.a. ud fra egne oplevelser en anden mening om sprogets betydning for sindelaget. Forfatteren tilføjer, at det jo siden viste sig, hvor farligt netop det plattyske sprog i Flensborg faktisk var for byens danskhed under tysk styre. Endnu ved valgene i 1867 – tre år efter afståelsen – var Flensborg den mest danske by i hertugdømmet; men i løbet af de følgende 50 år bukkede byens danskhed under for præjsisk pres og socialdemokratiets indhug, så den 1912 kun havde 4% danske stemmer, mens det dansktalende Nordslesvig stod sig. Derfor kom det forhen meget dansksindede Flensborg ikke med i genforeningen 1920.

Her bør dog tilføjes, at nederlaget 1920 (hvor alligevel 28% af flensborgerne stemte dansk) trods alt blev udgangspunkt for ny dansk livsvilje i Flensborg, at byen efter oplevelserne under Hitler havde stort dansk flertal, og at de næste 20 års tilbagegang (der skyldtes Danmarks fortsatte nej til Flensborg) efter 1970 er afløst af en ny dansk fremgang i den nu helt overvejende tysktalende by, så den i 1982 igen havde over 22% danske stemmer. Det ville Christian Paulsen næppe have anset muligt efter 118 års tysk styre. Men hans ord om sprogets betydning som varigt fundament for det danske sindelag står stadig ved magt.

Med denne bog har Runge præsteret et stort og dygtigt arbejde. Det er betagende at læse hans indgående skildring af Christian Paulsens skæbne. En

åndsfulde i gængs forstand kan han ikke kaldes, selv om han var en dygtig og solid jurist; men som menneske rager han højt op ved sin redelighed over for modstanderne og sin dybe kærlighed til den slesvigske hjemstavn og dens jævne befolkning. Han har en stor del af æren for, at Nordslesvig idag hører til Danmark, og at der er en livskraftig danskhed i hans kære Flensborg og i store dele af Sydslesvig.

Frants Thygesen

Jørgen Paulsen: Augustenborg. Slottet – Flækken – Fyrstehuset.

1981, Gads forlag. 220 s., ill.

Fhv. direktør på Frederiksborg Museum, Jørgen Paulsen er en flittig mand i sit otium. Han havde ikke afsluttet udgivelsen af Sønderjylland, Historisk Billedbog 1864–1920, før han var langt fremme med sit store bidrag til bogen »Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne«, som han udgav i samarbejde med H. P. Clausen, og ved juletid 1981 kom så en ny bog med til dels samme emne. I forordet hertil bekender Jørgen Paulsen, at hans nedvurderende syn på de augustenborgske hertuger, således som det var blevet formet i skoleår og studietid, gradvist var blevet ændret efter hans ansættelse på Frederiksborgmuseet, hvor der er skabt store værdifulde samlinger af malerier, møbler og sølvsager, som tidligere har hørt hjemme på Augustenborg eller Gråsten. Disse samlinger illustrerer hertugfamiliens nære tilknytning til det danske kongehus og til dansk samfunds- og kulturliv gennem 200 år.

Til den nye bog forelå der et ganske stort billedmateriale, samlet og reproduceret af forlagsboghandler Jokum Smith, som ved dennes død sammen med nogle få notater til et manuskript blev overladt Jørgen Paulsen. Han blev derved i sit billedvalg i nogen grad bundet af Smiths forarbejde, medens teksten er hans egen. Bogen er ødselt illustreret med gengivelse af malerier, fotografier, kort og tegninger – mange flere end i den tidligere udsendte bog om augustenborgerne. Billederne med deres udførlige og gode billedtekster fylder mere end den egentlige tekst. Bogen er opdelt i tre hovedafsnit: slottet, flækken og fyrstehuset, og af disse må det midterste siges at være det, der bringer mest ny viden. De to andre afsnit er i det store og hele sammendrag af Jørgen Paulsens og H. P. Clausens skildringer i deres fælles bog, som er udførligt anmeldt af Poul Andersen i Sønderjyske Årbøger 1981, og disse to afsnit skal derfor ikke gøres til genstand for nærmere omtale her, men nævnes skal dog, at de giver gode og letlæste oversigter over de to emner.

Det midterste afsnit er ikke nogen egentlig flækkehistorie, men det giver vægtige bidrag til denne. Det er en kunsthistoriker og museumsmand, der

skriver, og ganske naturligt lægges derfor hovedvægten på skildringen af byens udseende, dens huse og gader, i mindre grad eller slet ikke omtales den administrative, sociale og økonomiske udvikling. Der peges på, at det er de samme håndværkere, der byggede slottet, som har æren for flækkens mange smukke, gamle huse, og især berømmes snedkerne for deres håndværksmæssige kunnen ved fremstillingen af gadedørene. Håndværkerne og flækkens befolkning i det hele taget blev en blanding af hjemmehørende alsingere og indvandrede tyskere. Der taltes både dansk og tysk, men efterhånden vandt det tyske sprog under hertughoffets påvirkning terræn. Tysk opfattedes som finere end dansk, og man ville gerne være fin i Augustenborg, hvor de hertugelige embedsmænd og tjenerskabet spillede første violin. Befolkningen i den lille flække, som gennem lange tider kun havde godt og vel 500 indbyggere, sluttede sig derfor i national henseende til slesvig-holstenerne og fulgte efter 1864 over i den preussisk-tyske lejr. Augustenborg blev en tysk enklave på det iøvrigt danske Als. Dog kunne der ved afstemningen den 10. februar 1920 mønstres et lille dansk flertal. Efter at slottet i 1920'erne var blevet indrettet til sindssygehospital, og et stadigt voksende plejepersonale havde bosat sig i flækken, forsvandt det tidligere tyske præg.

I sine litteraturhenvisninger anfører Jørgen Paulsen, at der til afsnittet om flækken ikke foreligger litteratur. Helt korrekt er dette nu ikke. Jørgen Paulsen kender givetvis Johan Hvidtfeldts ganske vist korte, men gode oversigt over flækkens historie i »Danmark før og nu«, og Hans Linds i det ydre ganske vist lidt uheldige billedbog fra 1970 »Augustenborg, som det var engang« bringer med sine mange gamle fotografier og udførlige billedtekster oplysninger, som supplerer Jørgen Paulsens fremstilling. Skulle man yderligere tage en kritisk mine på, og det siges jo, at det skal man som anmelder, kunne man måske pege på, at det ville have været af stor værdi at få en mere uddybende skildring af godsadministrationen og landbruget, som det til tider mønstergyldigt blev drevet på ladegårdene. For der blev drevet andet end hesteavl. Men når dette er sagt, skal der også afrundes med at takke Jørgen Paulsen og Gads Forlag for denne smukke og velskrevne bog, som er med til at berige vor viden om det lille samfund, som hertugfolket skabte eksistensgrundlaget for i flækken Augustenborg.

Peter Kr. Iversen

Georg Baare-Schmidt: Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851.

Udgivet af det regionale forskningsinstitut under Deutscher Grenzverein. – Matthiesen forlag, Husum 1980. 87 s.

Titlen på denne retshistoriske afhandling lyder ikke spændende: et 130 år gammelt lovudkast, som aldrig blev til lov, og dets forarbejder. Emnet har dog nogen interesse som et kulissespil i en af det dansk-tyske grænselands mest bevægede perioder, nemlig tiden efter 1834, da Frederik VI omsider indførte stænderforsamlinger i sit rige, naturligt nok sådan, at det danske hertugdømme Sønderjylland (Slesvig) og det tyske hertugdømme Holsten fik hver sin forsamling, – mens der samtidig ganske ulogisk (for at takkes slesvig-hostenerne) oprettedes en fælles lokalregering for begge hertugdømmer på Gottorp under det Slesvig-Holstensk-Lauenborgske kancelli i København. Det sidste var klart imod ordningen fra 1721, der understregede skellet ved Ejderen; men regeringen i København samlede jo selv mange af pindene til helstatens ligkiste. Fællesregeringen på Gottorp blev en forløber for den prøjsiske provinsregering fra 1867.

Et af de emner, den nye fællesregering tog op, var en forbedring af de meget rodede kommunale forhold i de to hertugdømmer, især i landdistrikterne; det kom også til at beskæftige de to stænderforsamlinger. Forfatteren har begrænset sin undersøgelse til landdistrikternes forhold. Bogen viser, at han har dyrket mange enkeltheder om dette spørgsmål, men også at han praktisk talt udelukkende har brugt tyske kilder og end ikke har inddraget det danske rigsarkiv, hvor der må være en del at finde om emnet. I modsætning til en del af den nyere tyske litteratur om slesvigske emner er denne bog tydeligt præget af manglende indsigt i forskellen mellem Slesvig og Holstens historie og ældre administrative forhold, en stor fejl netop for en retshistoriker. Forfatteren blander flere steder slesvigske og holstenske forhold sammen og løber derfor ind i fejl, som er typiske for tyskere, der skriver om Slesvig uden at sætte sig ind i landsdelens danske fortid.

Han er f.eks. ikke opmærksom på forskellen mellem kirkesoggenes administrative betydning i de to hertugdømmer. Tyngdepunktet i landdistrikterne lokale administration og retspleje – under de enkelte amter og »landskaber« – lå i Sønderjylland, hvor kirkesoggene som i det øvrige Danmark normalt er små, hos herrederne, et ældgammelt dansk begreb, som ikke kendes syd for Ejderen, og de fra herrederne udskilte gejstlige eller adelige »birker«, også et gammelt nordisk begreb. I Holsten er de fleste kirkesogne langt større, og de var derfor passende som større administrative enheder under amterne.

I forbindelse hermed får man s. 24–26 det indtryk, at der i Slesvig kun i nogle af amterne var læge bisiddere i de lokale domstole. Faktum er, at man i hele Sønderjylland havde sandemænd som led i herredstinget efter den gamle Jyske Lov, i de sydlige dele af hertugdømmet dog ofte kaldt »bonden« eller lignende.

Det fremgår af bogen, at en stor del af de indberetninger, fællesregeringen modtog fra de lokale myndigheder i hertugdømmerne som svar på sine spørgsmål om de administrative forhold, fremhævede vigtigheden af, at befolkningen selv gennem valgte repræsentanter kunne få indflydelse på styrelsen af kommunerne. Det var også i tidens ånd som forberedelse til en mere fri forfatning. Til dels uafhængigt heraf fremkom der flere forslag om reformer for distrikter med særligt uheldige forhold, bl.a. Sild, Stapelholm og øen Femern, der hørte til Slesvig; disse prisværdige bestræbelser blev dog sat i bero for at afvente den planlagte samlede reform, som aldrig blev til noget, et særgeligt velkendt fænomen i centraliserede bureaukratier.

Da den første holstenske stænderforsamling åbnedes i Itzehoe 1835, bebudede regeringen et forslag til en kommunallov for Holsten; men forsamlingen tog også selv fat på sagen. Stænderforsamlingen i 1844 drøftede grundigt et forslag til landkommunallov for Holsten og kunne ved årets slutning sende kongen et vel udarbejdet og vel gennemtænkt lovudkast med bøn om at få det gjort til lov.

Også i den første stænderforsamling for Slesvig i 1836 bebudedes et regeringsforslag til en kommunallov, her dog kun for landdistrikterne. Den senere så kendte liberale købmand P. Hiort Lorenzen fra Haderslev foreslog, at forsamlingen straks skulle nedsætte et udvalg til at drøfte emnet. Det skete dog først i 1840, og de slesvigske stænder nåede ikke videre med spørgsmålet.

I juli 1846 blev der omsider forelagt den holstenske stænderforsamling et regeringsudkast til landkommunallov for Holsten, overvejende bygget på udkastet fra den forudgående stænderforsamling. Et tilsvarende regeringsudkast for Slesvigs landdistrikter blev forelagt for den slesvigske stænderforsamling i oktober 1846. Ingen af disse forslag blev dog færdigbehandlet, inden de to forsamlinger blev opløst henholdsvis i august og december 1846 på grund af de nationale modsætninger.

Det er karakteristisk, at Danmark nord for Kongeåen, hvor lovgivningsarbejdet ikke blokeredes af nationale stridigheder, fik en vel udbygget anordning om landkommunevæsenet allerede i 1841, og at det rent tyske Holsten trods den slesvig-holstenske ophidselse dog nåede et stykke på vej, mens den slesvigske stænderforsamling, der beherskedes af en tysk overklasse på grund af den stærkt begrænsede valgret, skønt 2/3 af landets beboere talte dansk, næsten ikke kom af stedet i et neutralt spørgsmål som kommunallovgivningen, fordi en stor del af forsamlingens tid gik med nationalpolitiske demonstrationer.

Efter den slesvig-holstenske opstand indkaldte den provisoriske regering i august 1848 en fælles stænderforsamling for »Slesvig-Holsten« (bogen nævner ikke, at forsamlingen manglede repræsentanter for det dansksindede

flertal af befolkningen i Slesvig). Her og i det nye indenrigsministerium i Kiel arbejdede man under treårskrigen videre med kommunalreformen. Den midlertidige regering kunne dog først i januar forelægge fællesforsamlingen et forslag til kommunallov for de to hertugdømmer; det omfattede også købstæderne, men byggede ellers for en stor del på regeringsforslagene af 1846 og det holstenske udkast fra 1844. Da både Kiel-regeringen og fællesforsamlingen blev opløst 1/2 1851, kom der intet ud af de mange anstrengelser – bortset fra en i september 1849 offentliggjort provisorisk kommuneordning for Femern; det oplyses ikke, om denne lokale særlov fik nogen praktisk betydning inden juli 1850, da øen igen kom i dansk besiddelse.

De rodede kommunale forhold i de to hertugdømmer blev først ordnet efter indlemmelsen i Prøjsen 1866. Et fælles retsgrundlag herfor kom ved en prøjsisk forordning af 22/9 1867 om landkommunernes forfatninger i hertugdømmerne Slesvig og Holsten – rent tilfældigt næsten samtidig med Danmarks nye lov af 6/7 1867 om landkommunernes styrelse.

Frants Thygesen

Lothar Blatt: Die rechtliche Behandlung der dänischen Minderheit in Schleswig-Holstein von 1866 til 1914.

Udgivet af det regionale forskningsinstitut under Deutscher Grenzverein. – Matthiesens forlag, Husum 1980. 106 s.

Forfatteren er en ung Saar-lænding, som efter i 1976 at have taget 1. juridiske eksamen ved Kiels universitet blev videnskabelig assistent ved universitetet bl.a. i forvaltningslære. Han har – naturligt nok for en ung jurist i vor tid – spekuleret over, hvordan den prøjsiske stat i kejsertiden indtil 1918 samtidig med at være en udpræget politi- og magtstat kunne have uafhængige domstole, hvor de af myndighederne undertrykte befolkningsdele kunne søge hjælp og få den, især ved de højere instanser. Som angivet i en undertitel er hans undersøgelser i det væsentlige begrænset til Prøjsens overforvaltningsret i Berlin og dens afgørelser i slesvigske sager efter 1889, da den ny forvaltningsretspleje trådte i kraft for provinsen Slesvig-Holsten, og indtil 1915, da den første verdenskrig havde sat en stopper for de stadige dueller mellem tyske myndigheder og danske sønderjyder.

Bogens litteraturliste omfatter foruden tyske også nogle danske skrifter i tysk oversættelse, og Blatt har også søgt oplysning nord for grænsen, bl.a. på landsarkivet i Åbenrå. Resultatet er blevet en udmærket oversigt over en vigtig side af sønderjydernes folkelige kamp under prøjsisk styre.

Blatt giver først en kort historisk indledning som baggrund for det

dansk-tyske modsætningsforhold i hertugdømmet Slesvig og derefter en skildring af de præjssiske myndigheders energiske indsats for at germanisere det erobrede land, særlig brutalt under overpræsident Köller 1897–1901, og af den danske befolknings hårdnakkede modstand herimod og dens kamp for at bevare sprog og folkepræg og håbet om genforening med Danmark. Forholdene er set gennem tyske briller – således bruges ofte udtryk som dansk agitation og irredentisme –, men de skildres i hovedsagen korrekt og loyalt også over for den danske part. Dette er desværre ikke hovedreglen inden for tysk historieskrivning, hvor man endnu ofte møder en tydelig tendens til at »fortrænge« ubekvemme historiske fakta.

Bogens hovedindhold er en gennemgang af ca. 30 nationalpolitiske retssager fra Sønderjylland, hvoraf 2 blev afgjort ved overlandsretten i Kiel, 1 ved den præjssiske kammerret (højesteret) i Berlin og resten ved overforvaltningsretten i Berlin (herefter betegnet som OVG). Der er tidligere skrevet meget på dansk om sønderjydernes retssager mod præjssiske myndigheder, men emnet er oftest fremstillet noget spredt. Det gælder både for Sønderjyllands Historie bind V, Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie (tiden indtil 1900) og Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900–37 bind I. Her har vi nu fra tysk side en redelig og samlet gennemgang af alle væsentlige sager af denne art ved en af datidens vigtigste tyske domstole. Forfatteren har tilstræbt en udpræget juridisk skildring af sagerne og en nøgtern vurdering af OVG's indsats på dette politisk spegede område. Dommene har han opført i en række grupper:

1. Forbud mod danske teaterforestillinger – blev ophævet af OVG.
2. Politiforbud mod dansk vandrelærer – ophævet af OVG.
3. Indgreb mod danske foreninger – i de fleste tilfælde stadfæstet af OVG, der anså de danske foreninger for politiske, også sparekasseforeninger og landboforeninger.
4. Indgreb mod danske forsamlingshuse – godkendt af OVG.
5. Forbud mod kirker, tilhørende danske frimenigheder – ophævet af OVG.
6. Indgreb mod påståede politiforseelser, bl.a. mod en rød-hvid ladeport, som amtsforstanderen lod male med sort, – godkendt af OVG, da den rød-hvide port kunne ophidse tysksindede og derved blive årsag til uro.
7. Indgreb over for mindreårige i modstrid med forældrenes ønsker, f.eks. politiets fjernelse af fiskerdatter fra plads hos dansk gårdejer (for at ramme denne) – ophævet af OVG.
8. Påbud om brug af tysk sprog i danske foreninger i Flensborg amt, fordi møderne ansås for offentlige – godkendt af OVG.
9. Forbud mod at sælge Sprogforeningens »Blå Sangbog«, fordi 60 af

sangene ansås for »ophidsende«, – stadfæstet af OVG 1909, dog kun for 17 sange, bl.a. med den begrundelse, at Nordslesvig var forenet med Prøjsen og den tyske stat »for evigt«. Her kan nævnes, at Kammerretten i 1906 havde ophævet straffedomme over boghandlere i Haderslev for at have sådanne sangbøger på lager.

10. Valg af kasserer i lokal sygekasse kasseret af landråden, fordi manden ikke var prøjsisk statsborger. – OVG fastslog, at der ikke krævedes statsborgerret for at være kasserer i en sådan privat forening.
11. Sager om offentlige valg.
OVG afviste en dansk klage over nægtet godkendelse af valg af en kommuneforstander og et kredsmedlem, en tysk klage over optagelse af to dansksindede på valglisten for Flovt samt en dansk indsigelse mod valget af et tysk kommunerådsmedlem i Jels; derimod fik en dansk klage over optagelse af 5 tysksindede på valglisten i Løjt medhold ved OVG, som sendte sagen tilbage til ny foretagelse ved provinsudvalget i Slesvig. – Det tyder statistisk set på neutralitet i OVG.
12. En særlig stor gruppe er *optantsagerne*, dels om udvisninger af optanter, optantbørn og hjemløse, dels det hårdhændede »optantlaveri«.

OVG godkendte i en række sager, at myndighederne – for at bremse de stigende danske stemmetal – erklærede ledende sønderjyder for ikke at være prøjsiske borgere, også i nogle tilfælde, hvor samme myndigheder 20–30 år tidligere – for at kunne indkalde de pågældende til prøjsisk militærtjeneste – havde fastslået, at deres erklæring om at ville optere for Danmark ikke var blevet retskraftig, fordi de ikke havde fået *fast* bopæl (Wohnsitz) i Danmark. Fredstraktaten af 1864 bestemte i art. XIX, at sønderjyders erhvervelse af dansk statsborgerret gennem option skete ved, at de (efter traktatens danske ordlyd) »efter forudgaaende Anmeldelse til . . . Øvrighed(en) . . . udføre deres Løsøre og . . . begive sig med deres Familier til Danmark«; det sidste hedder i den franske originaltekst »se retirer« og i den tyske udgave »sich zurückziehen«. OVG anså et kort og midlertidigt ophold i Danmark for nok til at opfylde dette krav.

Nogle klagesager fra optanter, som var udvist til Danmark, afviste OVG med den rent formelle begrundelse, at sag ved tyske forvaltningsdomstole ikke kunne anlægges af fremmede statsborgere. Man så altså her helt bort fra, at sagens problem netop var, om det ikke var med urette, at man havde frataget vedkommende den prøjsiske borgerret eller »konstateret«, at han ikke var prøjsisk statsborger.

Blatt skriver med rette, at det var »betænkeligt« (et mildt udtryk), at nogle af OVG's skarpe domme i optantsager blev afsagt kort efter, at

retten i 1902 havde fået en ny præsident Peters, der forinden som kontorchef i Indenrigsministeriet og medlem af den tyske rigsdag havde forfægtet regeringens hårde og ubøjelige politik mod optanterne. Han nævner også, at overlandsretten i Kiel i to domme fra 1902 og 1909 gik imod OVG's opfattelse og fastholdt myndighederne på deres tidligere praksis, idet den frifandt folk, der var tiltalt for at have trodset en udvisningsordre, efter at de var blevet erklæret for ikke-prøjsere under henvisning til et kort ophold i Danmark i tilslutning til en optionserklæring omkring 1870.

De prøjsiske myndigheders og OVG's holdning i disse sager ramte masser af mennesker (tallet af optanter i Sønderjylland opgjordes engang til ca. 25.000) og nødvendiggjorde til sidst en politisk løsning ved optantkonventionen af 1907, efter at den danske regering under presset fra de udviste sønderjyder havde givet væsentlige indrømmelser på andre felter.

Blatts samlede vurdering af OVG's virksomhed i sønderjyske sager er, at domstolen ganske vist ikke kunne lide »den danske agitation« i Sønderjylland (det siges ret tydeligt i flere domme, også i tilfælde, hvor retten fandt at måtte give danskerne medhold), men at den alligevel optrådte strengt juridisk og objektivt med det resultat, at dens afgørelser stort set faldt ud til fordel for den danske part. Han citerer danske udtalelser om, at danskerne i Prøjsens nordligste provins hos OVG, Kammergericht og rigsretten i Leipzig fik effektiv støtte mod uberettigede myndighedsindgreb, og når til det resultat, at magtstaten Prøjsen alligevel var en retsstat.

Dette er delvis, men også kun delvis rigtigt. For det første nævner Blatt ikke, at vejen til de højere, mest uafhængige domstole var lang. Forvaltningsklager skulle normalt først gennem to lavere instanser i forvaltningsretsplejen, kredsudvalget (i amtet) og provinsens »Bezirksausschuss«, der begge som nævnt i bogen næsten altid afviste danske klager, før de kunne komme for OVG i Berlin; det kostede både tid, penge og nerver, og mange opgav derfor at føre proces. For det andet tabte sønderjyderne, som det allerede kan ses af opregningen foran, en hel del af deres sager ved OGV, også nogle, hvor man kunne have ventet sig noget andet af en uafhængig domstol. Værst gik det i optantsagerne. De vigtigste af dem drejede sig som nævnt om en lovregel, hvis ordlyd nok var noget ubestemt, men som dog naturligt måtte læses som sigtende til en egentlig og varig flytning, jfr. ordene »løsøre« og »familier«. Den forståelse brugte myndighederne i 1870'erne, da det dengang passede i deres politik; først 20 år senere, da man så følgerne heraf, opfandt de den modsatte fortolkning – også over for folk, som omkring 1870 havde måttet bøje sig for den første, naturlige udlægning af reglen. Den nye

fortolkning afvistes af overlandsretten, men godtoges af OVG. Derved blev det muligt for Köller og andre at gennemføre den mest brutale del af deres proklamerede politik om at germanisere Sønderjylland med hård hånd. Det var en skamplet på en stat, der ville kaldes en retsstat. At disse domme fra 1902 som nævnt af Blatt blev afsagt under forsæde af en præsident, som selv umiddelbart forinden havde optrådt som en af »Scharfmacherne«, øger ikke tilliden til deres rigtighed. De afgørelser kan ikke bortforklares med en bemærkning om domstolens strengt juridiske neutralitet.

Denne svigtede også i den nævnte dom om den blå sangbog. Udtalelsen om Sønderjyllands tilknytning til Tyskland »für immer« hører ikke hjemme i en begrundelse, det var en rent politisk påstand, hvis uholdbarhed viste sig 11 år senere.

Trods disse vigtige forbehold er jeg enig i, at OVG bør respekteres for en lang række uangribelige afgørelser, hvor retten modstod det stærke pres fra den offentlige mening i Tyskland, herunder den aggressive Deutscher Verein i Sønderjylland. En tilsvarende ros tilkommer Kammerretten og især rigsretten, som var højt respekteret i Sønderjylland. Det er sagt, at det tyske styres vej i grænselandet i de sidste 20 år før verdenskrigen var brolagt med tabte processer. Det er lovlig meget sagt, men noget er der om det. Blatt skriver selv, at afstemningsresultatet i 1920 delvis var en følge af den prøjsiske »Nordmarkspolitik«, som er skildret tydeligt i hans gennemgang af de enkelte sager. Som biskop Kaftan sagde, var Nordslesvig i 1914 mere dansk end i 1864.

Alligevel taler Blatt om det »for Tyskland skuffende afstemningsresultat« i 1. zone. Det kan da egentlig ikke være en skuffelse for nogen, at en befolkning, som ved magt er kommet under et fremmed tvangsstyre, holder fast ved sin nationale egenart, til den kan blive fri igen. Hvad så med Polen og andre undertrykte nationer? Som tysker måtte man da i 1920 være rigeligt tilfreds med, at Sønderjyllands hovedby Flensborg, som havde klart dansk flertal i 1864 og en tid derefter (i 1869 var det endda den eneste sønderjyske by, hvor tyskerne ikke var enerådende i byrådet), under det prøjsiske styre var blevet sådan fortysket bl.a. gennem det tyske socialdemokrati, at byen i 1920 havde klart tysk flertal (der dog forsvandt igen i nogle år efter 1945).

Men ellers skal Blatt påskønnes for en god og loyal beskrivelse af et vigtigt udsnit af den tysk-danske grænsekamp før 1914 med betydelig forståelse også for danske synspunkter. Man kan håbe, at vi engang får en lignende samlet fremstilling af rigsrettens domme i sønderjyske sager.

Forøvrigt oplevede Sydslesvig en lignende periode med nationalpolitiske retssager efter 1945, da der førtes henved 50 processer vedrørende tyske myndigheders overgreb mod dansksindede. En stor del af dem blev vundet af

den danske part, overvejende ved højere domstole; her kan man fremhæve overforvaltningsretten i Lüneburg og forbundsforfatningsdomstolen i Karlsruhe. 39 af disse sager fra »den hårde hånds tid« indtil 1955 er skildret i værket »Sydslesvig i Dag« (København 1956) s. 556–65.

Frants Thygesen

Die deutsche und skandinavische Amerikaauswanderung im 19. und 20. Jahrhundert. Udg. af Kai Ditlev Sievers. *Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, bind 3.*

Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1981, 204 s.

Denne bog er ligesom bind 1 af disse »Studien« (se Sønderjyske Årbøger 1980 s. 239–43) resultatet af en konference om emnet udvandring til Amerika, afholdt i Kiel 27.–28. okt. 1979. Bogen indeholder fire korte forskningsoversigter over tysk (specielt hamborgsk), dansk, norsk og svensk udvandringsforskning. Af særlig interesse for sønderjyske læsere er nok de to afsnit om kilder til den oversøiske udvandring, Klaus Richters om kilderne i Hamborgs statsarkiv og Reimer Witts om kilderne i Landesarchiv på Gottorp. I Hamborg er der bevaret udvandrerlister fra 1851, men først fra 1870 omfatter de alle, der er rejst fra Hamborg med skib med oversøisk destination. Der findes intet samlet alfabetisk register, så man skal nogenlunde kende årstallet, hvis man ønsker at finde ud af, hvornår en bestemt person eller familie er udvandret og med hvilket skib. Kilderne på Landesarchiv omfatter først og fremmest tiden efter indlemmelsen i Preussen, dvs. efter 1867, og her er det nok især akterne vedrørende frigivelse fra preussisk undersåtsforhold (Ab. 309), der har interesse. Alle militærpligtige skulle indgive ansøgning, hvis de ønskede at udvandre, og disse ansøgninger, der ofte også omfatter familiemedlemmer, er bevaret med myndighedernes kommentarer, angivelse af udvandrerskib osv. Ofte kan de suppleres i kreds- eller lokalforvaltningens arkiv, der for Nordslesvigs vedkommende befinder sig på Landsarkivet i Åbenrå. Problemet er imidlertid, at disse akter naturligvis ikke omfatter dem, der er udvandret uden tilladelse. Dem skulle det imidlertid være muligt at finde i Hamborg-arkivet, idet langt den største del af udvandrerne fra provinsen Slesvig-Holsten udvandrede via denne by.

For slægtsforskere er der således gode anvisninger på, hvordan man skal søge oplysninger om udvandrede slægtninge, men der findes også andet kildemateriale. I artiklen »Stand und Aufgaben der Überseewanderungsforschung in Schleswig-Holstein« gør Kai Ditlev Sievers opmærksom på de oplysninger, som breve fra udvandrere kan give, bl.a. om de motiver der lå

bag udvandringen. En væsentlig opgave for forskningen må nemlig være ikke alene at fastslå udvandringens talmæssige omfang, men også hvorfor folk udvandrede. Her er det meget karakteristisk, at udvandringen beregnet pr. 10.000 indbyggere i hele Slesvig-Holsten var højest i Haderslev og Tønder amter i 1882, der var det år, da de fleste mennesker udvandrede. En undersøgelse af hvilke sociale grupper og aldersgrupper, der udvandrede, vil i nogen grad give forklaringen herpå. Sievers gør også opmærksom på den ikke ubetydelige tilbagevandring, der var fra Amerika. Bogens sidste artikel, der fylder ca. halvdelen af bogen, er netop en detailstudie over tilbagevandringen til Nordfrisland, skrevet af geografen Gerhard Kortum. Her opstilles og afprøves en række teorier vedrørende denne tilbagevandring.

For slægtsforskere, der ønsker at grave lidt dybere, og for den, der ønsker at beskæftige sig med udvandringen fra vor landsdel i et lidt større perspektiv, er der således mange gode anvisninger og indfaldsvinkler i dette værk om et emne, som i høj grad trænger til nærmere udforskning.

Henrik Fangel

Jörn-Peder Leppien: Martin Rade und die deutsch-dänischen Beziehungen 1909–1929. Dissertation, 168 s. Bd. 77 i Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins.

Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1981.

Det er fortjent, at professor Martin Rade får en biografi sat i relation til den dansk-tyske problematik. Og det er glædeligt, at man fra tysk historikerside så dristigt og håndfast tager fat på disse problemer, som det er sket i det foreliggende arbejde af dr. Jörn-Peter Leppien.

Rades navn kendes næppe af mange i dag, men der var engang, da det stod i centrum af den nationale debat, fordi han var fremmest i den tyske protestbevægelse imod det tyske misregimente i Nordslesvig.

Martin Rade, født 1857, død den 9. april 1940, var teolog, professor i Marburg, men mest kendt som udgiver og redaktør af tidsskriftet Die christliche Welt, der var grundlagt af ham selv i 1886. Han gjorde det til et kristeligt debatforum med rummelig plads for frisindet tysk protestantisme, med vægt også på det sociale arbejde og på indre og ydre fredsbestræbelser. Det har værdi for danske læsere at stifte bekendtskab med den helhedsopfattelse hos Rade, som var baggrund for hans indblanding i det sønderjyske spørgsmål, selv om det naturligtvis især er denne interessen koncentrerer sig om.

Da skoleinstruksen af 1888 fjernede dansk fra skolen bortset fra religions-

undervisningen, der kunne foregå på dansk, fik den danske befolkning præsternes tilslutning til et ønske om to danske sprogtimer om ugen, fordi forskellen mellem den sønderjyske dialekt og det rigsdanske skriftsprog var for stor til, at børnene uden sprogundervisning kunne følge den danske religionsundervisning. Her stiftede professor Rade første gang bekendtskab med de sønderjyske problemer. I 1892 og 1893 gav han i sit tidsskrift plads for to artikler fra en nordslesvigsk gejstlig, der gik ind for kravet om de to danske sprogtimer.

I 1899 fik den samme gejstlige (kun navngivet som »N«) plads for en kritik af von Köllers udvisningspolitik. Artiklen kaldte i den grad på Rades interesse, at han derefter rejste til Nordslesvig for at informere sig om forholdene, men han rejste nedslået tilbage med den følelse, at mod det, der foregik, var der intet at gøre. Der skulle gå et tiår, før han følte sig kaldet til at gå ind i en aktion imod den tyske undertrykkelsespolitik. Det var en dansk kollega, professor Valdemar Ammundsen, der gav stødet hertil med en artikel, der blev offentliggjort i *Die christliche Welt* 11. februar 1909.

Efter et ordskifte mellem Ammundsen og Rade offentliggjorde *Die christliche Welt* en serie af Johannes Tiedje, der ville afparere Ammundsens kritik af forholdene, men ikke mente at kunne gøre det uden først at feje for egen dør. Tiedje, der var præstesøn fra Øsby og selv teolog, var meget følelsesbetonet og foretog i årenes løb nogle voldsomme svingninger, og hans angreb i 1909 på tyske bureaukrater og danske genforeningsagitorer, der forstyrrede freden i grænselandet og dermed den rolige fortyskning, var også meget lidenskabelige, men tillige sagligt funderede. Artiklerne, der udvidet kom i bogform, på tysk under titlen »Die Zustände in Nordschleswig« og på dansk med titlen »Nordslesvig«, her suppleret med Rades og Ammundsens diskussionsindlæg, kan læses med udbytte den dag i dag.

Artiklerne fremkaldte en saglig imødegåelse parret med anerkendelse fra dansk side, men stormende protester fra den tyske lejr. De kritiske tyske røster, der lejlighedsvis havde lydt, samlede sig nu i en Tiedjebevægelse, i hvis kølvand der blev dannet først »Nordschleswiger Pastorenverein« i august 1909 og derefter i november samme år »Verein für deutsche Friedensarbeit in der Nordmark«, den såkaldte Fredsforening, der fik pastor Johs. Schmidt (den senere tyske folketingsmand) til formand.

Tiedje, der forgæves havde søgt selv at danne en forening, blev holdt ude fra Fredsforeningen, hvis oprettelse ikke skal vurderes som en frugt af Tiedjes aktion med vilje til at arbejde efter hans retningslinier, men snarere som et forsøg på at afværge den tyske splittelse, som Tiedjes kritik af den tyske administration lagde op til, mener Leppien. Alligevel kunne man have ventet, at professor Rade ville slå sig til ro med, hvad der således var sat i gang blandt

de tyske i Nordslesvig. Men først nu kom Rade selv for alvor i rampelyset. Det var en udvisning, der kaldte ham frem.

Udvisningen ramte magister H. V. Clausen. Mandag den 8. august 1910, da Clausen sammen med andre efter en udflugt var på vej hjem til svigerfaderens bopæl – det var tidligere landdagsmand, Julius Nielsen på Damager i Haderslev – blev vognen standset af en gendarm ud for Fuglsangs bryggerier. Det var næsten midnat, og her midt på landevejen oplæste gendarmen en udvisningsordre, der bød H. V. Clausen være ude af landet inden to timer. Gendarmen var dog så hensyntagende at forlænge fristen til næste middag, da der ikke gik tog før, og så drog H. V. Clausen af lande med sin sønderjyske kone. H. V. Clausen var den største kender af Nordslesvig, men hans arbejde lå altid indenfor en strengt videnskabelig ramme. Og dog. Nidkære myndigheder kan jo altid finde noget, og her havde de blandt andet studeret Clausens forord til hans sønderjyske rejsehåndbog, hvor han åbent skrev, at kongerigske rejsende i Sønderjylland først og fremmest søger den danske befolkning; i anden række kommer så naturens skønhed og de historiske og kunstneriske minder. Derfor måtte besøgende have evne til at trænge gennem den tyske fernis.

Det var på denne baggrund, at Martin Rade kastede sig ind i debatten med en flammende protest imod den prøjsiske udvisningspolitik. Det skete med en artikel i Die Christliche Welt den 1. september 1910. Han tog skridt til oprettelsen af en forening med det karakteristiske navn »Verein zum Schutze der deutschen Ehre in der deutschen Nordmark«, men påbegyndte i stedet samme måned en »Grenzmarkenkorrespondenz« ud fra den betragtning, at den selvmorderiske politik i grænselandet kun kunne gennemføres, fordi den tyske kampforening – Deutscher Verein – og dens støtter beherskede tysk offentlighed. For at informere offentligheden mere korrekt udsendte Rade gratis et informationsblad, som en gang om måneden blev vedlagt fire tidsskrifter, der havde et samlet oplag på 20.000, og to gange om måneden sendte han gratis en tilsvarende orientering til ikke mindre end 300 tyske aviser.

Professor Rade optrådte også som taler. Først ved et stormende opgør med Den tyske forenings mænd i Hamborg den 4. marts 1911 og senere ved et møde alene med Fredsforeningen; det fandt også sted i Hamborg, den 8. maj samme år, og fra begge møder foreligger der trykte mødeberetninger. Det krævede mod og mandsvilje at optræde på denne måde overfor den tyske offentlighed. Rade mødte skarp kritik hos mange af sine venner, og han overvejede alvorligt som følge deraf at nedlægge hvervet som formand for foreningen »Freunde der Christlichen Welt«, men det endte af flere grunde med, at han standsede Grenzmarkenkorrespondenz efter et års forløb, og

dermed var hans direkte rolle i den dansk-tyske grænsepolitik udspillet.

Under krigen kom Rade i konflikt med sig selv, fordi han på den ene side var en god tysker og på den anden side en oprigtig fredstilhænger, der heller ikke var blind for tyske fejl. Hans holdning under krigen kostede *Die christliche Welt* 600 abonnenter, og heller ikke bagefter var hans synspunkter egnede til at sanke popularitet. For eksempel truede Det tyske udvalg, der blev dannet i afstemningstiden, Rade med sagsanlæg, fordi han på grund af gengangerne fra Den tyske forenings kamptid frakendte udvalget de moralske kvalifikationer til at varetage tyske interesser.

Selv om professor Rade altså ikke mistede interessen for grænseproblemerne, er hans navn for os knyttet til hans indsats 1909–11, med fordømmelsen af de prøjsiske myndigheder, og Leppien skal anerkendes både for sin behandling af dette kapitel og for den måde, hvorpå han sætter det ind i professor Rades øvrige livsværk. Man må så håbe, at forfatteren senere får lejlighed til at give en samlet oversigt over den tyske opposition imod det tyske misregimente og herunder give en analyse af den slesvig-holstenske aversion imod prøjerstyret, som også gjorde sig gældende. Mange accepterede det tyske riges kejserlige storhed, men havde svært ved at forsones sig med Prøjsen, der i 1850 og 1867 havde skuffet de slesvig-holstenske forventninger så stærkt.

Et andet område, der trænger til nærmere undersøgelse, er spørgsmålet om den tyske oppositions holdning til genforeningsarbejdet. Leppien noterer side 48, at Rade ikke bestred danskernes ret til at håbe på en genforening. Men så længe de håber på en genforening, vil ethvert arbejde, der kan styrke danskheden ifølge sagens natur være et led i bestræbelserne på at løsrive landsdelen fra Tyskland, og det anerkendte Rade ikke. Leppien behandler ikke dette modsætningsforhold, der iøvrigt havde en vis parallel på dansk side, hvor man vel var taknemmelig for støtten fra den tyske opposition, men ikke kunne tilbageholde mistanken om, at formålet trods alt var at fremme fortyskningen ad andre veje, en hensigt, der jo dog var naturlig.

Det er heller ikke dækkende, når Leppien skildrer Valdemar Ammundsens initiativ, som om det tog udgangspunkt i Rades positive indstilling overfor boerne. Ammundsens udgangspunkt var et andet. Efter at Martin Rade i en artikel havde mindet om, at han i sin tid tog stilling for boerne, erkendte han, at han dengang ikke kunne vide, hvad han senere havde fået kendskab til, »nemlig den politiske frihed, som Storbritannien har tilstået det undertvungne boerfolk under britisk sceppter. Det er stort. Prøjsen ville ikke have været i stand dertil«.

For denne vurdering blev Rade angrebet skarpt af en ivrig prøjer, A. Schowalter, som mente, at *Die christliche Welt* ikke burde være herold for en

engelsk stolthed, som dog var løgn, thi ikke alene havde England ikke tilstået boerne friheden, men det havde ikke engang opfyldt den sluttede overenskomst. »I det mindste i agtelsen for overenskomster er Prøjsen England overlegen«.

Her var det, Valdemar Ammundsen satte ind, idet han rejste spørgsmålet om, hvorfor Prøjsen så ikke havde holdt løftet i Pragfredens §5. At han samtidig kritiserede behandlingen af sønderjyderne, kunne ikke fri Rade og hans meningsfæller fra at tage stilling til spørgsmålet om §5. Det gjorde de også klart og skarpt.

Professor Rades svar var følgende: Østrig har løst Prøjsen fra løftet i §5, så Prøjsen har ikke noget ord at holde. Når verdenshistoriens gang har hidført den nuværende tingenes tilstand, kan ingen moral i verden brændemærke den som umoralsk, og det hører til kristelig besindighed, at vi med en vis sindsro finder os i de verdens tilskikkelser, inden for hvilke vi lever vort personlige liv. Den nuværende grænse må fastholdes også af strategiske grunde, thi tiderne er ikke skikkede til at slippe magtmidler, som vi er i besiddelse af, og det er uholdbart ensidigt at betragte nationalitetsprincippet som det eneste, der danner og opretholder stater.

Selv hos en så ædel personlighed som Martin Rade er tankegangen altså beslægtet med de altsynske forestillinger. Iøvrigt sluttede professor Rade med det ønske, at Ammundsen ville hjælpe med til, at tyskerne ikke blev bedømt hårdere, »end vi fortjener det efter lov og ret«. Det ønske opfyldte Ammundsen ved at sørge for udgivelsen af både Rades og Tiedjes artikler på dansk. Men året efter havde Rade et nyt ønske: Også Danmark må hjælpe! Ikke det officielle Danmark, der altid havde opført sig korrekt, men de førende åndspersonligheder må bevise, at det for dem kun drejer sig om at opretholde dansk kultur i Nordslesvig under det tyske scepter.

Nu ønskede Rade altså fastslået, at man fra dansk side havde opgivet genforeningshåbet. Det var et forbløffende ønske, eftersom Valdemar Ammundsen jo netop greb ind for at understrege, at det kunne man ikke opgive. Hvem ville Rade da have svar fra?

Vi er hermed ovre i Rubin-affæren. Svaret kom så at sige fra det danske skattevæsens generaldirektør, Marcus Rubin, i den så bekendte artikel i Preussische Jahrbücher maj 1911, som professor Aage Friis havde formidlet og forgæves havde søgt fremskyndet, så den kunne blive til støtte for Martin Rade under mødet i Hamborg, om den 4. marts eller 8. maj er uklart. Der kan næppe være tvivl om, at enten har professor Rade sat Aage Friis i gang med at tilvejebringe en artikel af den nævnte karakter, eller også har Aage Friis fremkaldt ønsket fra Rade for at få et egnet grundlag for Rubin-aktionen, som han var i færd med at iscenesætte.

Men Marcus Rubins artikel, der afskrev genforeningshåbet med en understregning af, at i Danmark tænkte kun tåber og folk uden indflydelse på en genopvækelse af §5 eller lignende, bliver på den måde til et polemisk svar på Valdemar Ammundsens mere værdige og mere ærlige krav om plads for det danske genforeningshåb.

Genforeningsproblematikken er Jörn-Peter Leppien ikke trængt til bunds i, hverken når det gælder svingninger og modsætningsforhold hos professor Rade eller de københavnske manøvrer, endsige den sønderjyske taktik. Det er ikke korrekt, at H. P. Hanssen ventede at opnå en genforening med sin forhandlingspolitik, men han ville bevare danskheden ved hjælp af den for at sikre genforeningsmuligheden. Det er heller ikke rigtigt, at oppositionen imod ham i Sønderjylland stiledede efter at få en genforening ad voldelig vej. Alle arbejdede med henblik på en fredelig genforening, men de havde forskellig opfattelse af de taktiske formuleringer og muligheder.

Nogle unøjagtigheder findes hist og her. Hejmdal var ingen Haderslevavis, men udkom i Åbenrå. Fremstillingen af, hvad der skete i 1848, vil ikke kunne accepteres i Danmark. Men Leppiens bog bringer stof, der vil være nyt for danske læsere, og han skildrer sammenhænge, som vi ikke er fortrolige med. Forhåbentlig er bogen derfor kun at betragte som en begyndelse på en forskers kulegravning af denne dramatiske periode i sønderjysk historie.

Bjørn Svensson

Peter Beck: Nikolai Laurentius Feilbergs levnedsløb og kredsen om ham.

1981. Poul Kristensens Forlag, Herning. 184 s., ill.

Bag den lidt tunge titel skjuler sig en velskrevet, let tilgængelig og grundig biografi af N. L. Feilberg, der fra 1838–1848 var præst i Vester Vedsted, fra 1848–1864 i Ullerup på Sundeved, hvorfra han blev fordrevet af de nye magthavere og fik embede på Sjælland (Kirke Helsinge), som han først forlod 77 år gammel, for at slutte med otium i København. Ullerup genså han aldrig.

Feilbergs liv rummede så megen udvikling og så megen spænding, at der er rigeligt stof til en levnedstegning. N. L. Feilbergs Ulleruptid er i de senere år også blevet behandlet af dr. theol. Asger Nyholm i arbejder, som lektor Peter Beck ikke kendte, da hans manuskript blev færdiggjort.

Men de to forfattere har nærmet sig Feilberg fra forskellig synsvinkel. For Peter Beck er den bestemt af, at han i sin drengetid og ungdomstid i Ullerup (skildret i *Dansk dreng i Sundeved*, 1973 og *Ung mand i Sundeved*, 1975) har hørt så meget fortalt om N. L. Feilberg og hans betydning for sognets beboere, at han nu har måttet undersøge de faktiske forhold om ham, og det

er denne trang, der er kommet dette fortrinlige arbejde ud af. Becks viden og hans alders visdom præger skildringen; der er plads for både alvor og humor – og for den gode anekdote. Skal der gøres en kritisk bemærkning, må det være den, at »kredsen« nogle steder trækker lidt rigeligt bort fra hovedpersonen. En streng dansklærer af den gamle skole ville nok med løftet pegefingre have mindet om dispositionen. Bredden afspejler imidlertid kun Becks forsker- og fortælleglæde.

Det er et betydeligt kildemateriale, Beck har gennemgået, dels hvad der trykt forefindes, dels og især et meget betydeligt utrykt kildemateriale, der er i slægtens eje. Det er en alvorlig hemsko for skildringen af Feilbergs religiøse udvikling og standpunkter, at der ingen efterladte prædikener findes. Derimod har det været værdifuldt at kunne øse af de meget velskrivende børns breve og erindringer til beskrivelse af livet i præstegården i Vester Vedsted og Ullerup. Det gælder ikke mindst, hvad der hidrører fra præsten og folkemindeforskeren H. F. Feilberg (præst i Solt, Valsbøl og Store Vi 1856–1864, folkelivsskildringen »Fra heden«, 1863) og kulturteknikeren Peter Bernd Feilberg. I det første ægteskab med den smukke, forfinede Conradine, født Købke, søster til maleren Christen Købke, var der ni børn, hvoraf syv nåede voksenalderen. N. F. Feilbergs andet ægteskab med Bolette, født Rørdam, var barnløst. De to så forskelligartede kvinder træder i Becks skildring klart frem for læseren.

Ulleruptiden er bogens centrale afsnit. Men skildringen af opvæksten i København og adjunkttiden i Hillerød åbner med sine detaljer de første tiår af 1800-tallet for læseren, der med interesse gør springet med fra det, vi i vore dage ville benævne finkulturelle kredse, ud til det første kald i det vestjyske bondeland i Alslev-Hostrup ved Varde, hvor Feilberg udover at søge at være en god hyrde for sine sognebørn viser en meget betydelig sans for den økonomiske side af præstegerningen, knyttet til landbruget, en interesse, der følger ham gennem alle årene, og et område, hvor han får succes. I de fire år i Alslev-Hostrup blev grundlaget for hans virke som folkelig præst lagt; han fortæller selv, at han er undergået en religiøs vækkelse uden at definere dennes karakter nærmere.

Fra Vester Vedsted-tiden kan der fastslås en grundtvigsk påvirkning og her kom den nationale vækkelse til: »Det Slesvig-Holstenske Kancelli ville fortyske Nordslesvig. Jeg deltog i bestræbelserne for at bevare danskheden«. Hans interesse for Sønderjylland forblev usvækket til hans død 1899. I Vedsted-afsnittet gives der mange eksempler på Feilbergs evne til at tage folk på kornet, ikke mindst de omgivende præster har han »taget af«. Det er i Becks regie blevet et alt andet end kedeligt kapitel.

Kapitlet om Ulleruptiden har naturligt et alvorligere præg. Her konfron-

teres vi med Feilberg som øjenvidne til de to slesvigske krige. Der fortælles om den ejendommelige general von Goeben, der tog kvarter i præstegården. Under påvirkning af Feilberg nåede han til erkendelse af, at Slesvigs deling måtte være den rette løsning på konflikten; men han kæmpede videre for Bismarck både i 1866 og 1870. Helt mærkværdigt er det, at von Goeben åbent fortæller Feilberg om angrebsplanerne mod de danske tropper, der stod på Als, og med Feilbergs viden begiver sig til Sottrupskov for at lede overgangen til Als. – Dagliglivet i sognet følger vi, lærer et stort tal af dets gårde og beboere at kende og hører om det øvrige danske præsteskab i Sundeved. Her er Beck i ordenes egentlige betydning stifinder og vejviser for os.

Bogen giver et nyt bidrag til den slesvigske kirkehistorie og er en god tilvækst til den danske slægtslitteratur. Det er tillige en smuk bog med et meget fint billedmateriale.

Knud Fanø

Niels Bøgh Andersen: Krigsdagbog.

Vindrose. Viborg 1981, 180 s., ill.

Bøgh Andersen hader krig og rustningsindustri. Han ved af egen erfaring, at jævne mennesker har samme interesser overalt – uanset sprog, nationalitet og regeringsform. Og det er ikke så underligt. For han har været soldat på østfronten 1941–43, oplevet vinteren med 45 minusgrader i Hviderusland og hvedehøst i Ukraine. Og begravelser hele tiden. Hver dag sine faldne. Hver dag sin gru, savn og længsel – og små, gode oplevelser.

Han har oplevet det syge menneske i krigens meningsløse virkelighed: soldaters, civilisters og mindretalsgruppers dilemmaer, mens krigen rasede over grænse efter grænse i 2. verdenskrig; soldaterlivets trivialitet og krigen, en altædende molok, hvortil ydedes umenneskelige ofre, især blandt civilbefolkningen, som i angst og gru måtte gå til grunde. Umenneskelighedens ofre blev krævet, uanset om ofrene var en mor med barn eller en hel landsbys jødiske befolkningsgruppe; alle faldt de, ramt af skæbnen og ondskaaben. Menneskelivets forråelse under krigens vilkår – men fremgår det af bogen?

I april 1940 indkaldtes Bøgh Andersen som soldat og sendtes via Neumünster, Memel og Harzen til Frankrig, som han ser igennem en bog: han mærker næsten intet til krigen, betragter opholdet snarere som en studierejse, men efterhånden er livet ved at gå i stå for ham, »for lidt ubehag, et dovent liv trods alle mulige og umulige forhold« (s. 23). Første gang, han

ser Paris, får han et chok: en beskidt, snavset og røgfylt metropol samt et trøstesløst billede af storbyens yderkanter møder ham, hvortil kommer det »stille fjendskab«, som han fornemmer mellem franskmændene og de tyske soldater. Alt dette overskygges dog af det overvældende indtryk, Paris gør på ham: dens moderne forretningsgader, »kvinderne en skuffelse, men forretningerne er enestående« (s. 18), bordellerne »frygtelige i al deres naturlighed« og om aftenen Casino de Paris, »et væld af linjer, farver og rytme . . . glimrende i konstruktion, linje og udførelse« (s. 18 f.). Krigen rykker langsomt nærmere i form af rytter fra østfronten, en voksende fransk antisemitisme og anklager mod frimurerne, kommunisterne, »kapitalisterne« og England, »Frankrigs virkelige fjende« (s. 33) – men overskygger på ingen måde Bøghs indtryk af det æstetiske Frankrig.

Tæt på krigen kom Bøgh først, da han i august 1941 sendtes til Rusland, »dette lukkede, mægtige land« (s. 31): frem til januar 1942 i sikringsstyrke i Hviderusland, herfra indtil februar 1942 i forreste linje over Brjansk til Ljudinovo – og i månederne september 1943 til marts 1944 i tilbagetoget over Mogilev, Minsk, Rovno til Nordukraine og Polen.

Dagbogsoptegnelserne fra Rusland virker krigsfilmagtige; sceneriet præges af fremrykning og kamp: panser- og transportbiler på vejene, russiske og tyske bombardementer, sprængte flodovergange, ødelagte russiske og tyske kampvogne, brændende huse, »et pragtfuldt grueligt syn« (s. 92), fronten den rene idyl om sommeren: »man lever i jordhuler, og bunkerne er ligefrem hyggelige« (s. 104), atter fremrykning: marcher, angreb, indbrud i fjendtlige linjer – og tilbagetoget: afbrændte byer, udplyndrede fabrikker og lagre, antændte hangarer og forplejningsdepoter, bombeangreb på lazaretter samt soldaten, der stjæler fra civilbefolkningen.

Kun i glimt skildrer Bøgh krigen meningsløse virkelighed, men så snart han strejfer den og opdager, han har bevæget sig under overfladen i sin skildring af krigen, tager angsten for at møde lidelse overhånd, og han viger tilbage.

Han har oplevet russiske fanger blive slået med lægter og få deres negle revet af under forhør. Fanger, der »som vilde . . . samler sig om ildsteder, deres summende lyde fornemmes, mens vinden bærer en stank af umenneskelig uhumskehed imod en« (s. 41) – og, fordi de i stedet for brød fik oliebrød til at spise, »med de bare hænder ryddede . . . op i snavset, grådigt samlede de kartoffelpil og andre spiselige ting sammen, gamle konservesdåser, tøjrester og papir, alt kunne bruges derude i lejren . . . grådige falder de over stenhårde brødstumper, brød – chleb!« (s. 43 f.). Fangekirkegården, et produkt af fangernes antal, de katastrofale forhold og den hårde vinter: »tusinder af næsten komplet skeletagtige mennesker . . . stive, nøgne menneskelegemer,

der lå formede af kulde . . . talende uhyggelige skulpturer« (s. 53). Frontsoldaten, der får ham til at tænke på skamløst samliv med russiske kvinder, stillingskrigens forandring af etapesoldaten, sortbørshandel med vitaminpiller og ædesyge.

Til tider dukker mindet om jødemassakren i oktober 1941 op, om »6000 kvinder og børn i den lange fællesgrav. Nu lå slugten roligt hen, men dernede steg en frygtelig stank frem – vilde hunde havde gravet huller ned til de døde. Længe efter var det, som om jeg kunne høre geværskudene fra hine frygtelige dage og nætter« (s. 88). Og døden i form af kulden: frosten, der bider sig fast i hænder, fødder og ansigter, dræbte, der »bliver stående, hældende sig til siden« (s. 71). Bøgh føler sig magtesløs over for døden og afskyr krigen.

Alligevel er han godt klar over, han overvejende fortrænger krigens negative sider, dens håbløshed og gru: »Hvor har jeg kunnet sige min mening i den tid, jeg har været soldat . . . Denne tvang, der forbyder soldaten at give sig selv helt i breve, vil i længden . . . dræbe sindet . . .« (s. 60).

Bøgh kommer også i berøring med civilbefolkningen, men når aldrig ud over sin beundring for kommunismens resultater: især den lovende russiske ungdom og de velfungerende kollektivbedrifter – eller russerens udholdenhed og tilsyneladende ligefremhed, »at man virkelig kan være med i en fest uden at forstå mere end »pan« vodka samt få andre ord og dog føle sig hjemme der« (s. 53). Bøgh mener endda at kunne fornemme, at russerne betragter ham som en af deres egne. Da han opdager, der er tale om en fejlsvurdering, får han et chok og føler sig endnu mere forladt og hjemløs end ellers: »til russeren får man aldrig et helt intimt forhold, endda ikke til kvinderne . . . man er jo fjende. Sjælen . . . åbnes ikke for fjenden, tilbage bliver sjov« (s. 118).

Naturens kraft, glæden ved de små ting og hans religiøsitet giver ham styrke til at fortsætte. Især Gud bruger han til at kaste sorgerne på, han samler sindet i Gud – og igennem tegningerne får han afløb for alt det, han ikke kan tillade sig at skrive om i krigsdagbogen. Det var nemlig forbudt at skrive dagbog under 2. verdenskrig: han har givetvis gjort sig tanker, han ikke turde skrive ned, da optegnelser, hvis de faldt i forkerte hænder, ville blive brugt imod hans familie.

Bøgh er fremmed over for krigen, det er ikke hans krig, derfor forsøger han gang på gang at unddrage sig den og fortrænge dens meningsløse virkelighed: når han føler sig magtesløs over for krigens grusomhed, flygter han over i bogens verden, fra det etiske til det æstetiske. Rusland, set i en bog og i virkeligheden. Dette har præget Krigsdagbog i en sådan grad, at det forhindrer en formidling af indtrykkene fra krigen til andre end lige dem, der selv har oplevet den og dermed, at bogen bliver et aktuelt indlæg i

fredsdebatten. Langt de fleste unge har nemlig kun oplevet krig på lærred og igennem deres bedsteforældres fortællinger og har derfor ikke mulighed for at lægge eventuelle indtryk og oplevelser fra krigen oveni Bøghs dagbogsnotater og ad den vej genopleve den. Men alligevel fornemmer jeg, Bøgh har villet stille spørgsmålet: lever vi i en verden, hvor det er umuligt at gøre godheden?

Nils Vollertsen

Følgende bøger vil blive anmeldt i 1983-årbogen:

H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830 (Politikens forlag).

Børge L. Barløse: Lærerstanden i Nordslesvig til 1864.

Jes M. Holdt: Gårde og Slægter i Løjt sogn.

Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge.

Bognyt

Deutsche Kanzlei zu Kopenhagen bis 1730, Findbuch des Bestandes Abt. 65.1
Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 9, 1981, 171 s.

Fra o. 1500 og indtil 1849 var Tyske Kancelli i København den øverste centrale myndighed for styrelsen af sager vedr. kirke-, undervisnings- og retsvæsen og oprindelig hele den øvrige indre forvaltning i hertugdømmerne Slesvig og Holstens kongelige dele. Kancelliets arkiv er derfor helt centralt for udforskning af hertugdømmernes indre historie. En del af arkivet findes i Rigsarkivet i København, og det er registreret i den trykte »Vejledende arkivregistratur VII, v. Johanne Skovgaard,« 1946. En betydelig del af arkivet findes i landsarkivet i Slesvig, og nu er en detaljeret fortegnelse over dette arkiv før 1730 udgivet ved Konrad Wenn.

Foruden de generelle sager, som vedrører både Sønderjylland og Holsten (også landdagsakter!), er her fortegnet talrige specielle akter vedr. Nordslesvig. I flæng nævnes sager vedr. hertugdømmernes deling 1544 og 1564, ansættelse af præst i Skodborg 1729-30, vedr. Svabsted amt, adelige godser (f.eks. Ballegård, Blansgård, Gram og Nybøl, Gråsten, Rumohrgård) osv. Alle med videregående interesse for Sønderjyllands indre historie før 1730 bør orientere sig i denne nyttige arkivfortegnelse. Forhåbentlig suppleres den ad åre med en fortegnelse over den omfattende del af Tyske Kancellis arkiv efter 1730, som også findes i Slesvig.

L. N. H.

Franklin Kopitzsch, red.: Erziehungs- und Bildungsgeschichte Schleswig-Holsteins von der Aufklärung bis zum Kaiserreich.
Neumünster 1981. 268 s.

Bogen om uddannelses- og opdragelsens historie i Slesvig-Holsten er nr. to i en større serie om økonomisk- og socialhistorie i landsdelen.

Indholdet er en lang række enkeltstående artikler, som for en stor dels vedkommende har været indlæg på »eine Tagung des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins« i 1979.

Hovedformålet med bogens artikler er at finde frem til et teoretisk analyseapparat til brug for fortsatte studier af pædagogiske historiske problemer. Det er således begrænset, hvor meget bogen gør ud af konkrete empiriske undersøgelser.

Det er derfor også lidt af en falsk varebetegnelse, når det hedder, at det drejer sig om forholdene i Slesvig-Holsten. Der gøres ikke på noget tidspunkt noget specielt ud af landsdelens særlige historiske forudsætninger. Der argumenteres tværtimod ofte i teoridannelsen med forhold i det øvrige Tyskland. Mange af bogens eksempler henviser til Altona og Meldorf, som nok kun i begrænset omfang kan siges at være karakteristisk for Slesvig.

Bogens største artikel handler om politiseringen af historieundervisningen i Slesvig-Holsten efter 1889. Set fra en dansk synsvinkel kunne man på forhånd vente en spændende diskussion af den tyske undertrykkelsespolitik på skoleområdet. Men

hurtigt bliver man skuffet. Dette centrale problem er næsten ikke omtalt. Til gengæld bruges megen spalteplass på f.eks. at tælle op, hvor meget pensakravene lagde vægt på mere tysk national historie. Men det er netop forhold, som skulle gælde for hele Tyskland, og derfor ikke er karakteristiske for Slesvig-Holsten.

Bogens største fortjeneste er en meget fyldig oversigt over litteratur om skolehistoriske forhold indtil omkring 1900.

J. B.

For hundrede år siden: Danmark og Tyskland 1864–1900. Modstandere og naboer.

Bd. 1, 32 s. 22 plancher; bd. 2, 184 s. 147 kunstværker samt biografier. Statens Museum for Kunst, København m.fl., 1981.

I tiden juli 1981 til febr. 1982 vistes i København, Århus, Kiel og Berlin en stort anlagt udstilling med titlen »For hundrede år siden: Danmark og Tyskland 1864–1900. Modstandere og naboer«. Udstillingen var arrangeret inden for rammerne af den dansk-vesttyske kulturafte med det formål at præsentere kunst fra en hidtil noget overset periode. Hensigten var at vise, at der bag de iøjnefaldende og almen kendte modsætninger efter 1864 var endnu flere lighedspunkter, især hvad angår den kunsthistoriske udvikling. Derved skulle udstillingen bidrage til at overvinde fremmedgørelsen fra 1864 og skabe en varmere samfølelse befolkningerne imellem.

Udstillingen er fastholdt i et fornemt katalog i to bind, i både dansk og tysk udgave. 1. bind registrerer de 145 udstillede værker og bringer pragtfulde farveplancher af udvalgte værker. 2. bind indeholder fine gengivelser af alle udstillede værker med fyldige kommentarer. Desuden er der biografier over de danske og tyske kunstnere og en række store essays om udstillingens problematik, herunder »det slesvigske spørgsmål«.

Der er meget nyt at hente i dette pragtværk. På trods af enkelte misforståelser (ja, en vis national tendens) og talrige trykfejl, er det en sjældent smuk publikation, som klart dokumenterer, at de kunstneriske strømninger i de to lande fulgte beslægtede baner. De specielt sønderjysk interesserede kan anbefales med fornøden kritik at læse bl.a. oversigtsartiklerne om den dansk-tyske konflikt efter 1848, om Knivsbjerg-monumentet i videre belysning, om arbejderbevægelsen i de to lande og om socialpolitikeren Peter Chr. Hansen fra Flensborg.

L. N. H.

Mitteilungen des Canal Vereins

hrsg. Ernst Joachim Fürsen u. Manfred Jessen-Klingenberg, Nr. 1, 1980, 66 s., ill. Nr. 2, 1981, 116 s., ill.

Resterne af Ejderkanalen og de tilhørende pakhuse har i de senere år tiltrukket sig stigende opmærksomhed. For at bevare de fysiske rester og for at fremme studiet af de slesvigske og holstenske kanalers historie stiftedes i 1980 Canal Verein i Rendsborg. Allerede med de to første årbøger har foreningen, som i 1981 nåede over 300 medlemmer, fremlagt et anseligt og veldokumenteret materiale om Ejderkanalen og Nord-Ostseekanalens historie. Der gives bidrag til belysning af kanalernes for-

gængere, deres baggrund og tilblivelse, deres økonomiske og militære betydning. Der er spændende afhandlinger om kanalpakhusenes restaurering. På dette punkt har de store pakhusr restaureringer i København dannet skole.

L. N. H.

Løgumkloster-Studier 3.

Udgivet af Refugiets kulturforening og Historisk forening for Løgumkloster kommune. 1981. 210 s., ill.

To af bindets artikler vedrører Cistercienserordenens almene forhold, begge i det væsentlige byggende på Caesarius af Heisterbach (munk i Heisterbach ved Köln o. år 1200). Universitetslektor Brian Patrick McGuire skriver om »Ungdom og omvendelse til munkelivet hos cistercienserne 1153–1223« og stud. mag. Birgitte Thye om »Caesarius af Heisterbach og hans Dialogus miraculorum«. Begge artikler giver interessante bidrag til belysning af det middelalderlige menneskes kår – inden for og uden for klostrets mure. Professor Jürgen A. Wissing, der i studierne bind 2 fulgte det nedlagte klostres anvendelse under hertug Hans den ældre og hertug Adolf af Gottorp, følger i dette bind bygningernes skæbne i forbindelse med nedrivninger ved slottets bygning 1614, ved istandsættelsen af samme 1718 og ved kirkerestaureringen i 1844 og giver nye bidrag til belysning af de enkelte bygningsdeles placering. Dr. Nicolai Haase giver en skildring af skolevæsenet i Løgumkloster fra 1800–1864. Der gøres heri rede for Adlers skoleregulativ fra 1801 og den almindelige skoleforordning for hertugdømmerne 1814. De enkelte læreres personlighed og indsats og forholdet mellem dansk og tysk sprog i undervisningen skildres, og det påvises, hvordan de økonomiske trange kår virker hæmmende på den ønskede pædagogiske udvikling. I bindets sidste artikel beretter museumsinspektør Inge Adriansen om to Løgumklosterhimmelbreve fra 1. verdenskrig og sætter dem ind i himmelbrevenes større sammenhæng.

K. F.

Fire landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer

ved Palle Ove Christiansen. Landsbykommissionen 1980, 475 s., ill.

Miljøministeren nedsatte i 1978 en »Landsbykommission«, som skulle belyse landsbyernes nuværende situation, og pege på muligheder for at bevare og styrke de kvaliteter, landsbyerne har. Som led i arbejdet ønskede kommissionen en undersøgelse af, hvordan folk faktisk lever i landsbyerne i dag. Københavns Universitets Institut for europæisk folkelivsforskning udførte arbejdet i form af en etnologisk undersøgelse af fire udvalgte landsbyer, deriblandt Bedsted øst for Løgumkloster. Gennem tre måneder i 1978–79 studerede mag. art. Gudrun Gormsen nutidens livsformer i Bedsted og deres ærving i de sidste par generationer.

Resultatet fremlægges på ca. 120 sider af bogens i alt 475 sider. På grundlag af interviews og med et righoldigt kort- og billedmateriale og gode statistiske oplysninger tegnes et alsidigt billede af livet i Bedsted by. Mange fænomener belyses: befolkningstallet, bebyggelsen, fi renings- og kirkelivet, »butik- og virksomheds-

«den», nye virksomheders betydning, det faldende antal selvstændige landbrug, pendling, transportforhold. Bogen giver derved et billede af Bedsted i dag. Og samtidig illustreres en række typiske fænomener i nyere tids samfundsudvikling.

L. N. H.

Aage Jensen: Todsbøl ved sogneskellet.

Tinglev bogtrykkeri, 1981, 111 s., ill.

Fhv. førstelærer Aage Jensens lille bog er blot ét eksempel fra den lange række af udgivelser om det »nære samfund«, som udkommer i disse år. Bogen er en slags supplement til gårdhistorien i Bjolderup sogns historie 1951–56. På grundlag af Nicolaj Brodersens studier i landsarkivet og især interviews fortælles om beboerne i hver enkelt gård og hus i landsbyen med hovedvægt på dette århundrede. Et alsidigt materiale om landsbyens liv og dens beboere er samlet. Det er prisværdigt, at den nyeste tid dermed er fastholdt som kilde for eftertiden. Bogen eksemplificerer generelle træk af landsbysamfundenes udvikling i efterkrigsårene: affolkning, det dalende antal selvstændige landbrug, det voksende udearbejde osv. Bogens mange gård- og personalhistoriske oplysninger dokumenterer den hurtige og afgørende strukturændring, som har ramt mange landsbyer. At fastholde denne proces i tekst og billeder kunne være en væsentlig opgave for lokalhistoriske arbejdsgrupper også i andre sogne.

L. N. H.

Boye Andersen: Forsamlingshuse i Nørherred

Nordborg boghandel 1981, 128 s., ill.

Den velstående bondestand på Als hørte under fremmedherredømmet til danskhedens kærnetropper, og som samlingspunkt for arbejdet opstod forsamlingshusene: Nørherredhus i 1906, Svenstrup forsamlingshus i 1911 og Egen forsamlingshus i 1908. På grundlag af forhandlingsprotokoller og erindringer registrerer bogen det liv, som gennem 3/4 århundrede har udfoldet sig i de tre forsamlingshuse. Der er samlet mange oplysninger om det danske foreningsarbejde i Als Nørreherred, og en række af de vanskeligheder, som forsamlingshusene i almindelighed har kæmpet med i de senere årtier, træder klart frem. Der er intet sparet på bogens udstyr, og både den lokalhistorisk interesserede og den, der søger oplysning om forsamlingshusenes betydning i bred almindelighed, kan her hente megen information.

L. N. H.

H. E. Sørensen: Før Genforeningen. Gamle sønderjyder fortæller.

Melbyhus 1981, 128 s., ill.

Erindringer (memoirer) er en vigtig kilde til viden om skik og brug, levevilkår, dagligt liv og personhistorie. Men ikke alle mestrer det skrevne ord, og derfor går megen

viden tabt. H. E. Sørensen har rådet bod herpå og samlet interviewer med 11 ældre mennesker på Skærbæknegnen (født 1882–1906). Hovedvægten ligger før 1920. Her fortæller markmanden, hyrdedrengen og digearbejderen, vi hører om teglværket i Frifelt, om fremmedarbejderne, om skolegang, om krigsfangelejren i Gårdkrog og modsætningerne mellem dansk og tysk samt om landbrug, handel og håndværk. 1. Verdenskrigs skyttegrave er der naturligvis også, men hjemmefronten er ikke glemt. Bidragyderne spænder fra fru Kathrine Svendsen, Nic. Svendsens svigerinde til hjemmetyskeren Rudolf Stehr. Det er en alsidig bog om samfundsforholdene, som de formede sig op til 1920, og bogen bevarer viden og vurderinger, som ellers ikke ville være kommet frem.

L. N. H.

Max Müller: Jeg blev i min by. En gammel sønderborger fortæller.

Redaktion: Inge Adriansen. Andreas Clausens boghandel. Sønderborg 1980. 111 s., ill.

Man kan glæde sig over, at fhv. kommunekasserer Max Müller nåede at se sit erindringsværk udgivet. Det er blevet et vidnesbyrd om megen fortælleglæde, og et stille lune skinner igennem på næsten hver side.

Et egentligt referat er udelukket, men i al sin spraglighed giver bogen et indtryk af by og borgere og nationale, sociale og økonomiske forhold, der fortjener at fastholdes, samtidig med at den er et vidnesbyrd om et menneske med en ganske særlig iagttagelsesevne. »Verden af igår« i Sønderborg finder sin genspejling i den.

K. F.

Oversigt over årsskrifter og periodica

udgivet af lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland 1981/82.

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie. Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard.

Nr. 3. Oktober 1981. Indhold: Et skolebillede fra Bedsted – Krigsskaderne efter 30-årskrigen – Gårdbrand i Terp i 1758 – Sønder Rangstrup Herred – Herredsfogedgården i Bedsted – Rim om Sivkro – Sognerådvalget i 1954 – Historie om Peter Vinther – Fodboldresultater i 1954 – 3 mindestene – Da Bedsted havde 2 præster – Sagn om Bolbro – Sagn om genganger på Hyholm – Forvarsel om Hans Johannsen.

Skriptet fås ved henvendelse til Henning Haugaard, Magnolievej 11, 6000 Kolding. Telf. (05) 53 17 61.

Bov

Fra Bov Museum.

Udgivet af Historisk Forening for Visherrød.

Årgang 4. 1981. Indhold: H. H. Bang: Foreningen – Karlo Berkjær Christensen: Moseliget i Undelev Mose – Gunnar Schroll: Padborghus – Andreas Wortmann: Gammelt og nyt om en gravhøj – R. P. Sørensen: Den store sø under sletten, de mange

kilder i dalen – og de forsvundne væddere. – Karl Andresen: Nogle optegnelser om tandpine, bylder og vorter fra det sydlige Visherrød – Carl Chr. Sjøholm: Fra redaktionen.

Skriftet fås ved henvendelse til Thorvald Larsen, Østerløkke 13, 6330 Padborg. Telf. 67 19 14.

Gråsten

Historisk Forening for Gråsten By og Egn.

Nr. 7. 1981. Indhold: Æ hjuler i Dalsgaard – Poul Andersen: Et 50 års jubilæum. Udstykning fra Gråsten herregård – Poul Andersen: I Adsbøl præstegård 1864 – Årets gang 1980 – Til medlemmerne.

Skriftet fås ved henvendelse til Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Gråsten. Telf. 65 82 44.

Løjt

Det gamle Løjt.

Udgiven af Løjt Sogns lokalhistoriske forening.

Nr. 4. 1981. Indhold: Mads Jensen Lildholdt: Fra damptærskværkernes tid i Løjt sogn – Marie J. Toftkær: Jeppe H. Riis' orgel – Anne Sophie Lauesen: Marcus Lauesens barndomshjem – Urban Schrøder: Løjt-degnens alder voldte megen hovedbrud – helt til nutiden – Petrea Schmidt: Et minde om den dygtige slagte- og koge-kone Mio Jørgensen, Skovby – Petrea Schmidt: Fogeden Jacob Hansen fra Løjt Kloster – Petrea Schmidt: Albumblade og Poesibøger – Petrea Schmidt: Andagtsbog for fruentimmer – Sophie Berg: Et kistebillede fra ca. 1770 – Sophie Berg: Uddrag af en dagbog – Sophie Berg: En lykønskning – Jes M. Holdt: Forholdene i Løjt sogn 1837 – Jes M. Holdt: Hans Hansen Toft – Jes M. Holdt: De Nørby gårde – Anne Bundesen: Voldborg, et lysende eksempel fra gamle dage – Rolf Larsen: Jørgen Bruhn – matadoren fra Strågård – Anker Jensen: Holger Jacobsen – Holger Jacobsen: Overtro og lykke – Mads Lildholdt: Løjt Vejrmølle – Claus Claussen: Indbydelse til bryllup.

Skriftet fås ved henvendelse til M. J. Lildholdt, Barsøvej 89, Løjt Kirkeby, 6200 Åbenrå. Telf. 66 73 83.

Nybøl

Fra Nybøl sogn.

Udgiven af Hjemstavnsforeningen for Nybøl Sogn.

Nr. 3. 1981. Indhold: Lærer Christen Jørgensen – Christen Jørgensen: Minder fra middelalderen – Jørgen Lorensen: En slesvigholstener fra Stenderup – Jørgen Lorensen: Brevhommelighed – Peter Rasmussen: Nybøl Vandmøllens historie – Peter Petersen: Vestballegård, bol nr. 2, Stenderup. Bol nr. 3, Stenderup. Kåd nr. 18, Stenderup. Indsiederhus nr. 25, Stenderup. Smedien, nr. 38, Stenderup – Lars Kliver: En fortælling om vore orgeler – Peter Petersen: Fortegnelse over bol, kådnere og inderster i Nybøl 1851. Bachmanns gård, bol nr. 6, Nybøl. Hvide Hus, bol nr. 7, Nybøl. Langballegård, bol nr. 10, Nybøl. Hyldegård, bol nr. 16, Nybøl. Kådnersted nr. 20 ved Bøffelkobbøl. Hovedindhold af de gamle købekontrakter fra 1781 over kådnerstedet og smedien i Nybøl – Jes Bladt: Fattigvæsenet i sognet – Peter Petersen: Min bedstefar var optant – Jes Bladt: Hvordan der deltes ved dødsfald.

Skriftet fås ved henvendelse til Jes Bladt, Amtsvej 5, Nybøl, 6400 Sønderborg. Telf. 46 77 66.

Ravsted

Ravsted Sogn – træk af dets historie.
Udgivet af S. N. Christensen, Ravsted.

1981. Indhold: S. N. Christensen: Træk af Ravsted sogns historie – Landsbyen Ravsted omkring 1780 – Landsbyens senere udvikling – Lidt oldtidshistorie – Bopladser dannes – Geografiske forhold – Bondekår og samlivsformer – Gamle byvedtægter fra Ravsted – Engfordelingen i 1725 – Ud af fællesskabet – Pest, ildsvåde og andre hjemsøgelse – Gårdenes tilhørsforhold i Ravsted sogn – En gård, dens avling, indbo og skatter – Om gårde og gårdbyggeri – Byens gårde – Huse og kådnersteder – Husmandsbyen i Hejsel – Ravsted som herredsfogedby – Ravsted Mejeri – Ravsted Sparekasse.

Skriftet fås ved henvendelse til S. N. Christensen, Skolegade 16, Ravsted, 6372 Bylderup-Bov. Telf. 64 71 04.

Rødning

Historisk årbog for Rødning kommune.
Udgivet af Rødning bibliotek.

Nr. 1. 1981. Indhold: Helge Hansen: Læger og lægepraksis i Rødning kommune – Thøste Thøstesen: En julekollekt – P. Eliassen: Gamle Rødning-papirer – A. J. Marcussen: Fra Rødning i 1848 – K. M. Hermansen: Degnen Hans Christian Fuglsang i Skodborg.

Skriftet fås ved henvendelse til N. H. Kragh Nielsen, Rødning bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødning. Telf. 84 12 88.

Sottrup

Årsskrift for Sottrup sogn.
Udgivet af Lokalthistorisk Forening for Sottrup Sogn.

Nr. 1. 1982. Indhold: Olav Bonefeld: Sådan begyndte det – Jørgen Christensen: Nydambådens omtumlede skæbne – Elisabeth Kjølseth: Spredte minder fra Sottrup 1920–1940 – Betty Nielsen: Sang- og Musikforeningen Sundeved – J. Ilkjær og J. Lønstrup: Nydam – nye udgravninger – Jørgen Paulsen: Bidrag til Sottrup Sogns lanbohistorie i 1700-årene – Ib Andersen: Bolsmandenes navne i det gamle Snogbæk før 1695 – Olav Bonefeld: Stednavnet Sottrup og byens oprindelse – Sophie Zachariassen: Året der gik – Olav Bonefeld: Vester Sottrup stationsby vokser op – Marie Hansen: Minder fra Sottrup kirkesogn 1900–1920 – Christine Bertram med flere: Russiske krigsfanger i Sottrup sogn under 1. verdenskrig – Olav Bonefeld: Lidt lokalhistorie ud fra en gammel købmandsregning.

Skriftet fås ved henvendelse til Olav Bonefeld, V. Snogbæk 33, 6400 Sønderborg. Telf. 46 71 36.

Varnæs

Varnæs Birk.
Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening.

Nr. 7. 1982. Indhold: Jes Friis: Frits Clausen, som jeg kendte ham – Urban Schrøder:

Så få ord i kirkebogen – og dog så megen tragedie –Eske K. Mathiesen: Lidt om forfatteren og kulturhistorikeren Thomas Kaufmann – Christian A. Gammelgård: Et bondebryllup i Varnæs for 110 år siden – Peter Petersen: Opbevaring og registrering af oldtidsfund i Varnæs sogn – Ib Andersen: Hejmdal 1907–1909 – Ib Andersen: Et bol i Bovrup 1719 – Peter Petersen: Skålsten omkring Varnæs – Ib Andersen: En ung varnings første og sidste søfartstur som skibsdreng – Jes Chr. Clausen: Varnæs Birks Borgerforening 1980–81.

Med denne oversigt over indholdet af de lokalhistoriske publikationer skulle kendskabet til disse blive udbredt. Historisk Samfund medtager i årbogen meget gerne oplysninger om, hvilke andre årsskrifter og periodica, der bliver udgivet.

Ib Andersen

Noter og nyt

Nekrolog

Morten Kamphövener. 6/9 1889–8/8 1982.

Det er rigtigt, når det ved redaktør Morten Kamphöveneres død er blevet sagt, at det gamle ord om at dø mæt af dage ikke rigtig passer på ham. Han var til det sidste åndslivlig og åndsaktiv, og lad denne nekrolog derfor blive indledt med det smukke og meget karakteriserende digt, som vennen Martin N. Hansen skrev ved hans 80-årsdag:

Ældes med sind, der spruder
under aftensolens skær,
det forunder livets guder
kun den, de ret har kær –
endnu klar og karsk i ånden
og med pennen fast i hånden ...

Sådan ser jeg redaktøren
for mig udi Åbenrå,
når han stille stænger døren,
ufortrødent maser på.
Slid og møje det er prisen
for det bedste i avisen.

Mange år var almanakken
hjerterbarnet, som vi ved,
og der er en del om snakken,
den blev skabt af kærlighed
til det hjemlige, det nære,
som jo netop er det svære.

Det er altid godt at gæste
en belæst, erfaren mand,
som har rod og sikkert fæste
i vort gamle grænseland.
Se! Vi hilser, svinger hatten:
Lad der være langt til natten!

Der blev langt til natten. Morten Kamphövener nåede den høje alder af næsten 93 år.

Han var landmandssøn, født den 6. september 1889 i Stepping ved Christiansfeld som søn af Peter Höffner og hustru Mette Marie, f. Christensen. Blandt hans faddere var en slægtning Morten Kamphövener, og dette navn blev senere også afdødes navn. Moderen døde, da han kun var 11 måneder gammel, og faderen var derefter nødt til at anbringe barnet hos familie på Kolding-egnen. Først i 10-årsalderen kom han tilbage

*Redaktør Morten Kamphövener
(foto: Jydske Tidende)*

til faderen, og han måtte nu i tysk skole og måtte, efterhånden som han voksede til, også hjælpe til i faderens landbrug. Han fik dog lært så meget dansk skrivekunst, at han allerede i en alder af 13 år kunne levere et bidrag til »Modersmålet«, det danske blad i Haderslev.

Efter konfirmationen 1904 var det meningen, at den opvakte dreng skulle have haft en uddannelse ved kredssparekassen i Haderslev, men han sprang fra; han ville være kunstmaler. Han kom derfor i malerlære, gik som udlært malersvend på valsen og kom på en malerskole i Schwerin. Selv har han i et interview sagt, at lysten til maleriet gik fløjten. Dermed må menes, at han opgav ønsket om selv at blive skabende kunstner, men interessen for god malerkunst forblev levende. Derom vidner hans fornemme samling af bl.a. Jeppe Madsen Ohlsen-malerier.

Krigen kom, og 1915 fik også Morten Kamphövener den frygtede indkaldelse. Han var først i Frankrig, senere med i Hindenburgs offensiv i øst og sluttede i ragnarokket ved Verdun. Hjemme på orlov i oktober 1916 flygtede han som så mange andre dansksindede over grænsen og måtte nu begynde en ny tilværelse. I København arbejdede han forskellige steder, bl.a. som repræsentant for en excentrisk drivremme-fabrikant, men begyndte også så småt at skrive. Han leverede referater af sønderjyske møder til »Politiken«, hvor chefredaktøren, Henrik Cavling, viste interesse for ham ved at vejlede ham og gennemrette hans manuskripter. En journalistisk skoling var således indledt. Alt imens begyndte han også i romanform at skildre oplevelserne på de tyske slagmarker. »Det slesvigske Regiment«, som han afsluttede manuskriptet til

under et ophold på Hadsten Højskole, udkom 1919, og han satte i denne roman den dansksindede, sønderjyske soldat et blivende minde.

Morten Kamphövener blev sig bevidst, at han kunne skrive, og at han ville være journalist. Han blev en kort tid medarbejder hos redaktør A. Svensson ved det af ham oprettede dagblad »Danskeren« i Haderslev, men fik derefter sine journalistiske læreår ved »Vestkysten« 1919–22. Her fik han bl.a. betroet reportagen om kongens ridt over grænsen i 1920, og han havde den store tilfredsstillelse, at »Vestkysten« blev den første avis, som kunne bringe beretningen om denne begivenhed. Morten Kamphövener fortalte på sine gamle dage med en vis stolthed om denne journalistiske bedrift. Iøvrigt blev han snart af »Vestkysten« sendt til Grindsted som lokalredaktør og var her, indtil han 1922 vendte tilbage til Sønderjylland. I syv år, 1922–29, var han medarbejder på »Hejmdal« i Åbenrå og lærte både H. P. Hanssen og Niels Hansen at kende, og han har selv sagt, at af hele sit lange journalistliv mindedes han samværet og samarbejdet med disse to store personligheder som sine bedste år.

Morten Kamphöveneres manddomsgerning faldt imidlertid ved »Jydske Tidende«. Ved avisens oprettelse 1929 fik han den betydningsfulde post som redaktionssekretær ved hovedredaktionen i Kolding, og som sådan virkede han til 1936, da han af det Berlingske hus' ledelse blev placeret i Åbenrå som særlig sønderjysk medarbejder både for »Jydske Tidende« og »Berlingske Tidende«. Men allerede før havde han i landsdelen søgt oplysninger om bevægelserne og Fritz Clausens opdukkende nationalsocialisme. Han udarbejdede fortrolige beretninger om samtaler med lederne og fra deres møder, som var med til at danne baggrunden for danske pressemands og vel også myndighedernes syn på og vurdering af forholdene hernede. Det var i disse vanskelige brydningsår af stor betydning, at man i landsdelen havde en så besindig mand som Morten Kamphövener. Han fulgte sin natur tro en modererende linie. Det gjaldt før, under og efter besættelsen. Det var for ham – som for A. Svensson – magtpåliggende gennem »Jydske Tidende« at formulere en politik, som kunne danne en barriere mod de yderligtgående rabiate kredse. Han havde ved sin – til tider vel påtagne – joviale optræden mulighed for at komme i kontakt med mennesker, hvis livssyn iøvrigt var ham direkte imod. Han fik herved indblik i deres psyke og forudsætningerne for deres handlinger. Et sådant arbejde måtte naturligvis give modstandere på både den ene og anden fløj, men eftertiden vil nok forstå at vurdere den indsats, som her blev øvet – ofte forbundet med krænkende angreb.

I besættelsesårene var mulighederne for journalistisk virksomhed begrænsede, men hans fremragende evner som referent blev så udnyttet på anden måde, idet han bl.a. refererede Dansk Samråds fortrolige møder. Disse referater blev senere en væsentlig kilde til A. Svenssons store afhandling i Sønderjyske Årbøger om Dansk Samråd. Ved besættelsestidens ophør blev Morten Kamphövener »Jydske Tidendes« politiske redaktør, og også her gjorde hans moderate politiske syn sig gældende i retsopgøret over for landsvigerne og i det sydslesvigske spørgsmål. Selv om partipolitisk arbejde ikke var ham fremmed, han var således en tid lang medlem af Det konservative Folkepartis repræsentantskab, afstod han fra at lade sig opstille i en sikker valgkreds. Han var dog i nogle perioder medlem af menighedsrådet i Åbenrå, og her var det især den gennemgribende restaurering af St. Nikolaj kirke, som havde hans interesse. Han var også medlem af bestyrelsen for den sønderjyske menighedsrådsforening.

Selv om Morten Kamphövener gennem sit lange virke som redaktør har haft stor indflydelse på den politiske meningsdannelse i landsdelen, vil mange måske nok

mene, at der er andre sider af hans journalistiske virksomhed, som det er lige så berettiget at pege på. Ved selvstudium havde han erhvervet sig en meget omfattende viden, og der er derfor også en usædvanlig alsidighed og spændvidde i hans emnevalg. Han skrev om politik, økonomi, litteratur, kunst, sprog og historie med samme oplagthed og grundighed. Han var noget af en polyhistor. Han kunne vel både på bibliotek og arkiv være lidt af en »plagsom« gæst, for han søgte til bunds i sagerne – og sådanne besøgende sætter man pris på. De efter hans eget skøn bedste avisartikler har han 1971 udgivet under titlen: Klang af Skøbne og Tynge, men samlingen kunne godt have været flere gange større, uden at kvaliteten af den grund behøvede at aftage.

Han interesserede sig meget for de sønderjyske folkemål, især for sin hjemgens dialekt – Tyrstrup-målet, men også sproget i Åbenrå har han i »Jydske Tidende« ved utallige små fingerede samtaler om stort og småt været med til at bevare for eftertiden. Hans interesse for det lokalhistoriske arbejde blev dog mere og mere fremherskende, og han fik under besættelsen også mere tid til at beskæftige sig med historiske studier. Som hans første større lokalhistoriske værk udkom Møllens Røst 1944. Bogen handler om Hellevad vandmølle og er den første større sønderjyske møllehistorie, i det væsentlige udarbejdet på grundlag af arkivalier beroende i familiejeje, på landsarkivet og i rigsarkivet. Man får møllen, dens forpagtere og ejere placeret i landsdelen brogede omskiftelighed. Møllerne rangerede højt på den sociale rangstige og var ofte blevet forpagtere takket være gode forbindelser til det gottorpske hertughof. Morten Kamphövener drog heraf den ganske vist noget omdiskuterede slutning, at her havde man en af nøglerne til forståelsen af det hjemmetyske og i nogen grad også til det særsløvigske problem på denne egn. Der kastes i bogen brede kulturhistoriske strejflys ind i skildringen, men også de personalhistoriske oplysninger om møllerne, hvoraf flere stammede fra kendte sønderjyske slægter, er der lagt megen vægt på.

Den samme nøjagtighed og grundighed præger hans andre lokal- og personalhistoriske arbejder, hvoraf et par jubilæumsskrifter. Ved Sønderjysk Månedsskrift begyndte hans medarbejderskab i januar 1936 med en artikel om stillingen ved grænsen, der fylder et helt hæfte, og som er tilegnet mindet om Alfred Torp, grænselandets gode ven, som undertitlen lyder. Også dette er kendetegnende for Morten Kamphövener, at han uden smålig partipolitisk hensyn eller bundethed kunne være med til at hædre mindet om landsdelens daværende ledende radikale politiker. Dette første bidrag efterfungtes af ikke mindre end 27, hvoraf en del, som f.eks. den om slægtsgårdene i Jels, var store på grundige arkivstudier byggende artikler. I Sønderjyske Årbøger tog han 1964 sagdannelsen om »Jomfru Fanny«s herkomst under kritisk behandling – til stor sorg for mange åbenråere, for hvem Fanny var blevet en slags helgen. Endnu en måneds tid før sin død dikterede han en artikel til »Jydske Tidende« om nye iagttagelser, han havde gjort i forbindelse med Fanny-mysteriet.

Gennem årtier har Morten Kamphövener været Historisk Samfund for Sønderjyllands gode medarbejder. Til foreningens lille serie, som først sent fik navnet Sønderjyske Levnedsløb, leverede han manuskriptet til bogen om den sønderjyske fører J. N. H. Skrumsager, som forlængst er udsolgt. Men hans største præstation inden for det historiske felt er imidlertid det store tobinds og derfor også i ordets allerbogstaveligste forstand vægtige værk om de åbenråske borgerskaber 1686–1867, som han udarbejdede efter at være fyldt 80 år. I dette vældige personalhistoriske værk

er ikke blot borgerskabsprotokollernes knappe, men ofte vanskeligt læselige oplysninger om tidspunktet for borgerskabets tildeling og om fødested og erhverv medtaget. Men Kamphövener har i så stor udstrækning, som der har været rimelig mulighed for, meddelt oplysninger om fødsel og fødested, om forældre, vielse, hustru og svigerforældre samt om død både for borger og hustru. Det er et kæmpearbejde, som ikke blot flid og udholdenhed er forudsætninger for, men som også kræver kombinationsevne og en kritisk tøjlet fantasi. Det er et værk, som ikke blot personalhistorikere, men også demografer og socialhistorikere vil forstå at værdsætte.

Som redaktør medvirkede Morten Kamphövener ved udgivelse af det store, folkelige trebindsværk: Sydslesvig gennem Tiderne, der udkom 1956–58, og hvortil det var lykkedes ham at samle nogle af de kyndigste danske historikere som medarbejdere. Han var også redaktør af Sprogforeningens Almanak 1954–69. Den traditionsbundne almanak fik en ansigtsløftning både m.h.t. indhold og udseende, og navnlig vil personalhistorikere anerkende, at der i nekrologerne kom mere præcise oplysninger om de biograferedes fødsel og død. Morten Kamphövener udarbejdede også et alfabetisk register over de mange nationale tillidsmænd, som i årenes løb er blevet mindet i almanakken. Selv har han skrevet mange af disse mindeord.

I denne forbindelse bør også nævnes, at Morten Kamphövener fra 1952 var medlem af Sprogforeningens ledelse. Man var dengang ikke just lydhør over for den kritik, som rejstes mod foreningens henslumrende virksomhed. Morten Kamphövener var skuffet over denne udvikling, men kunne ikke få en fornyelse gennemført, og han følte det utvivlsomt som en lettelse, da han 1972 endnu ung af sind trådte tilbage fra ledelsen.

Som Det konservative Folkepartis repræsentant var han medlem af bestyrelsen for Dansk Kultursamfund og var formand for Grænseegnens Arbejdsudvalg, til hvis oprettelse han tog initiativet 1954. Endvidere var han medlem af Folkehjems bestyrelse, og også gennem disse tillidshverv har han været med til at sætte sit præg på og fremme det danske kulturarbejde i landsdelen. Han har gennem sit mangesidede virke en væsentlig andel i genforeningsarbejdets heldige gennemførelse, og det er med god grund, at hans maleri hænger i billedsalen på Folkehjem.

Det er en fast utrolig flid, som har kendetegnet Morten Kamphöveners lange og indholdsrige liv, men han har også i sit arbejde haft en helt enestående støtte i sin hustru Laura Kamphövener, med hvem han næste år ville have kunnet fejre diamantbryllup.

Redaktør Morten Kamphövener var den sidste blandt de levende, som havde været med til Historisk Samfund for Sønderjyllands stiftelse ved mødet på Folkehjem den 19. december 1922. Han har i årene, der fulgte, støttet foreningen på mangfoldige måder, ved solide anmeldelser af dens bøger og ved fyldige referater af dens møder. Ofte tog han i sine yngre dage ordet på årsmøderne og fremkom med gode ideer og forslag m.h.t. foreningens arbejde, og i mange år var han fast dirigent ved årsmøderne. Foreningen har i ham haft en velynder og en god medarbejder, og det var derfor helt naturligt, at han som den hidtil eneste, der ikke har været medlem af styrelsen, ved foreningens 50-års jubilæum blev udnævnt til æresmedlem.

Historisk Samfund for Sønderjylland er Morten Kamphövener stor tak skyldig for mange års medhu, og vi vil i taknemmelighed bevare mindet om denne gode medarbejder og store personlighed.

Peter Kr. Iversen

Arkiver, samlinger og institutioner

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, 1981

Den 1. september 1981 tog dansk arkivvæsen, de sønderjyske embedsmænd og repræsentanter for de historiske organisationer ved en sammenkomst på Landsarkivet afsked med Peter Kr. Iversen som landsarkivar, idet han efter 21 år i denne stilling trak sig tilbage til posten som ulønnet leder af Historiske Samlinger for Sønderjylland. På foranledning af rigsarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl fandt der på dagen en sammenkomst sted, hvor Peter Kr. Iversen blev takket og den nye landsarkivar, Hans H. Worsøe, budt velkommen. Blandt de ca. 50 gæster kan nævnt stiftamtmand C. A. Vagn-Hansen, departementschef O. Perch Nielsen, Kulturministeriet, biskop Olav Lindegaard, borgmester Camma Larsen-Ledet, Åbenrå, professor dr. phil. Troels Fink og formanden for amtskommunens kulturudvalg Dycke Hoff samt formanden for Historisk Samfund, direktør Poul Andersen. Arkivvæsenet var repræsenteret ved rigsarkivar dr. phil. Vagn Dybdahl, den juridiske konsulent dr. jur. Inger Dübeck, overarkivar Sigurd Rambusch, landsarkivarerne dr. phil. Anne Riising og Jens Holmgaard samt landsarkivets samlede personale. Efter de officielle taler holdt den nye landsarkivar en forelæsning om »Strømmen mod Nord«, sønderjyder udvandret til det gamle land, og sammenkomsten afsluttedes med sønderjysk pølsebord.

Det meste af beretningsåret er således stadigvæk Peter Kr. Iversens periode, medens kun de sidste 4 måneder vedrører undertegnede.

De pågående sparetider har også ramt arkivvæsenet, og her har landsarkivet i Åbenrå på lige fod med de øvrige danske arkiver måttet bære sin del af byrden. Det har bl.a. betydet, at der hverken har været personalemæssige eller økonomiske ressourcer til at tage nye store initiativer eller til at udnytte, ja knapt nok til at passe på den store gode arkivbygning efter fortjeneste. Der har således måttet spares kraftigt bl.a. på varmen og strømmen til friskluftanlægget, hvilket ikke har kunnet undgå at være til gene for såvel publikum som personale. Det er dog også i 1981 lykkedes at afholde en række møder og kurser på landsarkivet, hvoraf kan nævnes arkivar Lars Henningsens lokal- og slægtshistoriske kurser samt generalforsamlingen i Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland (LASS). Årets omvisninger omfattede 269 personer mod 179 i 1980.

Den administrationsvendte side af Landsarkivets funktioner har, som naturligt er, lagt beslag på en væsentlig del af arkivets arbejdskraft, uden at dette dog er gået ud over publikumsbetjeningen. Blandt årets afleveringer er der særlig grund til at takke for den store delaflevering fra Schackenborg gods, som kom i hus i august 1981, omfattende bl.a. tingbøger, skifteprotokoller, skifte- og auktionssager samt jordebøger og fæsteprotokoller. Af andre store afleveringer kan nævnes Det sønderjyske Invalidenævns meget omfattende arkiv, der dog er belagt med strenge tilgængelighedsklausuler. Blandt de afleverede privatarkiver kan nævnes overbibliotekar Jakob Petersens arkiv samt dele af seminarieforsøger dr. theol. Asger Nyholms og afdøde dr. phil. Gottlieb Japsens arkiver.

Af hensyn til statistikken skal følgende tal oplyses: fremgangen i besøgstal fortsatte, nemlig fra 2761 til 3067, hvorimod ekspeditionstallet p.g.a. selvbetjening i kopi-materialet faldt fra 20.211 til 19.470. Antallet af rettelser og tilføjelser i kirkebøger og personregistre steg fra 897 til 1030, og den nye navnelovs virkninger afventes med

Fru Vibeke Gribsvad hilser på dronning Ingrid ved besøget på Landsarkivet den 4. december 1981. (Foto: Chr. Lind-Petersen, Historiske Samlinger for Sønderjylland).

spænding. Der blev i 1981 afleveret ialt 412 m arkivalier mod 462 m i 1980.

Sidst på året var landsarkivet ramme om en festlig begivenhed, idet Hendes Majestæt dronning Ingrid den 4. dec. 1981 efter eget ønske i forbindelse med uddelingen af de sønderjyske legater om eftermiddagen aflagde besøg på landsarkivet, hvor samlingerne, incl. tre særudstillinger, der var arrangeret om arkivets funktioner, om Gråsten og om kongebesøg i Sønderjylland, blev besøgt. Særlig interesse vakte landsarkivets bogbinderi og konserveringsværksted. Inden afskeden overrakte et lille specialfremstillet og indbundet hæfte til dronning Ingrid, der udtalte sin glæde over besøget og sin varme sympati for det historiske arbejde i Sønderjylland.

Den 28. april 1981 var det 50 år siden Kong Christian X underskrev loven om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele, men først i 1933 blev den nye bygning taget i brug, således at arkivet kunne fungere på lige fod med de øvrige landsarkiver. Landsarkivets officielle jubilæum må derfor vente til 1983.

Hans H. Worsøe

Historiske Samlinger for Sønderjylland, 1981

Ved et styrelsesmøde den 25. august 1981 valgtes professor, dr. phil. Troels Fink til formand og H. H. Worsøe indtrådte i styrelsen ved sin tiltrædelse som landsarkivar den 1. september 1981. Fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen fortsætter som samlingernes daglige leder og træffes daglig kl. 9-12 eller efter aftale.

Til billedsamlingen er der også i 1981 modtaget mange gode gaver. I alt er der

modtaget 1298 fotos eller postkort og 8 albums, hvori der desværre er mange uidentificerede familie billeder. Blandt de mange givere skal især nævnes fru A. M. Vyff, Vonsild, som har afleveret billeder fra pastor M. Mørk Hansens tid, lærer Karl Lund, Simmersted, skatterådsformand Svend Lyck, Åbenrå og læge Chr. Rud, Vejle. Endvidere er der modtaget ca. 1500 negativer, deraf størsteparten fra lensgreve Hans Schack, Schackenborg, omfattende fotografiske plader fra omkring 1900, som hidrører fra hans farfar, der var en dygtig amatør fotograf, og en del andre negativer fra omkring 1920, som er taget af en af lensgrevens faste. Fra arkitekt Aksel Skov, Rømø, er der modtaget 116 stk. negativer med i hovedsagen Rømø-motiver samt 121 stk. diapositiver. Endvidere er købt en lille 8 mm film om tyskernes indmarch i Åbenrå 9. april 1940. Udlån af billeder og fremstilling af billedkopier har omfattet 178 stk., hvortil kommer udlån af to æsker lysbilleder. Herudover har mange interesserede benyttet seddelregisteret over billedsamlingen og set på billeder, uden at det har givet anledning til udlån eller affotografering. Historiske Samlinger har medvirket ved en udstilling i landsarkivets foredragsaal i forbindelse med dronning Ingrid's besøg på landsarkivet d. 4. december. Der vistest her billeder af kongefamiliens besøg i Sønderjylland 1920-70. Ordningen og registreringen af billederne er udført af fruene Vibeke Gribsvad og Birthe Wive. Fru Gribsvad har ved årets udgang måttet melde fra på grund af alder, og ved en lille sammenkomst i landsarkivets frokoststue d. 15. december takkede formanden, professor Fink hende for 15 års godt samarbejde og overrakte hende en afskedsgave. Også formanden for Åbenrå byhistoriske Forening, hvis billedarkiv indgår i Historiske Samlinger, amtsligningsrådsformand Svend Lyck, arkivar Jørgen Witte og fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen takkede for de mange års fortrinlige indsats.

Der har fortsat sammen med Haderslev Museum og Sammenslutningen af lokalhistoriske Samlingers Sønderjyllands kreds været arbejdet med planen om mikrofotografering af fotografiske pladesamlinger, men en ansøgning til Sønderjyllands amtskommune om støtte til dette pionerarbejde kan først ventes imødekommet i finansåret 1982.

Såfremt man i de mange nyoprettede sognehistoriske samlinger måtte være interesseret deri, vil Historiske Samlinger gerne give en hjælpende hånd ved lokale arrangementer af udstillinger.

Til båndsamlingen er der indkøbt 100 arkivbånd til overspilning af ikke arkivbestandige kasettebånd, og til denne overspilning er anskaffet en kasettebåndoptager. Der er modtaget eller lånt et betydeligt antal kasettebånd med erindringsstof til overspilning på arkivbånd.

Samarbejdet med Sanghistorisk Arkiv ved Århus Universitet og Institut for Grænseregionsforskning om udnyttelsen af Karl Clausen-båndene er fortsat, og der er ved møder henholdsvis 25. marts og 9. juli med de to institutioner truffet aftaler om samarbejdet og benyttelsen af båndene, som i henhold til aftale med Danmarks Radio ikke er almindeligt tilgængelige. Til registreringsarbejdet, der udføres ved Sanghistorisk Arkiv af stud. mag. Thomas Pedersen under tilsyn af universitetslektor Kirsten Sass Bak, har Historiske Samlinger ydet et tilskud på 20.000 kr., medens Sanghistorisk Arkiv skaffer 25.000 kr. Dette registreringsarbejde forventes afsluttet 1982. Samtidig med registreringen sker en overspilning af båndene, således at disse nu findes i to eksemplarer, det ene i Århus, det andet i Historiske Samlinger.

Arbejdet med den sønderjyske lokalbibliografi har næsten været stillet i bero, idet

man har villet afvente, om det skulle være muligt at få arbejdet udført som beskæftigelsesforanstaltning. I øvrigt har forhandlinger med amtets U-K-udvalg måttet udskydes til efter amtsrådsvalget.

Peter Kr. Iversen

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1981

1981 har været et travlt arbejdsår med en række synlige resultater.

Torsdag den 3. december 81 udkom Carsten R. Mogensens værk »Dansk i hagekorsets skygge. Det tredie rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933–1939« (374+66 sider). Denne detaljemættede fremstilling, der bygger på den licentiat-afhandling, som Carsten Mogensen udarbejdede, mens han var stipendiat ved Studieafdelingen i 1973–76, giver et rigt nuanceret billede af det danske mindretals permanente tovtrækkeri med de forskellige partiinstanser og myndigheder om stort og småt. – Studieafdelingen skylder Statens Humanistiske Forskningsråd tak for et tilskud på 15.000 kr. til denne udgivelse.

Ligeledes den 3. december udkom Johann Runges bog om »Sønderjyden Christian Paulsen. Et slesvigsk levnedsløb« (350 sider). Med denne biografi markerede Studieafdelingen 150-året for udgivelsen af Chr. Paulsens skrift »Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig« (januar 1832), som ikke alene var Paulsens slesvigsk-danske svar på U. J. Lornsens slesvigholstenske udfordring, men også optakten til forsvaret for de danske sønderjydere kulturelle og politiske ligestilling med de tyske slesvigere. – Studieafdelingen takker Sydslesvigsk Kultursamfund for et tilskud på 10.000 kr. til denne udgivelse.

Ole Ventegodt, der tiltrådte sit stipendium den 1. oktober 1980, har gennemarbejdet væsentlige kildegrupper til sit forskningsemne »Flensborgs handel og skibsfart i den florissante periode (1750–1807)« såsom toldregnskaber og skibslistere for hele perioden, kommercekollegiets reversprotokoller, partrederiregnskaber fra Flensborg m.m. Han har nu katalogiseret godt 1.000 skibe samt deres skipper og redere; han har skaffet sig overblik over skibenes anvendelse og fartområder og dermed lagt et betydeligt grundlag for den kommende tekstformulering.

Hidtil har han offentliggjort to artikler: »Flensborgs handelsflåde 1750–1800« (i Flensborg Avis, 5. maj 81) og »Glimt af Flensborgs handel og søfart i det 12.–13. århundrede« (i SØM 1981, s. 107–113). Der kan i nær fremtid ventes en afhandling om et par flensborgske partrederier.

Den 1. februar 1982 tiltrådte Ole Ventegodt stilling som inspektør ved Orlogsmuseet i København.

Den 1. juli 81 blev lærer Nils Vollertsen stipendiat ved Studieafdelingen. Han vil skrive en afhandling om »Striden om fiskerirettighederne på Slien 1480–1935«. Hidtil har han arbejdet med kildematerialer fra byarkivet i Slesvig. Materialet dækker perioden 1868–1935. Det fremgår af disse kilder, at småfiskernes strid om Sli-silden fra at have været vendt mod adel og kirke efterhånden vender sig mod staten – og fiskerne begynder at strides indbyrdes. Især er det påfaldende, at stridighederne, i takt med den stigende demokratiseringsproces i vort århundrede, tager fart lige før Første Verdenskrig og når et højdepunkt efter krigen.

Også i år har danske, men især tyske historiestuderende søgt og fået vejledning under deres arbejde med sydslesvigiske emner, og de har samtidig trukket på

Studieafdelingens gode muligheder for adgang til information gennem Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Vedrørende en af sidste års udgivelser – Jane Bossens og Helge Krempins »Granit i Angel. Romansk stenhuggerkunst i et sydslesvigsk landskab« – skal det meddeles, at studieafdelingen efter bogens udgivelse fra Kong Frederik den 9.s og Dronning Ingrid's Fond modtog 15.000 kr. til støtte for samme.

»Granit i Angel«, som var mellem 264 bøger, der var indsendt til Komiteen for godt bogarbejde, blev en af de 19 bøger, der fik prædikatet »Godt bogarbejde« 1980.

Johann Runge

Institut for Grænseregionsforskning, 1981

I 1981 kunne Institutet fejre sin 5-års fødselsdag. Dagen blev markeret i stilhed – til gengæld kunne såvel bestyrelse som personale se tilbage på fem travle år med en stadig stigende aktivitet og udvidet kontakt med befolkningen i Sønderjylland.

1981 har i denne henseende ikke været nogen undtagelse. Takket være tilskud udefra har det været muligt ikke kun at fastholde, men også øge forskningsaktiviteten på instituttet. Det er specielt projekterne om uddannelsesforhold i Syd- og Sønderjylland og om grænseregionens økonomiske struktur, der er blevet bevillingsmæssigt og personalemæssigt styrket, og som har mødt betydelig interesse hos såvel offentlige myndigheder som private. Institutet har imidlertid også fortsat projekterne om grænsehandel og pendling over den dansk-tyske landegrænse, samt sat nye humanistiske projekter igang om de sproglige forhold i grænseegnen, folkesange i Sønderjylland og det tyske mindretals historie.

I 1981 udsendte instituttet 4 bøger om egnsudvikling, kommunalt selvstyre og uddannelsesforhold i grænseregionen samt om Hærvejen i Sønderjylland. Hertil kom 2 arbejdsrapporter om grænsehandel og arbejdsløsheds- og beskæftigelsesudvikling i grænselandet. For at fremme formidlingen af forskningsresultater begyndte instituttet også i 1981 at udgive et nyt tidsskrift med navnet »PLUK fra forskning i Sønderjylland«. Som det fremgår af navnet, står spalterne her også åbne for andre forsknings- og uddannelsesinstitutioner samt privatpersoner.

Den øgede aktivitet har i 1981 gjort det nødvendigt for instituttet at finde nye lokaler uden for Folkehjem. På CF-gården er der lejet flere kontorer, og på Kalvø har instituttet lejet en del af hovedbygningen af Røde Kro Kommune. Hovedbygningen på Kalvø huser medarbejderne på sangprojektet samt en del af uddannelsesprojektet, og benyttes også til mindre konferencer og seminarer.

Som følge af amtsrådsvalget i 1981 trådte amtsborgmester Erik Jessen og viceamtsborgmestrene Peter Gorrson og Helga Hørluck ved årets udgang ud af instituttets bestyrelse. Det er derfor på sin plads her at overbringe dem en varm tak for den store støtte, de i årenes løb har ydet instituttet og den aldrig svigtende interesse, som de har viet vort arbejde.

Den nye bestyrelse består pr. 1. januar 1982 af følgende medlemmer og suppleanter: Rigsarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl; kontorchef Niels Hammer-Jespersen; professor, dr. polit. Svend Aage Hansen; viceamtsborgmester A. Dycke Hoff; amtsborgmester Kr. Philipsen; amtsrådsmedlem Knud Tejlgård Jensen; ekspeditionssekretær Jørgen Knudsen, amtsrådsmedlem Hans Schmidt; professor, dr. phil. K. Rahbek Schmidt; professor, dr. polit. Anders Ølgård.

Henrik Becker-Christensen

Museer

Haderslev Museum

Ligesom forrige år har museets undersøgelsesaktivitet i 1981 været stærkt præget af udgravninger med tilknytning til anlægget af naturgasrørene. I alt er der i forbindelse hermed foretaget tyve større eller mindre udgravninger, der på én nær alle ligger på det regionale fordelingsnet.

Blandt undersøgelserne skal især fremhæves tre bopladser fra 300–400-tallet efter Kristi fødsel: Ved Lundsbæk i Vojens kommune, ved Terkelsbøl, Tinglev kommune og ved Skodsbøl i Broager kommune. Alle giver et godt supplement til vor viden om bebyggelsen i denne periode. En anden lokalitet, der må tiltrække sig opmærksomhed, er en vikingetidsbebyggelse ved Vojensgård. Med en beliggenhed nogle hundrede meter nord for landsbyen Vojens, der blev nedlagt i slutningen af 1500-tallet, er der meget, der tyder på, vi her står overfor sporene af det allerældste Vojens. Selvom »naturgasudgravningerne« har lagt beslag på størstedelen af museets undersøgelseskapacitet, har der dog også været tid til at tage sig af andre opgaver. Blandt disse må især fremhæves prøveudgravningen på en lokalitet ved Jels, hvor det for første gang i Danmark er lykkedes at finde spor af den 13.000 år gamle »Hamborgkultur«, der ved afslutningen af den sidste istid eksisterede i det nordvesteuropæiske lavland. Der knytter sig store forventninger til de fortsatte undersøgelser på denne plads.

Museets konserveringsafdeling har i 1981 kunnet glæde sig over to store nyanskaffelser. I kraft af en bevilling fra Statens Museumsnavn har der kunnet indkøbes en specielt bygget glødeovn til behandling af visse typer jordfundet jern. Endvidere har afdelingen fra Tønder sygehus overtaget et brugt røntgenanlæg. Røntgenfotografering er en stor hjælp i det daglige konserveringsarbejde. Fotografiet vil f.eks. kunne afsløre, hvad der gemmer sig i de mere eller mindre uformelige rustklumper, der ofte kommer hjem fra udgravningerne, således at det efterfølgende afrensningsarbejde bliver både sikrere og lettere.

Museet har i 1981 kunnet notere en glædelig fremgang i besøgstallet fra omkring 23.000 til omkring 29.000. En af forklaringerne er naturligvis særudstillingerne, men det er desuden indtrykket, at det nye museum og vognudstillingen i Ridehuset gradvis er ved at finde en plads i både det lokale publikums og turisternes bevidsthed.

Der har i årets løb været afholdt ialt 9 særudstillinger. Blandt disse skal især fremhæves den medicinsk-historiske udstilling »Det farlige liv«, og »Danmarks-historien på naturgassens vej« om indførelsen af naturgas og museets aktiviteter i forbindelse hermed samt »Kunstnergaveudstillingen«. Sidstnævnte udstilling, der var arrangeret i samarbejde med Sønderjyllands Kunstmuseum og Haderslev Kunstforening, viste et bredt udvalg af danske kunstneres gave til de fire nordslesvigske købstæder i forbindelse med genforeningen. Anledningen var 60-året for overdragelsen af samlingen, men det var samtidig hensigten at skabe en debat om samlingens fremtidige skæbne.

I museets permanente udstilling, der fortsat er under færdiggørelse, har arbejdet især været koncentreret om oldtidsafdelingen. Her er der bl.a. opført en rekonstruktion af et lille vikingetidshus, som i 1980 blev udgravet ved Uldal vest for Vojens, samt opbygget en »kunstig« gravhøj omkring museets store bronzealderegekiste fra Jels.

I forbindelse med museets udadrettede virksomhed må også nævnes det efter-

Niels Skovgaards smukke lille etiket var bomærke for den velbesøgte udstilling af »Kunstnergaven til Sønderjylland« (Haderslev Museum).

hånden traditionelle julemarked, efterårsferieaktiviteter for børn, forevisning af udgravninger, småudstillinger i sparekasser og banker og besvarelse af et meget stort antal faglige forespørgsler.

Endelig kan der nævnes, at museets personale i årets løb har holdt 21 foredrag rundt omkring i landsdelen samt udgivet flere mindre artikler. Museet har endvidere været stærkt involveret i det forberedende arbejde i forbindelse med publikationen »Die Funde der ältere Bronzezeit Dänemarks . . .«, der udgives af Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte i Slesvig i samarbejde med Nationalmuseet.

Også skolerne har i det forløbne år vist stor interesse for museets aktiviteter. Det kan bl.a. aflæses af en meget betydelig vækst i udlånet af museets undervisningsmateriale: genstandskasser, lysbilledserier, lydband, opgaveark m.v.

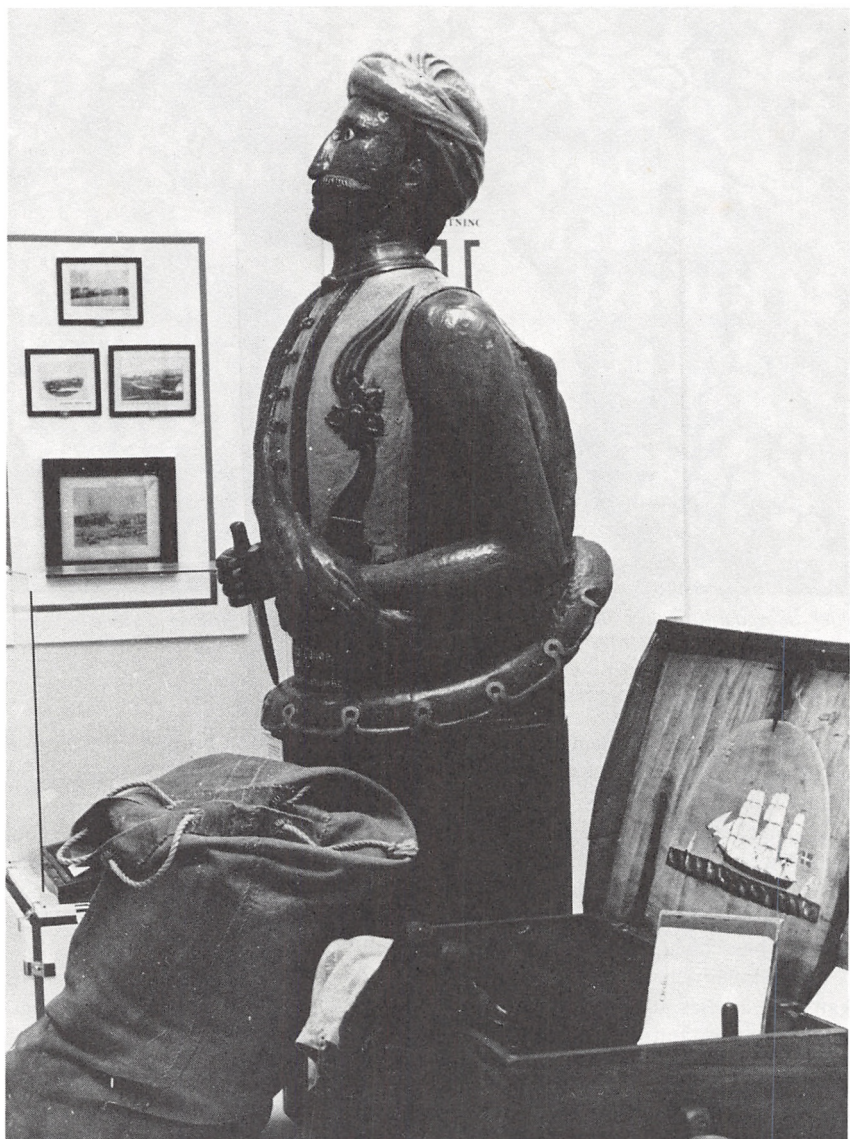
Sten Wulff Andersen

Aabenraa Museum

Nyheder i museets drift

Det er nok ikke ukendt, at Aabenraa Museum har været meget sparsommeligt drevet, og først i de sidste tre år er man begyndt at råde bod derpå ved gradvis at forøge museets midler. Med udgangen af 1981 er denne vækst foreløbig standset. Udvidelsen er blevet fordelt nogenlunde ligeligt på at istandsætte og forbedre bygningen og at forøge aktiviteterne.

I 1981 er der begyndt på maling af udstillingsrummene, idet 1. etage og kælderens

*Den eneste håndgribelige rest af de 35 sejlskibe, som Jørgen Bruhn havde del i, og som blev drivkraften i den sidste store epoke i Åbenrås søfart og skibsbyggeri, er galionsfiguren til klipperen *Calcutta*. Skibet blev bygget i 1852–53 på hans værft på Kallø og forliste allerede på jomfrurejsen. Under store omkostninger blev figuren, samt andre værdier, reddet, og den fik plads i hovedbygningen på Kallø. Da staten overtog ejendommen i 1974, skønnede den tidligere ejer Flemming Juncker, at figuren var bedst sikret på hans gods ved Mariager. Først med 200 års udstillingen for Jørgen Bruhn kom den tilbage til egnen, og Flemming Juncker har nu deponeret den varigt på Åbenrå Museum.*

har fået en hvid farve, der bedre fremhæver billeder og genstande. For at kunne sætte efterårets store særudstilling op blev et værksted og mørkekammer indrettet i kælderen. Det forudsatte igen, at det tidligere magasin blev flyttet ud i en magasinkælder, som museet lejer på Folkehjem. I forbindelse med afholdelse af en studiekreds blev museets ene oldsagsrum delvist tømt og indrettet til skolestue. Men denne forbedring har samtidig indskrænket det udstillingsareal, der i forvejen er utilstrækkeligt. Det er så meget mere betænkeligt som at pladsmangelen er med til at fastlåse den permanente udstilling og hindre at større nyheder kan optages. Når pladsproblemet, hvoraf udstillingsarealet kun er en af siderne, fremhæves, er det fordi museet netop i 1981 har måttet opgive nogle gamle flytteønsker om Brundlund Slot.

Ved siden af bygningsforbedringerne har væksten givet mulighed for en halvtidsansættelse af indretningsarkitekt Jan Fischer. Hans hovedopgave er den æstetiske tilrettelægning af udstillinger, både de mange skiftende og den faste.

Særudstillinger og anden formidling

1981 indledtes med en vandreudstilling fra Langelands Museum om søfolk og sejlskibe fra det sydfynske øhav 1900–1930. Selvom emnet ligger en smule fra den sønderjyske søfart, både i tid og rum, så fortalte udstillingen godt, både om de helt almene livsvilkår på sejlskibene og om særpræget i den sydfynske småskibsfart. Det var lidt af en udfordring at få museets søfartsafdelings skævhed trukket skarpt op ved at se ikke bare kaptajners og styrmænds midler, men overvejende de menige søfolks oplevelse af sejltiden.

Resten af vinteren, foråret og sommeren vistes en række kunstudstillinger, hvoraf især en om færøsk nutidskunst trak et stort publikum. Noget af det samme gjaldt tre unge kunstnere, Ise Egger, Niels Prip Hansen og Jytte Fabian, der alle har tilknytning til landsdelen. I øvrigt kan nævnes Hertha Kåhs udstilling af mester Jakel dukker og pasteller, samt museets egen opsamling af indkøb fra de sidste 10 år. Værkerne er normalt uddeponerede, og mange havde ønsket at få et overblik over kunstsamlingen.

En af de nye aktiviteter, som museet tog op i 1981, var en studiekreds. Dens emne var middelalderkeramik og udgangspunktet det store fund fra »Cecilielyst« ved Hjelm Skov, der siden 1935 havde ligget gemt i museets forhave. Stud. mag. Bi Skaarup ledede kredsen på bedste vis, og det blev et meget morsomt arbejde, hvor man med baggrund i den grundlæggende iagttagelse af skårene, fik en indsigt i dansk middelalderhistorie. Samtidig fik museet ordnet fundet, og der blev givet et bidrag til den videnskabelige forskning om middelalderkeramik.

Langt den største indsats var dog museets efterårsudstilling om Jørgen Bruhn, der var Aabenraas matador igennem en generation i første halvdel af forrige århundrede. Vi fik gennemarbejdet den nok mest centrale historiske periode i museets skibsfartsafdeling, og derved er den næsten mytiske storreder blevet placeret som udtryk for et lokalt mønster. Næste led i arbejdet blev at fremstille supplerende skolemateriale. Vi fik lavet et teksthæfte, en kildesamling, samt nogle spørgsmål, som gjorde, at stoffet blev udnyttet af stort set alle kommunens skoler.

Undersøgelser og indsamling

Undersøgelsesarbejdet har været koncentreret om forarbejdet til Jørgen Bruhn-udstillingen og om en landsbyregistrering. Den sidste undersøgelse blev lavet til en bevarende lokalplan for Stubbæk, og den rummer både iagttagelser af bygninger,

arkivundersøgelser og interviews. Den blev til dels foretaget for Aabenraa Byhistoriske forening, og et af hovedformålene har været at tilføre kommunens bevaringsarbejde en etnologisk synsvinkel. Hovedtrækkene i landsbyens nuværende form er ført tilbage til dels tiden op imod udskiftningen i 1776 og dels tiden omkring 1870–80, hvor landsbyen som led i industrialismens specialisering blev et lille center med bl.a. mejeri og håndværksvirksomheder. Dette sidste afspejles i meget omfattende bygningsændringer, der skulle give husene et moderne præg af by. Hovedparten af undersøgelsen er udført af stud. mag. Lilly Wiberg, og på samme måde er det især stud. mag. Ole Mørkegaard, der har stået for arbejdet med søfarten og Jørgen Bruhn.

Her bragte undersøgelsesfasen meget nyt stof til veje, hvor ikke mindst efterkommere af den store slægt har hjulpet på enestående vis. I en slesvig-holstensk kultursammenhæng bør de meget trofaste slægtninge i Hamborg, Frankfurt og Flensborg fremhæves. De kommer jævnligt til museet med gaver eller oplysninger, der hører til Aabenraas søfartshistorie. Både de, efterkommere i Aabenraa, på Løjt og spredt over det øvrige land har udlånt hidtil ukendte regnskabsbøger, skibsjournaler, dagbøger og ladet redermiljøets repræsentative genstande som spisestel, spejle og lidt sølvtøj affotografere.

Gaver og erhvervelser

I årets løb har museet modtaget en række gaver, som afspejler vidt forskellige sider af daglivet for 80–100 år siden. Nogle af gaverne som lærer Staves akvarel af husvildebarakkerne ved Farversmøllevej eller en promenadevogn er dog betydeligt yngre, mens nogle få som et dejtrug af en udhulet egestamme eller noget rebslagerværktøj går 150 år tilbage. Det er umuligt at nævne alt, men museet er dog særligt taknemmeligt, når gaverne samles til at beskrive en helhed, f.eks. om en person og hans arbejde. Derfor skal den meget store gave, som museet modtog fra dødsboet efter styrmand Calender fremhæves. Den fortæller især om hans og slægtens søfart, og den omfatter bl.a. søkort, sejlmagerværktøj, et skibsportræt, et fotoalbum fra Østen, familieportrætter og ældre værktøj. Endelig kan et meget interessant tilskud til museets Jomfru Fanny-samling nævnes. En københavnsk dame var under sin private indsamlings af gamle broderier stødt på et lommetørklæde med Fannys navnetræk, som hun generøst lod gå videre til museet. Ligesom de andre kendte stykker fra Fannys hånd er det meget fint broderet, men som det eneste bærer det en nitakket åben krone over navnet.

I 1981 er der gjort en række kunstindkøb. Billederne er alle lavet af unge, danske malere, hvoraf flere har tilknytning til landsdelen. Det drejer sig om følgende, Niels Prip Hansen: Strandscene, Bardur Jakupsson, Bjarke Regn Svendsen: Grus, Ole Bjørn Petersen: Opstilling II, Jørn Særker Sørensen: Gruppebillede, familien på landet.

Birgitte Kragh Rasmussen

Museet på Sønderborg slot

Alle vil gerne fremhæve, når der sættes rekord. Museet på Sønderborg kunne i 1981 glæde sig over et rekordbesøg. For første gang i museets historie passerede gæst nr. 100.000 billetsalget og ialt nåede besøgstallet lige over 111.000 gæster. En balance

omkring 85.000 er i de to sidste år afløst af en klar stigning. Dette kan have mange årsager: Vejret, øgede permanente udstillinger, mange særudstillinger, talrige skoletilbud er nok nogle af dem.

Museets faste udstillinger ændredes kun lidt i 1981. Enkelte nye montrer kom til, flere afdelinger blev supplerede og – ikke mindst takket være et yderst velkomment tilskud fra Krista og Viggo Petersens Fond – en række ophængninger og tekster blev udvidede og forbedrede.

En del af fondsbeløbet blev anvendt til nye montrer til særudstillinger. Museet har derved fået et meget flexibelt system, der kan placeres overalt i museet. Det muliggjorde, at museet i 1981 havde sit største antal særudstillinger, og at det var muligt at have særudstillinger forskellige steder i museet på een gang.

Den både i omfang og besøgstal største særudstilling var arrangeret af Selskabet til Håndarbejdets Fremme i anledning af 25-året for oprettelsen af Selskabets sønderjyske afdeling. Ca. 33.900 gæster så den fornemme udstilling, hvor hovedvægten var lagt på broderier fra de forløbne 25 år og på de nyeste modeller i broderi og strik.

Blandt forårets udstillinger kan nævnes en lille, men interessant udstilling »Sønderborg under svenskekrigene 1658–60«, bygget op omkring et polsk maleri, der forestillede polakkernes erobring af Als. Det var fremskaffet af Danmarks ambassadør i Warschawa, H. Biering, der havde set det i Polens nationalmuseum og fået tilladelse til, at det blev udlånt til Sønderborg. To andre forårsudstillinger var den meget smukke »Bernt Notkes altertavle i Aarhus og dens restaurering« og publikums-magneten, den meget charmerende »Jens Niensens bondegård«.

Efteråret indledtes med »Den sønderjyske Kunstnergave«, hvor mere end 100 kunstværker, skænkede til Sønderjylland ved Genforeningen, var samlede fra alle fire købstadsmuseer. Desuden arrangeredes en kunsthåndværkerudstilling og en lille brodstilling i anledning af indvielsen af den nye Alssund-bro. To meget spændende udstillinger var en retrospektiv udstilling af maleren Viggo Kragh-Hansens arbejder og en Christiern II-udstilling i 500-året for hans fødsel. Viggo Kragh-Hansen udstillingen, hvortil der var udarbejdet et smukt katalog, blev vist i Gobelinsalen og i Riddersalen, og den blev også en publikumssucces trods det sene tidspunkt på året. Christiern II-udstillingen var opbygget næsten udelukkende af lånt materiale fra en række museer og fra Rigsarkivet, der her for første gang var samlet og suppleret med en række plancher.

Ofte resulterer særudstillinger og det øgede besøg i nye gaver til museet, og det var også tilfældet i 1981, hvor flere gæster medbragte ting, som museet var interesseret i. Desuden overtog museet i forbindelse med brodstillingen nogle værdifulde tegninger fra tidligere brobyggeri fra Sønderborg kommune. Af de øvrige gaver kom de fleste nok i forbindelse med Håndarbejdets Fremmes store sommerudstilling og bestod af tekstiler, især dragtdele, vævninger, duge, lagener, viskestykker og broderier. Også billedsamlingen har haft en stor tilvækst, især af ældre fotos, men også en samling på ca. 100 dias fra 1920. Endelig er bl.a. modtaget forskelligt legetøj og flere uniformer og uniformsdele.

Et museum samler ikke blot gamle ting, men også oplysninger om disse. Som forberedelse til en udstilling om tegl og teglværker har museet i samarbejde med Institut for Folkemindevidenskab indsamlet oplysninger om Egersund-områdets teglværk-industri og besøgt mange, der har eller har haft tilknytning til egnens teglværker. Museet har desuden fortsat indsamlingen af gamle opskrifter og

oplysninger om kost-vaner, om gamle lege og legetøj og om skikke, knyttede til årets fester.

Som sædvanligt har en stor del af museets gæster – omkring 25.000 – været skoleelever. Museets faste omvisere har derfor været fuldt optaget, ofte med lidt for store hold, fordi det har været nødvendigt at tage flere klasser ad gangen for overhovedet at få dagens besøg afviklet.

Arbejdet med restaureringen af den nordøstre bastion i forborgsanlægget nåede et lille stykke videre, men desværre ikke så langt som ønskeligt, da årets bevilling var ganske lille. De undersøgelser, der finder sted i forbindelse med arbejderne, bragte imidlertid nye oplysninger om konstruktionen af den gamle vindebro, der har været ved siden af bastionen. Den viste meget stor lighed med en anden vindebro fra Hald ved Viborg, så stor, at man måske kan henføre dem til samme konstruktør eller fæstningsingeniør. Fundene er skildret af arkitekt Johs. Hertz i en artikel i »Antikvariske Studier«, bd. 3. Det er tanken at søge murerarbejdet ved anlægget afsluttet i 1982.

J. Slettebo

Tønder Museum

Antydende forhåbninger om, at Tønder Museums haveanlæg og den dertil knyttede slotsrekonstruktion ville kunne bringes i orden – i beretningen om museet i forrige årbog – er ikke indfrie. Det hele henligger i vanligt yndefuldt forfald. Ejheller har fortidsmindeforvaltningen ladet høre fra sig siden årbog 1981.

Derimod er på Tønder Museums foranledning gennemført en grundig restaurering af markmandshuset i Misthusum, som Skærbæk kommune velvilligt var medvirkende til. Det enkle stråtekkede rødstenshus i det smukke marsklandskab står som et værdigt monument for fortidige stormfloder og værnes smukt af den energiske lokalhistoriske forening i Skærbæk.

Det gode samarbejde med det levende møllemuseum i Højer holdes vedlige, og en række kister og skabe fra museets magasiner er placerede i Kiers gård, hvor de gør fyldest i det rette miljø.

En række udstillinger, arrangeret af Sønderjyllands Kunstmuseum, havde nære berøringsflader med det kulturhistoriske museum: Danske sølv-korpusarbejder i juni/august 1981, slovakiske billedkniplinger af den geniale Elena Holecnyova i august 1981 og kinesisk folkekunst aug./sept. 1981. Og som noget helt usædvanligt arrangerede museet i juli/september 1981 en udstilling af Tønder-kniplinger i Rauman-museet i Finland, hvor der stadig er en kniplingstradition. Museet har i juni/juli 1982 været initiativ til en af A/S Kjøbenhavns Handelsbank foranstaltet udstilling af østslesvigske hovedvandsæg i Handelsbankens fornemme patricierhus i Vestergade, hvorved et materiale er bragt for dagens lys til publicering i museets næste årspublikation.

Sønderjyllands-bindet af Chr. A. Bøjes Danske Guld- og Sølvmedemærker udkom i marts 1982, og Historisk Samfund for Sønderjylland påtænker udgive en illustreret specialudgave af dette værk, som Tønder museums billedsamling er forudsætningen for.

Tønder museums sølvsamling er nu nået frem til nr. 1000 og hævder sig således suverænt som Danmarks største lokal-sølv-samling. Nr. 1000 er en 18 cm høj

Lucas Janzoon Waghenaaer: *Beskrivelse af vestkysten af Jylland, Holsten og Eiderland m.m.* Leiden 1602. 19×55 cm. Erhvervet med tilskud fra Rislum-Fondet 1982.

balusterformet strøbøsse af Tønder-guldsmeden Wilhelm Tim, mester i byen 1733–1740, hvorefter han flyttede til Tinnum på Sild. Af andre større sølvanskaffelser kan nævnes en empire-tekande af Paul Hansen.

Museets samling af topografiske arbejder er forøget med Lucas Janzoon Waghenaaers enormt sjældne *Beschrijvinghe van de Westcusten van Iuthlant, Holsten, Eyderlandt etc.*, trykt i Leiden 1602. Det lille kort, 19×55 cm, er museets hidtil dyreste nyerhvervelse, kun muligt takket være tilsagn om tilskud fra Rislum-Fonden. Det er formentlig det eneste eksisterende eksemplar i jysk museumseje, og det har for os den særlige interesse, at det er tegnet før stormfloden 1634 og klart afskriver Meiers fantasifulde rekonstruktion af området før stormfloden, idet både Rømø, Sild, Føhr og Amrom er vist som *øer*.

Fra den sønderjysk engagerede frk. Helga Hansen på Frederiksberg har museet fået – testamentarisk – en smuk samling engelsk stengods fra Vester Gammelby og et spændende dobbeltportræt af Carl Ludvig Jessen 1855.

Det skal endelig anføres, at museet har bekostet en fotokopiering af de værdifulde brandtaxationsprotokoller fra Tønder 1744–1854.

Museets mangeårige formand, lærer Edgar Andersen, som var det en særdeles værdifuld støtte, er efter sin udtræden af amtsrådet afløst af fru Bente Tiettje, Guderup ved Nordborg.

Sig. Schoubye

Sønderjyllands Kunstmuseum

Kunstmuseets konsulent, mag. art. Lise Funder, måtte på grund af sin beskæftigelse på Ny Carlsberg Glyptoteket opgive sin virksomhed her allerede pr. 1. juli 1981. Vi var meget glade for fru Funders assistance og medvirken, som var til megen inspiration og nytte for kunstmuseets arbejde.

Kunstmuseets faglige udvalg omfatter nu lektor H. Aarup, Sønderborg, arkitekt Ester Kappelgaard, Løgumkloster, rektor Jessen Bruun, Haderslev, og ungdomsskoleinspektør Preben Rasmussen, Tønder, som sammen med museumslederen og museumsprædagen varetager den daglige drift af huset.

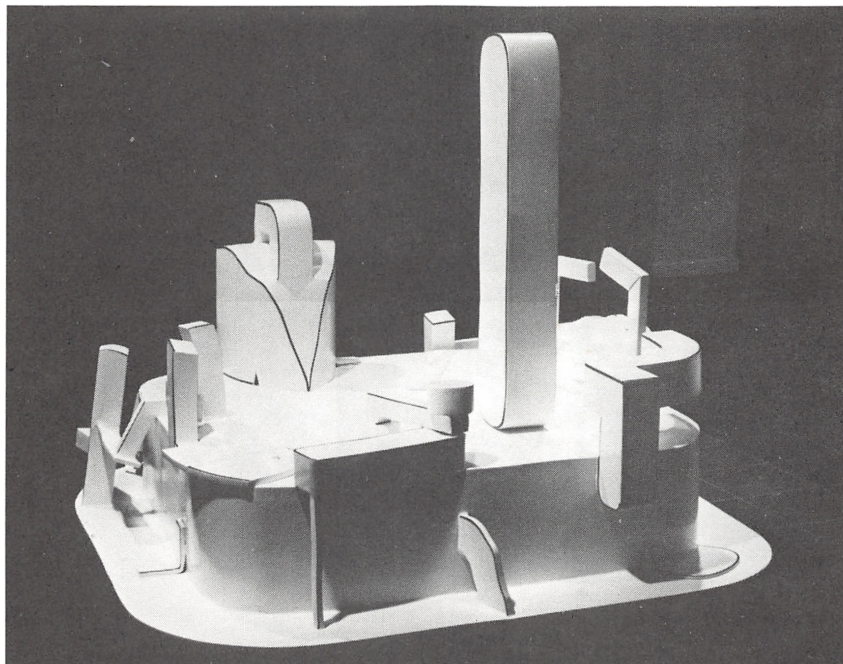

Fra udstillingen af portugisiske fliser juli/august 1982.

Efter sidste amtsrådsvalg skete kun få ændringer i bestyrelsens sammensætning, og amtets viceborgmester Dycke Hoff er fremdeles museets formand. Udstillingsvirksomheden har 1981/82 været meget intens. Der har været afholdt 16 udstillinger, hvoraf skal nævnes august–september udstillingen som var en retrospektiv udstilling med landsdelens populære Corner-maler, Viggo Kragh-Hansen, november-udstillingen med den dygtige plakatkunstner Michael Witte, som til formålet havde fremstillet en vittig plakat med Tønders mislykkede rådhus som tema, februar/marts-udstillingen Neue Sachlichkeit fra Det tyske Kulturinstitut i København, som museet har et fortræffeligt samarbejde med, samt den eksklusive maj/juni-udstilling med moderne glasmaleri-kunst fra firmaet Lauritz Frese i København, tilvejebragt i samarbejde med arkitekt Dahlmann-Olsen fra Nicolai Kirke i København, hvor museet også har de bedste relationer, og hvor Lise Funder var den praktiske tilrettelægger og organisator. Endelig skal nævnes den meget fornemme udstilling af portugisiske fliser, hvor vi havde nær kontakt med den portugisiske ambassadør i Danmark, der med stor ildhu formidlede denne eksklusive præsentation af sit hjemlands store kunstneriske indsats.

Betydelige arbejder er kommet til museets samlinger. Med tilskud fra Ny Carlsbergfondet Egon Fischers »Svævende skulptur« fra 1980 og med tilskud fra Augustinusfondet Jørgen Haugen Sørensen »Alle de knaldede ruder« fra 1978, to meget centrale erhvervelser. Museets samling af Vilhelm Bjerke Petersen er udvidet med to oliemalerier, og hertil kommer så 38 grafiske arbejder af Wilhelm Freddie.

Der er udgivet kataloger til Kragh-Hansen – og til Walter Kahl-udstillingen.

Egon Fischer: Svævende skulptur med hvid maskine. 1980. Bemalet jern. 138×132 cm, H. 123 cm.

Museumspædagogen har haft en foredragsrække om modernismen i dansk kunst, og musikforeningen har arrangeret to koncerter i museets lokaler, foruden at lektor Ib Kromann i forbindelse med udstillingsåbninger har spillet for vore stamgæster.

Salen for moderne kunst er ombygget, annekset istandsat, og et nyt magasin for museets ikke udstillede kunstværker er indrettet. Og endelig er nu hele museets samling af malerier og skulpturer fotograferet på farvedias.

Der har af museumspædagogen været afholdt særarrangementer for børn og unge med deltagelse af ca. 1800 elever. I relation til museets permanente samling er afholdt foredrag og omvisninger for forskellige grupper fra højskoler, kunstforeninger etc., således at i alt henved 4000 personer har deltaget i museumspædagogens informationer.

Det samlede besøgstal for kunstmuseet og Tønder museum var i kalenderåret 1981 34.000.

Sig. Schoubye

Midtsønderjyllands Museum

I perioden april–august foretog museet den hidtil vanskeligste hvaludgravning i Gram teglværksgrav. Vejret var gennemgående dårligt, og hvalen lå i det laveste niveau af lergraven, hvilket betød, at regnvandet fra en meget stor del af området samledes i udgravningen, med hyppige oversvømmelser til følge.

»Børneparkering« på museet.

Resultatet af anstrengelserne var imidlertid godt, for det viste sig, at bardehvalen vi fik op, var den endnu mest fuldkomne fra Gramleret, og vi planlægger at kunne udstille fundet til april 1983.

Optagningen af det skumindpakkede skelet var et kapitel for sig. Hidtil har vi til dette arbejde fået velvillig assistance af Gram Gods, via gravemester Gunnar Bach samt togfører Kaj Sørensen, men dette kunne denne gang ikke lade sig gøre på grund af skelettets placering midt i lergraven. Derfor forhørte vi os hos Maersk Air i Esbjerg, der foretog optagning med helikopter for en symbolsk pris.

Dette møde mellem den moderne teknologi og den æld-gamle hval samlede et stort antal mennesker i lergraven.

Yderligere tre mindre udgravninger er blevet foretaget i året, to i lergraven og en ved Vork nær Vejle.

Museet har fået en pæn tilgang af skeletter til den biologiske samling. En del er blevet foræret os fra Zoologisk Museum i København, mens museet selv har skeletteret en hvidnæsedelfin, der var strandet ved Blåvand, samt en lama, der blev trafikdræbt på motorvejen nær Åbenrå.

På den bevaringsmæssige front har arbejdet koncentreret sig om konserveringen af to hvalskeletter fra henholdsvis 1979 og 1981.

I april 1981 stod museets »permanente« geologiske udstilling færdig. Vi skriver »permanent« i anførelsestegn, da vi allerede i 1983 vil have ændret den væsentligt. Dette skyldes, at vore samlinger fra Sønderjylland efterhånden er blevet af en sådan størrelse, at vi i udstillingen kan koncentrere os mere om denne del af landet. Det er

således planlagt, at hele museets loftsetage udelukkende skal rumme fund fra Gram teglværksgrav.

Hovedemner i den nuværende geologiske udstilling er: Generel geologisk del, Fossile dyr og planter, Olie, Den geologiske udvikling i Sønderjylland og Tertiærperioden.

Museet har i 1981 afholdt tre særudstillingsarrangementer, hvoraf to har været kunstudstillinger. Den første viste billeder fra Bodil Kaalunds udstilling: Øje og Hånd, mens den anden var en fælles grafisk udstilling af Elsa og Palle Nielsen. Den tredje udstilling: Padder, fortalte om disse dyrs overlevelsesmuligheder i Danmark.

Inden for det formidlingsmæssige område er museet under vejs med undervisningsmateriale til skolerne og med et hefte om Miocæntiden.

Museets faste personalestab er blevet udvidet med to personer i 1981, idet lærer Martin Abrahamsson er blevet ansat som museumspædagog og snedker Leif Pedersen er blevet ansat som museumshåndværker.

Desuden har ialt 6 langtidsledige og 2 civile værnepligtige været beskæftiget på museet.

Flemming Roth

Kunstmuseet Holmen

For Kunstmuseet Holmen blev 1981 det sidste år som museum alene for Olivia Holm-Møllers kunst. Året markeredes med en nyophængning af kunstnerens værker, foretaget af arkitekt Ester Kappelgaard. Endvidere udstillede keramikeren Marianne Permin og billedhuggeren Alice Buckhave i sæsonens løb.

I årets løb indgik museet i samråd med Olivia Holm-Møllers arvinger en samarbejdsaftale med Jens Nielsens Museum i Holstebro, der ved årets udgang overtog samlingen mod årlige udlån til Holmen af udvalg af Olivia Holm-Møllers og Jens Nielsens værker til særudstillinger.

For begge museer åbner aftalen nye perspektiver: i Holstebro kan man nu glædes over at se værker af to kunstnere, som arbejdede og rejste meget sammen, og museet kan arbejde videre på et bredere grundlag i bestræbelserne på at opnå statsanerkendelse. I Løgumkloster får vi nu en mulighed for ikke alene at præsentere Olivia Holm-Møller, men også at udvide udstillingsvirksomheden til at omfatte kulturhistoriske emner, især af lokal karakter. Dette ønske opfyldes i 1982 med en udstilling om egnens kniplingsindustri. Museets navn ændres samtidig til »Museet Holmen, Løgumkloster«.

I april 1981 åbnede Holmen en udstilling om cisterciensermunkenes historie i klostret i Løgum. Udstillingen blev lavet af elever fra Løgumkloster Højskoles kulturhistoriske værksted i samarbejde med museet og på initiativ af Løgumkloster Menighedsråd, der også har stillet klosteralen til rådighed for udstillingen, foreløbig i en 4-årig periode. I 1981 besøgte udstillingen af over 20.000 gæster.

Museets forlag har i en årrække udgivet kulturhistoriske bøger. I 1981 udkom en engelsk guide til kirke og kloster samt 3. bind af Løgumkloster-Studier med artikler om klostrets og egnens historie.

Museets nyeste initiativ, oprettelsen af et Arkiv for Sakral Kunst, begyndte at tage form i 1981. Fra Københavns Kirkefond modtog museet en samling modeller af kirkebygninger og kirkeprojekter fra vort århundrede. Det er meningen, at disse skal

Et glimt fra museets klosterudstilling i klostersalen, april 1981.

suppleres med tegninger, skitser og modeller af såvel bygninger som inventar og liturgisk udstyr til belysning af især nyere tideres kirkelige miljø i Norden.

Birgitte Wistoft

Lokalhistoriske foreninger, samlinger og arkiver

Lass: Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland

Hovedopgaven for LASS i 1981/82 har været fotokopieringskampagnen. I marts-maj 1982 har 20 lokalhistoriske arkiver fået kopieret ialt 37.768 stk. kopier af kirkebøger, folketællinger og andet arkivmateriale fra Landsarkivets samlinger.

LASS lejede fotokopieringsmaskine og ansatte kontorassistent, mens Landsarkivet stillede lokale til rådighed. Der er utvivlsomt et stort behov for, at vigtige arkivalier som kirkebøger, folketællinger m.v. er til rådighed i de enkelte lokalhistoriske arkiver, og styrelsen regner med, at en ny fotokopieringskampagne kan løbe af stabelen i 1. halvår af 1983.

Niels H. Kragh Nielsen

Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup

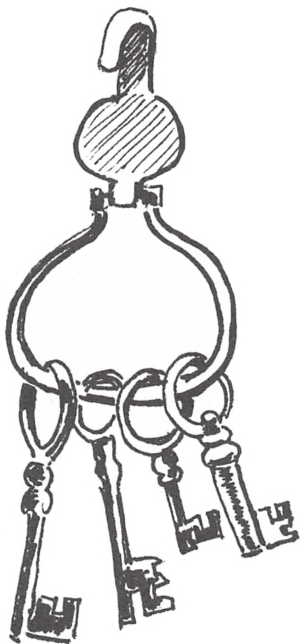
På styrelsesmødet d. 12. november 1981 kunne det meddeles, at registreringen af samlingens tekstiler var i god gænge, men at det må påregnes, at registreringsarbejdet vil vare endnu to år. I styrelsen afløste fhv. mejeribestyrer Jens Ravn-Jensen fhv. bankdirektør Børge Nielsen.

Årets udstilling havde temaet: »Da oldemor selv kærned smør og lavede oste«. Dens mange besøgende bidrog stærkt til årets samlede besøgstal på 700.

Atter i år er der tilgået samlingen mange gaver i form af tekstiler, seletøj, takkeredskaber og husholdningsredskaber.

Samlingens daglige leder Anne-Helene Michelsen har ved et møde på Sankelmark Akademi holdt foredrag om samlingen for tyske museumsfolk.

Niels Chr. Michelsen

Nøglering fra Frøslev.

Historisk forening for Vis herred, Bov Museum

I 1981 var Bov Museum et af de steder, som kunne besøges på den historiske søndag, som Historisk Samfund for Sønderjylland havde arrangeret. Mange benyttede

lejligheden til at se museet. Vi var glade ved at kunne medvirke i dette arrangement.

Museet lider stærkt under pladsmangel, da man stadig kun råder over halvdelen af hovedbygningen og udhusene. Forhåbentlig vil der snart kunne skaffes bedre plads. Ikke mindst er det svært at få plads til særudstillinger. I sommeren 1982 har Haderslev museum lovet at opstille en særudstilling af oldtidsfund fra Bov-egnen.

I årets løb har museet modtaget mange gaver, bl.a. mange fra afdøde dr. Lorenzens børn.

Den 10. juni 1981 var foreningens medlemmer på den årlige aftenudflugt, denne gang til Hedeby halvkredsvold. Her fortalte redaktør A. Herz, Slesvig, om de nyeste fund fra de tyske udgravninger. Bagefter så man Skardestenen og forskellige dele af Danevirke. Der var som sædvanligt mange deltagere.

I løbet af efteråret var der et møde på Frøslev kro, hvor organist Nis Johnsen, Kruså, fortalte om det gamle Bov sogn, bl.a. ud fra kirkekrøniken.

I februar måned var der møde på Holbøl landbohem, hvor formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland Poul Andersen, holdt foredrag om Ahlefeldterne på Gråsten slot. Begge foredrag var godt besøgte.

Den 21. april holdtes generalforsamling på Frøslev kro. Formanden mindedes fhv. skoleleder B. Krebs Lange, Bov, som i en årrække var et aktivt medlem af bestyrelsen. Foreningen har nu 260 medlemmer.

Foreningen har for 3. gang udsendt et årsskrift. Det er på 48 sider, og redigeret af lærer Chr. Sjøholm, assisteret af fhv. politiassistent C. Berkjær Christensen, og af nu afdøde B. Krebs Lange.

Emnerne er i år hentet fra forskellige steder i foreningens områder og handler bl.a. om et moselig, der blev fundet i 1797 i Undelev mose (v. Holbøl), om forsamlingshuset »Padborghus« og om en gravhøj i Bov.

H. H. Bang

Historisk forening for Gråsten by og egn

Foreningens sommerudflugt foregik med bus til Flensborgs gamle kirkegård. I kapellet fortalte professor Troels Fink dets og kirkegårdens historie og var derefter rundviser til kendte slægters gravsteder og til krigergravene. Fra kirkegården gik turen videre til Duborgskolen, hvor rektor Knud Fanø bød de ca. 50 deltagere velkommen i festsalen og levende fortalte om skolen fra dens oprettelse og til idag, hvor der undervises 1.000 elever. Efter en rundvisning gennem den smukke, imponerende skole sluttedes med aftenkaffe i skolens cafeteria.

Efterårsmødet havde samlet henvend 70 medlemmer, der hørte skoleleder Karl Andresen, Harreslev fortælle om tro og overtro. Og det fremgik af det fortalte, at overtro lever i bedste velgående, ja nogle steder tror man stadig på hekse. Karl Andresen er en glimrende fortæller, og hans foredrag, der påhørtes med stor interesse, affødte en livlig debat.

Foreningens årsskrift 1981 blev ved mødet uddelt til medlemmerne. Af artiklerne kan nævnes nogle erindringer af »Æ hjuler i Dalsgaard« omhandlende bl.a. optantforhold. En beskrivelse af udstykningen til husmandsbrug fra Fiskebæk, og om disse nybygges arbejdsomhed og nøjsomhed for 50 år siden, og endelig en beskrivelse af tilstandene i Adsbøl præstegård under krigen 1864. Årsskriftet slutter med en omtale af årets gang i kommunen.

Et vintermøde afholdtes i Rinkenæshus, hvor 90 var mødt frem, og aftenens foredragsholder var arkivar Henrik Becker-Christensen, der fortalte om Hærvejens forløb fra Immervad bro til Flensborg, og han viste tillige en række lysbilleder fra Hærvejens interessante steder.

Den 29. april holdtes generalforsamling. Først viste formanden en lang række lysbilleder. Billederne, der spændte over ca. 100 år, gav et tydeligt indtryk af den udvikling, byen og egnen har gennemgået.

Af formandens beretning fremgik det, at foreningen stadig vokser, så man nu har et medlemstal på 270. Efter generalforsamlingen var arrangeret en lille historisk quiz, der gik på viden om mindesten, bygninger og begivenheder i Adsbøl, Gråsten, Rinkenæs og Kværs. De fire deltagere blev alle belønnet med en præmie for deres indsats.

Poul Andersen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds

Den 16. juni havde amtsudvalget indbudt til amtskredsens 25 års jubilæum. Da det var i den avisløse tid, savnede vi lidt presseomtale. Men bortset fra det fik vi en vellykket aften.

Der var først lejlighed til at se Byhistorisk Arkiv i Haderslev under ledelse af H. P. Drescher. Derefter samledes vi til kaffe på Motel Haderslev. Her holdt fhv. museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev festtalen. Derudover blev der talt af amtskredsens tidligere formand Kresten Hansen, Skodborg, af Tønder kredsens formand N. S. Christensen, Ravsted og af Aksel Fredslund, Hygum.

Der var indløbet adskillige hilsener i dagens anledning, og sangbogen blev flittigt benyttet.

Den 9. januar var repræsentanter for de lokalhistoriske foreninger i Haderslev amt sammen med tillidsmænd fra Historisk Samfund indbudt til et orienterende møde i Vojens. Der var god tilslutning. Formanden Poul Andersen, Munkemølle redegjorde for Historisk Samfunds arbejde og tilbød hjælp og samarbejde med lokalkredsene.

Efter Poul Andersens indlæg var der en livlig drøftelse, der mandede ud i, at lignende møder skulle holdes fremover.

Den 10. februar var der foredrag i Haderslev Museums foredragssal. Cand. mag. Hans Bjørn fra Århus holdt for en lydhør forsamling et over to timer langt foredrag om Hertug Hans den Ældre. Der var mødt 125 mennesker. Da det var afstemningsdag, sang vi selvfølgelig til at begynde med »Det haver så nyeligen regnet«, og vi sluttede med »Du skønne land«.

Den 26. april holdt amtskredsen generalforsamling i Skrydstrup forsamlingshus med ret god tilslutning. Ingeniør Hilmer Madsen, Toftlund genvalgte til bestyrelsen, mens gårdejer Helge Holst, Terp valgtes i stedet for Arne Buhrkall, Øster Lindet, der ikke ønskede at fortsætte.

Efter generalforsamlingen tog cand. mag. Henrik Becker-Christensen i et lysbilledforedrag os med langs den sønderjyske hærvej.

S. R.

Åbenrå amtskreds

4. februar 1981 havde amtskredsen 25 års jubilæum, i hvilken anledning der blev arrangeret en foredragsaften 5. november 1981 på Folkehjem. Der blev fortalt om amtskredsens virke i de forgangne 25 år, og Poul Andersen, Munkemølle, holdt et interessant foredrag om Ahlefelderterne på Gråsten, den adelslægt, der herskede fra Søgård og siden også Gråsten i omkring 300 år.

For at styrke samarbejdet de lokalhistoriske foreninger og Historisk Samfund imellem blev der 23. november 1981 på Folkehjem holdt et møde, hvor der deltog repræsentanter for alle otte lokalhistoriske foreninger i amtskredsen samt tillidsmænd. Der drøftedes under hvilke former et sådant samarbejde kunne ske, og der var positiv stemning for nærmere samarbejde. Man enedes om at afholde et årligt møde mellem foreningerne og Historisk Samfund på amtsplan.

I den forgangne periode har amtskredsen i samarbejde med lokale foreninger arrangeret to hjemstavnssaftener, og der er tre gange i Lundtoft kommune og een gang i Rødekro kommune blevet givet orientering om Historisk Samfunds virke.

I samarbejde med AOF afholdtes 20. januar 1982 foredrag på Brundlunds skolen i Åbenrå. Højskolelærer Birgitte Wistoft talte over emnet: Cistercienserne i Løgum, ny og gammel viden om munkeordenen fra Citeaux og klosteret i Løgumkloster.

1981 var det Åbenrå amtskreds' tur til at arrangere »Historisk Søndag«. Trods en noget våd eftermiddag den 28. juni mødte der ca. 125 op, deriblandt også besøgende fra Sydslesvig. Ved seks historisk interessante steder var der kyndige lokale folk til at orientere. Man kunne besigtige Bov museum og kirke, Frøsløvlejren, hjulgraven ved Hjordkær, Løjt kirke og Åbenrå museum.

Ved generalforsamlingen 28. april 1982 på Folkehjem i Åbenrå, hvor 55 medlemmer mødte op, blev Senius Tiedemann, Stenhøj, Hovslund, genvalgt til kredsstyrelsen. Efter generalforsamlingen holdt kustode på Åbenrå museum, Margrethe Callesen, foredrag om den vidtberejste Løjt-kaptajn Eschel Krabbs erindringer fra 1800-tallet. Aftenen sluttede med, at Margrethe Callesen viste lysbilleder af gamle Åbenrå-skibe og deres skæbne. Margrethe Callesen fortalte kyndigt og interessant om Åbenrå-søfarten i gamle dage, et emne, som Margrethe Callesen har stor viden om og indsigt i.

I. A.

Sønderborg amtskreds

Den årlige generalforsamling holdtes den 16. juni i Lysabild Skole. Deltagerne mødte i kirken, hvor pastor Frandsen foreviste og fortalte om den interessante kirke. I skolen havde man lejlighed til at se den sognehistoriske samling, som også har fået stor betydning for skolens arbejde. På en meget interessant måde fortalte skoleinspektør Viggo Vandkær Thomsen om det sognehistoriske arbejde i Lysabild Sogn. I tilslutning hertil vistes Lysabild-filmen, der var optaget i anledning af 200-året for udskiftningen. Deltagerne fik mange gode impulser til historisk arbejde i deres hjemsgn.

På mødet drøftedes også oprettelsen af en slægtshistorisk forening for Sønderjylland. Det viste sig, at der var flere interesserede. Senere på sommeren blev der holdt en stiftende generalforsamling, hvor foreningen blev oprettet.

Ved generalforsamlingen ønskede Chr. Speggers, Miang, at trække sig tilbage fra

bestyrelsen efter mange års medlemskab af bestyrelsen. Han modtog formandens tak for sin gode indsats i foreningen og det nationale arbejde i det hele taget. Man vedtog at udvide bestyrelsen med et medlem. Nyvalgt blev fru Marie Simonsen, Miang, og fru Bodil Christensen, Asserballe.

Den 16. november holdtes på Sønderborghus møde med repræsentanter for de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Mødet var godt besøgt, og der viste sig at være interesse for at afholde et sådant møde en gang om året. Formanden, Poul Andersen, indledte med i en tale at stille mulighederne for samarbejde mellem Historisk Samfund og de historiske lokalforeninger og arkiver til diskussion.

Sammen med Folkeuniversitetet holdtes der den 2. marts foredragsaften på Sønderborg Slot. Mødet havde samlet mange deltagere. Museumsinspektør ved Nationalmuseet C. L. Vebæk fortalte og viste lysbilleder om »Danefæ«. Deltagerne blev også delagtiggjort i de til de enkelte fund knyttede, ofte indviklede og spændende, historier.

A. R.

Tønder amtskreds

Aftenudflugten fandt sted mandag d. 25. maj. I samarbejde med lokalhistoriske sogneforeninger i Tønder kreds tilrettelagdes en aftenur efter indbydelse fra Hygum Hjemstavnsforening. Udgangspunktet var Enderupskov gamle toldsted, og vi fulgte så »den gamle grænse« til Foldingbro. Turen sluttede i Hygum, hvor hjemstavnsgården med de righoldige samlinger blev beset. Afslutningen foregik i forsamlingshuset, hvor lokale historikere fortalte om egnen og deres virke i hjemstavnsforeningen. Der var stor tilslutning til turen, 80 deltagere fra det meste af det gamle Tønder amt. Trods et noget lunefuldt vejr var vi heldige, og der var enighed om, at vi havde haft en smuk og udbytterig tur.

Den 29. oktober indbød Tønder kredsens Historisk Samfund for Sønderjyllands tillidsmænd og bestyrelsesmedlemmer for de lokalhistoriske foreninger til et møde på hotel Løgumkloster til en drøftelse af et nærmere samarbejde hovedforeningen og de små lokale foreninger imellem. Formanden for Historisk Samfund, Poul Andersen indledte med et kort oplæg og pegede på de muligheder, han fandt relevante. Der kom fra forsamlingen mange gode indlæg om værdien af et nærmere samarbejde og også konkrete forslag, hvordan og på hvilke områder det var ønskeligt. Stemningen var absolut positiv. Desværre var ikke alle foreninger repræsenteret ved mødet. Et referat af mødet, indeholdende konkrete forslag til samarbejde, er senere tilgået samtlige foreninger i kredsens.

Historisk Samfund, Tønder amtskreds var medindbyder til afstemningsfesten i Skærbæk, hvor landsarkivar Worsøe holdt festtalen. En talrig forsamling deltog i mødet.

I samarbejde med folkeuniversitetsforeningen blev der den 18. februar holdt et møde på Tønder Statseminarium. Foredragsholder var Kirsten Sass Bak, Århus Universitet, der forsøgte at analysere folkesangen i Sønderjylland i udlændighedstiden og årene op til anden verdenskrig. Der var kun beskedent fremmøde.

Årsmøde og generalforsamling holdtes torsdag den 1. april på Tønderhus. Der var 60 deltagere. Formandens beretning og regnskabet blev godkendt. Søren Schmidt, Randerup og Mary Nicolaysen, St. Jyndeved ønskede ikke at fortsætte i bestyrelsen.

Nyvalgt blev Ellen Jepsen, Jejsing, Ingolf Haase, Møgeltønder, Iver Kristensen, Rudbøl og Frede Gotthardsen, Løgumkloster. Bestyrelsesmedlemmernes antal blev efter beslutning udvidet til syv. I forbindelse med årsmødet holdt lærer K. Schmidt Nielsen, Visby et interessant lysbilledforedrag om Trøjborg slot.

Til formand for Tønder kredsen er valgt gårdejer Erik Posselt, Sydfeldt, Møgeltønder.

S. N. C.

Sydslesvigs amtskreds

1981 har været et år med mange vellykkede møder.

Det begyndte den 29. april: 39 deltagere oplevede en hurtigt afviklet generalforsamling og Ole Ventegodts foredrag om »1.000 flensborgske skibe for 200 år siden«. Foredraget var i den grad præget af veloplagthed og fortælleevne, at hele forsamlingen med ét slag blev optaget af Flensborgs skibsfart i den periode, da flensborgske skippere fik bygget de mange skibe i Flensborg, bragte korn, gryn, brød og masser af brændevin til Norge, besejlede de tyske og baltiske østersøbyer og St. Petersborg og søgte at dække Københavns næsten umættelige behov for mursten og andre byggematerialer. Flensborgs store skibe gik i fast fart mellem nord- og vesteuropæiske havne og havne i Middelhavet. Vestindien spillede kun en meget lille rolle. Samtidig gjorde Ventegodt rede for de flensborgske værfters byggeaktiviteter.

46 medlemmer af Historisk Samfund og Dansk Lærerforening, Sydslesvigs Sydvestkreds, deltog i aftenvandringen i Husum den 4. juni. Under kyndig ledelse af dr. R. Kuschert og hr. A. Jastrow så vi på det 400 år gamle slot, som opførtes af hertug Adolf von Gottorp, og amtsarkivet, som først blev oprettet i 1974. Vandringen gennem byen blev ledet af skoleinspektør Herbert Runz og tidligere kommunalskoleledende Ina Carstensen. Aftenen afsluttedes på Husumhus.

Sommerudflugten gik i år til herregården Altenhof syd for Egernførde. Denne tur var lige ved at drukne i regn og det store rykind. Selv om de 104 deltagere var for mange, fik vi dog et overbevisende indtryk af den dansk-tyske helstatskultur, der har præget denne gamle herregård og slægten Reventlow samt familierne Stollberg, Schimmelmann og Bernstorff.

En succes blev Troels Finks forelæsningsrække »Synspunkter på Sønderjyllands historie«. Rækkens 6 aftener, der var blevet arrangeret i fællesskab med Folkeuniversitetet, blev besøgt af 501 tilhørere. Vi fik ikke alene at vide, at det ikke var Troels Fink, der gjorde Sønderjyllands historie så indviklet, men vi fik også et rids af Sønderjyllands historie fra det sønderjyske hertugdømmes opståen, dengang, da de tre sydlige jyske sysler blev skilt ud, fordi den danske konge herfra hentede militært mandskab til yderligere befæstning af Danevirke, til vor tids identitetsproblematik. Troels Fink fremhævede, at der ikke findes en slesvigsk identitet, men at en dansk-sydslesvigsk selvopfattelse er ved at udvikle sig, og at den er en værdifuld variant af det alment danske og en berigelse for det danske folk som helhed.

Efterårsmødet blev holdt i Slesvig by. Den 5. november fortalte lærer Nils Vollertsen om »SPDs nationale og det danske socialdemokratis internationale stillingtagen til den dansk-sydslesvigske bevægelse 1945–54«. Nils Vollertsen skildrede efterkrigsårene i det dansk-tyske grænseland. Han beskrev, hvordan sydslesvigerne efter 1945 ændrede deres syn på vor hjemstavns historie, og hvordan ydre og

indre faktorer lettede sindelagsskiftet fra tysk til dansk. I modsætning til 1920 valgte socialdemokraterne i Sydslesvig vejen mod nord i årene efter 1945. Deres – forgæves – indsats for at skabe en positiv indstilling hos deres danske partifæller og de slesvig-holstenske »genossers« modaktioner og de flensborgske socialdemokraters mislykkede forsøg på at ekspandere den organiserede socialdemokratiske danskhed over hele Sydslesvig var nogle af foredragets hovedemner.

Enkelte andre foredrag har vi arrangeret i samarbejde med SydslesvigskForening og Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Jeg vil kun nævne den meget vellykkede aften med forlagsdirektør Bo Bramsen. Den 17. marts 1982 holdt han i Lyksborg et meget muntert foredrag om »Huset Glücksborg ude og hjemme i 150 år«. Han fortalte om baggrunden for sine bøger om Glücksborgerne og gjorde desuden rede for et væld af indviklede slægts- og familieforhold.

I dag tales der så meget om identitet og hjemstavsbevidsthed. Man teoretiserer og gør disse ord vidtløftige og svævende. For os er det konkrete begreber. Vi beskæftiger os med vor hjemstavs historie og på vore udflugter og aftenvandring er oplever vi både vor hjemstavs fortid og nutid konkret – og det vil vi fortsætte med også i de kommende år, således at det danske Sydslesvig aldrig vil blive til et romantisk, u håndgribeligt og uklart billede for os.

J. R.

Årsberetning 1981–82

Ved Poul Andersen

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde på Hotel Dybbøl Banke søndag den 9. maj 1982. Formanden bød velkommen til de ca. 100 fremmødte og rettede en særlig velkomst til æresmedlemmerne, Troels Fink, H. Neumann, Morten Kamphövener, Werner Christiansen og Peter Kr. Iversen samt til mødets foredragsholder, dr. Johann Runge. Efter at man havde sunget »Du skønne land med dal og bakker fagre«, blev formanden for Sønderborg amtskreds, viceskoleinspektør Aage Rasmussen valgt til dirigent. Efter at have konstateret, at årsmødet var lovligt indvarslet, gav dirigenten ordet til formanden, der aflagde følgende beretning:

Vi kan atter se tilbage på et virksomt år i Historisk Samfund, både hvad angår vor udgivervirksomhed, vore udflugter, møder og foredrag.

Som formand er det rart at kunne meddele, at vi har holdt vort medlemstal. I fjor ved årsmødet var tallet 3.109, i år der det 3.123.

Årbogen 1981 har fået en god modtagelse blandt vore medlemmer og i pressen. Den høje standard, der er vort mål, har redaktionen dygtigt levet op til. Det er en alsidig bog med en række artikler, der belyser fortid og nutid. Af de godt 300 sider fylder artikelstoffet godt 200, mens den sidste lille trediedel optages af anmeldelser, bognyt og noter og nyt samt beretning fra museer, lokalhistoriske foreninger og arkiver. Vi har i et særligt afsnit lagt vægt på at orientere om de mange lokalhistoriske årsskrifter og periodica, og ser med glæde det historiske arbejde trives ude i sognene.

Foruden årbogen har vi, siden vi sidst var samlet til årsmøde, udsendt fhv.

stadsskoleinspektør L. S. Ravns bog om skoleforhold under fremmedherredømmet. L. S. Ravn har studeret dette emne gennem mange år, og nu foreligger resultatet i denne bog, der har vakt stor interesse.

I efteråret kunne vi præsentere endnu to bøger for pressen. Vidt forskellige, men det viser tilfulde spændvidden af vore udgivelser. Det var fhv. skoleinspektør Børge L. Barløses enestående værk: *Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864*. Værket rummer 3700 biografier over folke- og latinskolelærere. Det er et meget betydeligt forskningsarbejde, der ligger bag dette værk, og det vil blive stående og flittigt benyttet af enhver, der beskæftiger sig med Sønderjyllands personal- og skolehistorie. Vi er taknemmelige for, at Børge L. Barløse har betroet Historisk Samfund at være med til at løse den praktiske side af denne store opgave, og vi er en lille smule stolte af at stå som udgiver af dette værk.

Den anden bog var mølleren i Fole, P. Anholms erindringer fra år som sømand på de store have og som guldgraver i Australien og på New Zealand, et memoireværk, der er spændende som en roman.

Jeg omtalte ved årsmødet i fjor, at vi påtænkte et tillæg til registeret over årbøgerne for tiden 1941–80. Dette register skulle De nu have modtaget sammen med indbydelsen til årsmødet. Dette tillæg er ikke så udførligt som det tidligere register, men det er en god nøgle til at finde frem til artikler, der har været bragt i årbøgerne i de sidste 40 år. Når det ikke er opbygget som det tidligere register, er årsagen den, at vi i styrelsen har planer om at fejre årbøgernes 100 års jubilæum i 1989 med et fuldstændigt og udførligt register for alle årgangene fra 1889 til 1989. Jeg vil her gerne bringe en tak til overbibliotekar Kragh Nielsen for det arbejde, han har udført med tillægget.

Når vi har kunnet udgive så mange både kostbare og mindre kostbare publikationer, så har det kun været muligt, fordi vi har modtaget betydelige tilskud fra det offentlige, fra fonds og institutioner. Uden denne hjælp havde vi ikke kunnet løse opgaverne, og jeg vil gerne her udtale Historisk Samfunds hjerteligste tak for denne støtte til vort arbejde.

Det var noget om de bøger, vi har kunnet fremlægge i det forløbne år. Også i indeværende år kan vi forementlig komme med en række gode tilbud til vore medlemmer. Meget snart foreligger en bog af fhv. lærer Jes M. Holdt. Bogen beskriver gårdene og slægterne i Løjt sogn. Der ligger et meget grundigt arbejde bag denne bog, og interessen for den har allerede vist sig gennem en del bestillinger. Denne gård- og slægtshistorie vil med sin grundighed og perspektivrigdom forhåbentlig inspirere til udarbejdelse af lige så gode gårdhistorier fra andre sogne.

Dr. Japsen efterlod ved sin død et manuskript om Den tyske Forening i Nordslesvig. Fru Japsen har overladt dette manuskript til Historisk Samfund til udgivelse. Denne opgave tager vi gerne på os, da dr. Japsens bøger altid bygger på grundige undersøgelser af kildematerialet. Bogen knytter sig i øvrigt nært til bogen om pastor Jacobsen i Skærbæk, og den belyser klart den tyske forenings virke i årene omkring århundredskiftet, hvor den nationale kamp stod skarpt og uforsonligt.

Endnu en bog er planlagt. Den har foreløbig fået navnet Sønderjysk sølv. Det drejer sig om en bog af dr. Sigurd Schoubye, der er vor største kender på dette område. Han har udmøntet sine studier gennem en menneskealder af sølvsmearbejder i Nordslesvig. Foruden biografiske oplysninger om mestrene gennem ca. 300 år til laugsordningen ophørte, bringes tegninger af stempelmærker, så enhver med denne

bog i hånden kan tid- og stedfæste sit sølvtøj. Bogen bringer tillige ca. 300 fotos af sølvarbejder, billeder, der ikke tidligere har været offentliggjort.

Hvor mange af disse bøger, vi kan udsende i år, vil afhænge af vor økonomi. Men vi regner med som sædvanligt at udsende en bogliste med nye udgivelser, så der ikke skal mangle ideer til julegaver.

På årsmødet i fjor udskrev vi en prisopgave for sønderjyske levnedsskildringer. Manuskripterne skal bedømmes af redaktionen for skriftudvalget, og manuskripter indsendes inden 1. september i år. Endnu er kun indgået et par færdige manuskripter. Alle, der er født eller har levet her i landsdelen, og som har noget på hjerte, kan altså endnu nå at komme med i konkurrencen.

Sønderjysk Månedsskrift nåede at indhente trykkerikonflikten ved at udgive et par dobbelthæfter. Årgang 1981 blev atter fyldig og alsidig, og det tjener redaktionen til ære. Økonomisk har Sønderjysk Månedsskrift det stadig lidt trangt, men vi har kunnet glæde os over gode tilskud. De muliggør sammen med samarbejdet om museumsårbogen, at vi stadig kan holde dette enestående historiske tidskrift i live. Som det vil være abonnenterne bekendt, har vi sat prisen op med 10 kr., og det synes heldigvis ikke at give frafald. Vi er taknemmelige for denne trofasthed og vil gøre vort til, at månedsskriftet stadig kan bevare sit høje stade.

Det ville også være rart at få lidt flere abonnenter. Derfor har vi i dag ved hver kuvert lagt vor nye brochure. Bag i den er der mulighed for at tegne sig som abonnent, og er man det allerede, så giv venligst brochuren videre til en ven eller nabo.

Også kontingentet som medlem af Historisk Samfund har vi set os nødsaget til at forhøje med 10 kr. Den portoforhøjelse, der nu er trådt i kraft, fordyrer alene udsendelsen af Sønderjyske Årbøger med godt 15.000 kr. Vi beklager, at det er nødvendigt, men man må trøste sig med, at det stadig er fantastisk billigt hvert år at få en smukt illustreret, indbunden bog ind ad døren for 65 kr.

Egnsvandringen, der i 1981 blev en »bølgegang«, gik til det charmerende Ærø. Den fik trods nogle besværligheder et godt forløb, og som altid var der god tilslutning.

Historisk Søndag var i fjor arrangeret af Åbenrå amtskreds. Der var udvalgt seks interessante steder, som kunne besøges, og hvert sted orienterede lokalkendte folk.

I år er den historiske søndag henlagt til Haderslev amt, som det fremgår af den udsendte indbydelse. Der bydes på besøg på steder, hvor man ikke kommer til hverdag, og vi kan kun anbefale, at man gør det til en tradition på den historiske søndag at fylde bilen med familie eller venner og på denne hyggelige vis lærer landsdelen at kende.

Ude i amtskredsene har vi i løbet af vinteren indbudt tillidsmænd og repræsentanter for de lokalhistoriske foreninger og arkiver til møder. Vi har i Historisk Samfund i de senere år med stor glæde set en lang række lokale historiske foreninger, arkiver og samlinger skyde frem. I mange tilfælde er drivkraften i disse foreninger folk, der er medlemmer af Historisk Samfund, og som nu har sat noget i gang i deres hjemsovn. Vi har derfor følt det som en selvfølge at indbyde til møder ude i amtskredsene for at høre, om vi kunne være behjælpelige i det påbegyndte arbejde. Møderne var velbesøgt. Over 100 fra 26 foreninger mødte op, og næsten alle lokalhistoriske foreninger var repræsenteret. Det var rart at mærke den interesse og positive indstilling, vi mødte.

Alle steder ønskede man lignende fællesmøder gentaget årligt på amtsbasis. Der er således en bred interesse for at udveksle erfaringer om arbejdet i sognene og for at

drøfte mulighederne for at trække på samme hammel i udbygningen af det historiske arbejde.

Jeg mener, at det er uhyre vigtigt, at Historisk Samfund søger et nøje samarbejde med det, der sker ude i sognene. Vi vil hjælpe med de erfaringer, vi har, og vi vil fremover indkalde til møder af samme art som sidste efterår.

Ud over disse møder har der i amtskredsene været megen anden aktivitet. De statistiske oplysninger viser os, at der i de fem amtskredse har været afholdt 29 møder, by- og egnsvandring med deltagelse af 1.575 personer. Nogle af møderne blev afholdt i samarbejde med andre foreninger.

Selv om Historisk Samfund i år kan fejre 60 års fødselsdag, så trykker alderen ikke. Alle i styrelsen gør en stor indsats for, at Historisk Samfund stadig kan være aktiv og levende. En varm tak skal lyde til redaktionerne af årbøger, skriftrække og Sønderjysk Månedsskrift, der bruger mange timer af en begrænset fritid til at skabe de gode resultater, ligeledes til vor kasserer, der nu skal holde styr på næsten en million kroner, til sekretæren, som trækker et meget stort læs af dagligdagens problemer, ja, til hele styrelsen, tak for et rart samarbejde i året, som er gået. Endelig har jeg også al mulig grund til at takke vore to medarbejdere på kontoret.

Sidst, men ikke mindst en tak til Historisk Samfunds trofaste medlemsskare. Uden den kunne Historisk Samfund ikke stadig hævde sig som et af de største og mest produktive amtssamfund.

Derefter aflagde kassereren, fhv. bankdirektør H. Lildholdt det reviderede regnskab. Såvel formandens beretning som regnskabet godkendtes enstemmigt at årsmødet.

På valg var Henrik Becker-Christensen og Jørn Buch, som begge genvalgtes enstemmigt. Som nyt medlem af styrelsen foreslog formanden landsarkivar Hans H. Worsøe, Åbenrå, der ligeledes valgtes enstemmigt. Under eventuelt orienterede formanden om Historisk Søndag i juni og Den store egnsvandring i september.

Efter årsmødet og det fælles kaffebord holdt dr. Johann Runge et meget engageret foredrag om professor Christian Paulsen fra Flensborg, som fremkaldte et kraftigt bifald fra tilhørerne.

Sluttelig havde deltagerne lejlighed til at bese anlæggene ved Dybbøl skanser samt Dybbøl kirke, hvor pastor Storgaard orienterede om kirkens og kirkegårdens historie.

Regnskab

Ved H. Lildholdt

Driftregnskab for året 1. januar til 31. december 1981

Indtægter:

Medlemsbidrag	167.355,25
Sdj. Månedsskrift abonn.	114.369,20
Sdj. Månedsskrift annoncer	7.719,70
Sdj. Månedsskrift tilskud	35.500,00
Skrifter, salg	160.981,45
Skrifter tilskud	129.500,00
Tilskud	123.776,00
Renter	38.296,51

Beholdning 1.1.1981 174.270,12
 kr. 951.768,23

Udgifter:

Sønderjyske Årbøger	180.126,90
Sdj. Månedsskrift tryk	128.109,76
Sdj. Månedsskrift forsendelse	22.465,82
Sdj. Månedsskrift honorarer	14.140,00
Skrifter	307.507,11
Porto	7.426,60
Kontorhold	7.671,39
Lønninger	63.920,79
Møder	7.573,35
Repræsentation	7.766,00
Telefon	2.143,00
Forsikring, ATP o.l.	4.066,99
Amtskredse, bidrag	5.500,00
Foredrag	1.300,00
Brochurer	13.779,70
Egnsvandring	701,09
Historisk Søndag	2.428,65
Kontingent SLF	5.395,20
Diverse	4.692,15
Beholdning 31.12.1981 <u>165.053,73</u>	

kr. 951.768,23

*Status pr. 1. januar 1982**Aktiver:*

Beholdning	165.053,73
Tilgodehavende salg	19.000,00
Tilgodehavende moms	36.000,00
Tilgodehavende lønrefusion	14.318,00
Tilgodehavende tilskud	9.600,00
kr. 243.971,73	

Passiver:

Egnsvandringssfond	5.889,83
Til udgivelser	61.100,00
Jubilæumsfond	15.000,00
Publikationsfond	100.000,00
Overførsel til næste år	61.981,90
kr. 243.971,73	

Åbenrå, den 28.1.1982

H. Lildholdt

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse med bilag, giro-, bank- og sparekassekonti.

Åbenrå, den 23. marts 1982.

sign. C. O. Henningsen

sign. Sv. Lyck

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1981 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle de nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge, indmeldt i tiden 1. januar–31. december 1981.

Pr. 31. december 1981 udgjorde medlemstallet 3123, der fordelte sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	245
Haderslev amt	450
Sønderborg by	129
Sønderborg amt	208
Tønder by	141
Tønder amt	281
Åbenrå by	290
Åbenrå amt	357
Sydslesvig	177
Storkøbenhavn	255
Øvrige Danmark	556
Udlandet	34

Afgang ved død

Andersen, A., pastor emer., Haderslev
 Asmild, Sven, statsaut. revisor, Åbenrå
 Black-Hansen, Theodora, frue, Åbenrå
 Christensen, J., kommunaldirektør, Åbenrå
 Graversen, Hans, lærer, Nordborg
 Hansen, Anna, frue, Fole
 Hansen, Chr. R., lærer, Esbjerg
 Hansen, Niels, pensionist, Kollund
 Heinsen, Helge, præst, Thyregod
 Holsøe, H. V., befragter, Virum
 Japsen, G., universitetslektor, dr. phil.,
 Helsingør
 Jelsbak, Jens, provst, København
 Jessen, Harald, Horsens
 Martensen-Larsen, V., kontorchef, Hellerup
 Miang, Bent, landsretssagfører, Sønderborg
 Møller, Jakob, gårdejer, Vester Sottrup
 Petersen, Christian, pensionist, Døstrup
 Petersen, Holger, viceskoleinspektør,
 Haderslev
 Petersen, P. Chr., arkitekt, Åbenrå
 Rasch, Chr., overlærer, Åbenrå
 Skau, Jens, gårdejer, Øster Lindet
 Thomsen, Nanna, frue, København
 Tofft, Helga, frue, Åbenrå

Tilgangsliste

Andersen, Carl C., maskinarbejder,
 Hjørring
 Andersen, Knud Taudal, toldvagtimester,
 Padborg
 Andersen, Lykke Poul, Randers
 Andersen, N. E. Bangsbo, Kokkedal
 Barsøe, Jørgen, Rødekro
 Beck, Jeff H., sognepræst, Kegnæs
 Beltoft, Lorentz P., Granlundens 60, Esbjerg
 Blank, Heinrich, dr., Flensborg
 Blitger, Inger, lærer, Flensborg
 Bonnichsen, Chr. R., dyrlæge, Haderslev
 Boesen, Peter Michael, Ålborg
 Boisen, Knud, Løjt Kirkeby
 Brag, Dagmar og Günther, bogtrykker,
 Løgumkloster
 Brodersen, Peter, Rise
 Bruun, Jens, sognepræst, Løjt Kirkeby
 Brücker-Kristensen, S., adjunkt,
 Sønderborg
 Buch, Edith, afdelingsleder, Åbenrå
 Bøge, Niels, Fynshav
 Christensen, Frederik, Nybøl
 Christensen, H. C., Vejle
 Christensen, Harald, fhv. seminarielektor,
 Broager
 Christensen, Henning, Mjolden
 Clausen, Dagmar og Finn, Haderslev
 Clausen, Jonna, HA, Gråsten
 Clausen, Preben T., overlæge, Holstebro
 Culmbach, Anne, stud. mag., Odense
 Dahl, John, Valby
 Danmarks Lærerhøjskole, Haderslev
 Davidsen, Lone, frue, Fynshav
 Diebner, Bernd Jörg, dr., Flensborg
 Diedrichsen, Claus, Nordborg
 Feddersen, Alice, bibliotekar, Høruphav
 Frederiksen, Finn, mag. art., Randers
 Gether, Knud, major, Vindeby

- Gjøløv, Birgitte, lærer, Rendsborg
 Göteborgs Universitetsbibliotek, Göteborg
 Hansen, Erik J., læge, Sønderborg
 Hansen, Gerda, småbørnslærer, Haderslev
 Hansen, Gerda, Struer
 Hansen, Karl, Hygum
 Hansen, Lis, Kragelund
 Hansen, Margrethe, Haderslev
 Hansen, Mariane og Oscar M., Vojens
 Hansen, Michael, Åbenrå
 Hansen, Tage, Rise
 Hartmann, Leif, lærer, Hoptrup
 Haugaard, Vibeke Kyhl, Hørsholm
 Henrichsen, Carsten, adjunkt, Flensborg
 Hertel, Knud Koch, læge, Christiansfeld
 Hinrichsen, Heine, pedel, Slesvig
 Hjort, Peter, Haderslev
 Holm-Rasmussen, Simon,
 ungdomsskoleinsp., Tumbøl
 Hunderup, Jens Andresen, sygehjælper,
 Ribe
 Hunger, Hermann, undervisningsleder,
 Åbenrå
 Høg, Torben, Holbøl
 Hørlyck, Hans Jørgen, civilingeniør,
 Augustenborg
 Iversen, Hans, overlærer, Felsted
 Ibsen, Jens Aage, bibliotekar, Gråsten
 Petersen, Anette og Jensen, Kjeld,
 lærerstud., Haderslev
 Jensen, Olga, frue, Sønderborg
 Jensen, Randi Wolff, Smidstrup
 Jensen, Tove M., Nordborg
 Jensen, Ulla, lærer, Rødekro
 Jessen, N. P., Toftlund
 Johannsen, Anders, Tåsinge
 Johansen, Frederik, Knardrupgaard
 Johansen, Jes Aage, salgschef, Sønderborg
 Jørgensen, Agnes, Kruså
 Jørgensen, Jordt, dr. theol., Brabrand
 Kappel, Astrid Grevsen, klinisk psykolog,
 Sønderborg
 Knudsen, Mogens, installatør, Sdr. Hygum
 Koustrup, Niels, Brabrand
 Krohn, Susanne, Toftlund
 Kromann, Erik, adjunkt, Flensborg
 Küsel, Ulrich, Flensborg
 Larsen, Birgit Berg, Brønshøj
 Lassen, Margret J., lærerstud., Haderslev
 Lassen, Marie, frue, Vester Aageby
 Leitner, Erwin, Åbenrå
 Licht, Chr. de Fine, stud. theol., København
 Lindgaard, Niels-Ole, lærer, Flensborg
 Lorenzen, Jørgen Højland, Århus C
 Lorentzen-Hansen, Dorit, lærerstud.,
 Haderslev
 Ludvigsen, Jytte, Stenderup
 Lytve-Hansen, Gerda, defektrice,
 Sønderborg
 Madsen, Arne, Haderslev
 Madsen, Keld Klemith, bibliotekar, Husum
 Madsen, Lennart S., stud. mag., Århus
 Marcussen, Elisabeth, Brabrand
 Matthiesen, Peter, kriminalassistent,
 Sønderborg
 Meilandt, Peter A., Rødekro
 Mejenborg, Alfred, skoleinspektør,
 Jaruplund
 Miether, Reinhard, pastor, Toestrup
 Morell, F., tandlæge, Padborg
 Møballe, Viggo, Tønder
 Møller, Asta, overassistent, Åbenrå
 Møller, Ellen, V. Sottrup
 Møller, Per Grau, Odense
 Nielsen, Anders Lyng, højskolelærer, Uge
 Nielsen, Anna, fhv. sygeplejerske, Kolding
 Nielsen, Ditlev, kriminaldommer,
 Sønderborg
 Nielsen, Jens, købmand, Kelstrup Strand
 Nielsen, Jens Verner, læge, Høruphav
 Nielsen, Jørgen, skovrider, Hørsholm
 Nielsen, Leif, København
 Nielsen, Ole Perch, amtmænd, Åbenrå
 Nørre-Rangstrup bibliotek, Toftlund
 Olesen, Annelise, Rødding
 Olesen, Karl Erik, lærer, Starup
 Olesen, Kim Kragholm, lærer, Harreslev
 Olesen-Müller, Peter, lærer, Grummark
 Olesen, Arne, konsulent, cand. agro., Hørve
 Paulsen, Christian, købmand, Åbenrå
 Pedersen, Anna, frue, Øster-Lindet
 Pedersen, Helen K. Krogh, lærerstud.,
 Haderslev
 Petersen, Horst, Flensborg
 Petersen, Jens Bach, Odense
 Petersen, Henrik, lærer, Emmerlev
 Petersen, Jørgen, lærer, Haderslev
 Petri, Lone, frue, Sønderborg
 Philipsen, Hans Peter, cand. jur., Varnæs
 Plath, Dagmar, frue, Skelde
 Plum-Lyksesfeldt, Kaj, sognepræst,
 Gentofte

Rasch, Chr., overlærer, Åbenrå
 Rasmussen, Magda, Tønder
 Rasmussen, Marie, frue, Rinkenæs
 Rasmussen, Th., fhv. overlærer, Horsens
 Ravn, Jacob, Skærbæk
 Risgaard, Inger, lærer, Flensborg
 Schlichting, Vagn, chauffør, Bandholm
 Schmidt sen., Hans, Lambjerg
 Sievers, Heinrich, Ravsted
 Siggaard, Ida Skovmand, frue, Ryslinge
 Simon, Georg, lærer, Gentofte
 Simonsen, Henning, Løjt Kirkeby
 Skolebiblioteket, Broager
 Skovgaard-Petersen, Vagn, professor,
 København
 Skovmand, Erik, Åbenrå
 Skovshoved, Pia, lærerstud., Haderslev
 Slot, Carl, Broager
 Steffensen, Steffen, lærer, Ribe
 Sunesen, Niels, konsulent, Rødding
 Søndergaard, Preben, København

Sønderjyllands Voksenundervisning, Gram
 Sørensen, Aksel, Århus
 Sørensen, Jens Ibsen, læge, Højer
 Sørensen, Preben St., cand. mag., Århus
 Saabye, A. M., Ny Hammersholt
 Tange, Kirsten, sekretær, Flensborg
 Thomsen, Hans, gårdejer, Roost
 Thomsen, Ole, lærer, Felsted
 Thomsen, Thomas, Ekernførde
 Thornberg, E., Kolding
 Thorst, Birthe Løbger, kontorassistent,
 Rødovre
 Thøgersen, Knud, maskinmester, Rødovre
 Tønnsen, Thorkild, adjunkt, Flensborg
 Vinum, Mette, frue, Åbenrå
 Vogensen, Lene, lærerstud., Haderslev
 Vosgerau, Richard, Flensborg
 Waller, Gøsta, Åbenrå
 Wøelke, Kaj, Tyrsted
 Aarud, Kaj, Haderslev

